

В. П. КОЛОСОВА

КЛИМЕНТІЙ
ЗІНОВІЄВ

В.П.КОЛОСОВА

КЛИМЕНТІЙ ЗІНОВІЄВ

ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ

ДУМКА

КИЇВ - 1964

Климентій Зіновієв — один з найвизначніших, проте ще мало досліджених українських письменників кінця XVII — початку XVIII ст. Він широко відобразив життя тогочасної України — з класово-антагоністичним розшаруванням її населення, соціально-економічними конфліктами, етнографічно-побутовими особливостями. Це — перший український співець людської праці, герої творів якого — ремісники, робітники промислу і сільського господарства, наймити-бурлаки.

У книзі робиться спроба окреслити життєвий шлях Климентія Зіновієва, пояснюються суперечності його світогляду, аналізується вся віршова спадщина поета та визначається його місце в історії української літератури.

Розрахована на літературознавців, наукових працівників, викладачів вузів, учителів, студентів, а також на всіх, хто цікавиться українською давниною.

ВСТУП

Творчість Климентія Зіновієва, українського поета кінця XVII — початку XVIII ст. — одне з найвизначніших явищ нашої давньої літератури. Жодний з сучасних йому письменників не відобразив так широко життя народних мас, не зробив героями своїх творів простих людей — ремісників, робітників промислу та сільського господарства, наймитів-бурлак, не оспівав так патхненно їх важкої праці.

У своїх віршах цей старовинний поет розповів про таку велику кількість явищ навколишньої дійсності, так виразно відбив дух свого часу, що й досі історики й філософи, мовознавці й фольклористи, мистецтвознавці та етнографи, економісти і природознавці знаходять у творях Климентія корисний матеріал, який поповнює уявлення про Україну кінця XVII — початку XVIII ст., а в ряді випадків є єдиним вірогідним свідченням сучасника давно минулої епохи.

Рукописну збірку з віршами Климентія Зіновієва знайшов у 50-х роках минулого століття в одному з монастирів на південній Чернігівщині український письменник та етнограф О. В. Шишацький-Ілліч. Він передав рідкісну знахідку П. О. Кулішеві, який невдовзі опублікував про Климентія спеціальну статтю¹.

¹ П. Кулиш, Климентий, украинский стихотворец времен гетмана Мазепы. — Ж. «Русская беседа», т. V, кн. 17, М., 1859, стор. 79—140. Цю ж статтю він вмістив у першому (січевому) номері «Основи» за 1861 р. під загальним заголовком «Обзор украинской словесности» у розд. I (стор. 159—234). Порівняння обох статей виявляє невеликі авторські доповнення щодо загальних мір-

Однак П. Куліш ставився неприхильно до старого українського письменства, особливо до творів, що вийшли з-під пера вихованців Київської академії та інших тогочасних українських шкіл. Він оцінював старе письменство з точки зору сучасних йому вимог до художньої літератури, тобто позаісторично, і тому в усіх старих віршових творах вбачав лише схоластику.

Збірка Климентія зацікавила Куліша як «щось схоже на спробу вивести поезію з-за академічних мурів на відкритий простір, у живий народ»². Проте, замість того, щоб розкрити, чому Климентія можна вважати «першим українським віршувальником», Куліш весь час випинав та перебільшував консервативні сторони його світогляду. В зливій найсуворіших закидів Климентію потонули навіть ті крихти позитивного, які Куліш помітив у творах поета.

За Кулішем, Климентій — людина з «дикими поняттями про добро і зло»³, «він пом'якшується тільки перед людьми знатними і багатими, та перед музикантами й хмільними напоями»⁴; «іезуїти охоче прийняли б шановного отця Климентія в свій орден»⁵.

До того ж Куліш опублікував не всі твори Климентія (менше чверті), найчастіше наводив вірші уривками, використовуючи їх насамперед як матеріал для підтвердження власних поглядів.

Не побачив Куліш у збірці Климентія і коштовних перлин з скарбниці народної творчості — прислів'їв та приказок, яких тут понад 1600. Ні слова не сказав критик і про те, як щедро використовував їх «чужий народному духові і смакові віршописець»⁶ у своїх віршах. Адаже Куліш доводив відірваність Климентія від наро-

кувань (в цілому трохи більше друкованої сторінки), окремі стилістичні поправки, незначне розширення приміток. В основному ж стаття збільшена за рахунок віршів Климентія про ремісників. Якщо в «Русской беседе» Куліш подавав лише їхні заголовки, то в «Основі» він робить ряд виписів з текстів. У II розділі свого «Обзора украинской словесности», надрукованому в цьому ж номері «Основі» під заголовком «Котляревский», Куліш також не раз повертається до творчості Климентія (стор. 237, 238, 240).

² П. Кулиш, Климентий. — Ж. «Основа», січень, 1861, стор. 161.

³ Там же, стор. 164.

⁴ Там же, стор. 168—169.

⁵ Там же, стор. 185.

⁶ Там же, стор. 194.

ду, пишномовно протиставляв його моралі, «висидженій далеко від світу»⁷, «розум і милосердя народної музи»⁸, а таке насичення віршів Климентія витворами народної мудрості несподівано вносило явну нелогічність у «струнку» систему Кулішевих звинувачень.

Змінив Куліш і старовинний правопис оригіналу, подавши вірші Климентія «кулішівкою».

Однак слід відзначити і те позитивне, що дав Куліш для вивчення Климентія. По-перше, Куліш ознайомив російську та українську громадськість з існуванням такого поета, як Климентій, і опублікував дещо з його творів. По-друге, Куліш зробив спробу, виходячи з дуже обмежених даних, встановити особу поета і час, коли він жив. По-третє, Куліш дуже дбайливо поставився до рукопису, оправив його і цим, врешті, врятував для пізніших дослідників.

Стаття Куліша про Климентія не пройшла повз увагу громадськості. На твори старовинного поета почали посилатися при розв'язанні деяких спірних мовних питань⁹, до них звертались як до історичних свідчень в окремих наукових розвідках¹⁰. Безпосередньо над збіркою Климентія, одержаною від Куліша, працював О. Маркович, виписки якого з рукопису поета використала для збагачення своєї мови Марко Вовчок. Велика кількість народних фразеологізмів із збірки Климентія ввійшла у видану М. Номисом книгу «Українські приказки, прислів'я і таке інше»¹¹.

У 1861 р. на Кулішеву розвідку про Климентія відізвався в «Современнике» М. Г. Чернишевський, який рецензував перший номер журналу «Основа»¹². Росій-

⁷ П. Кулиш, Климентий, стор. 194.

⁸ Там же, стор. 165.

⁹ Див. «Объяснение неудобопонятных южнорусских слов». — «Основа», лютий, 1861, стор. 3, 9.

¹⁰ Див. П. Ефименко, Экономические заметки о старине и материалы. I. Рудни в Северщине. — «Киевская старина», квітень, 1888, стор. 57; П. Житецкий, Мысли о народных малорусских думах, К., 1893, стор. 24; Б. Гринченко, Песня про Дорошенка і Сагайдачного. — «Записки українського наукового товариства в Києві», 1908, стор. 62.

¹¹ «Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. В. Марковича і других. Спорудив М. Номис», СПб., 1864.

¹² Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений в 15 томах, т. VII, Гослитиздат, М., 1950, стор. 942—943.

ський критик говорив про українську літературу з великою повагою і співчуттям. Однак надзвичайно тенденційно підібрані Кулішем уривки з віршів Климентія та ще й у супроводі дуже недоброзичливих коментарів не справили на Чернишевського позитивного враження. Особливе обурення викликав у Чернишевського вірш «О идущих на слободы людех». Великий революціонер-демократ, який всім еством ненавидів суспільний лад, побудований на експлуатації людини людиною, не міг спокійно поставитись до проповіді рабської покори і освячення панської влади, що йшли в цьому вірші від ієромонаха Климентія. А з кращими творами Климентія, де поет правдиво відобразив соціальну нерівність і виступив на боці пригнобленого люду, Чернишевський не був ознайомлений, оскільки ці вірші Куліш цитував мало або й зовсім не цитував. Вибірки, зроблені Кулішем, не дали Чернишевському вірного, повного уявлення про творчість Климентія, і те, що подав Куліш, він засудив як витвір схоластики, а самого поета — як брудного циніка.

У дальших побіжних зауваженнях істориків літератури про Климентія (О. М. Пипіна, М. І. Петрова, М. П. Дашкевича, П. Г. Житецького) в цілому повторювалася негативна оцінка, яку дав поетові Куліш.

Однак Климентій є настільки яскравою і значною фігурою старої української літератури, що до нього рано чи пізно повинна була знову звернутися наукова думка. І справді, на початку ХХ ст. В. М. Перетц, якого особливо цікавили проблеми давнього українського віршування, побажав глибше вивчити творчу спадщину Климентія. Але він натрапив на, здавалося б, непереборні труднощі — рукопис Климентія зник, а за виданням Куліша, неповним і ненауковим, здійснити ґрунтовне дослідження було неможливо.

Гадаючи, що збірка Климентія згоріла під час пожежі на Кулішевому хуторі, В. Доманицький у 1908 р. опублікував витяги з рукопису Климентія, зроблені О. В. Марковичем. Їх В. Доманицький знайшов у архіві Марка Вовчка¹³.

Та історики української літератури не втрачали на-

¹³ В. Доманицький, Невідомі вірші ієромонаха Климентія, ЗНТШ, т. LXXXI, 1908, стор. 51—126.

дії розшукати рукопис старовинного поета. Це пощастило зробити 1909 р. С. І. Маслову, коли він опрацював нерозібрані матеріали в бібліотеці Київського університету¹⁴.

Над збіркою відразу почав працювати В. М. Перетц, і вже на початку 1911 р. він доповідав про свою роботу на засіданні Товариства любителів стародавнього письменства у Петербурзі. Повідомлення дослідника викликало жвавий інтерес з боку російських вчених, зокрема відомого філолога О. І. Соболевського¹⁵.

Внаслідок великої і копіткої роботи В. М. Перетц вперше науково видав всю віршову спадщину старовинного поета¹⁶. У великій передмові до неї вчений докладно описав збірку і вдумливими спостереженнями над віршами зняв деякі звинувачення, закинуті Климентію Кулішем. Проте більшість висновків дослідника щодо світогляду і творчості Климентія принципово майже не відрізнялася від Кулішевих. На думку В. Перетца, прикметами вдачі поета є «песимізм і підозрілість»¹⁷; він «яскраво виявляє ество своїх плантаторських ідеалів» та ставиться до селян «з глибокою зневагою»¹⁸, у більшості його «холодних віршів» чути «безсердечність та егоїзм»¹⁹.

Принципово іншу оцінку творчості Климентія дав І. Франко, який категорично виступив проти присуду Куліша і, зовсім не ідеалізуючи старовинного письменника, пропонував не судити, а зрозуміти його. У своїй рукописній «Історії української літератури» великий Каменярь присвятив Климентію разом з Скородою цілий розділ і, проводячи аналогії між ними («літера-

¹⁴ Див. С. И. Маслов, Обзор рукописей библиотеки Императорского университета св. Владимира, К., 1910, стор. 5—6.

¹⁵ Див. В. Н. Перетц, Отчет об экскурсии Семинария русской филологии в С.-Петербург, 13—28 февраля 1911 года, К., 1912, стор. 14.

¹⁶ Див. Вірші ієром. Климентія Зіновієва сина. Видав з передмовою Володимир Перетц. — «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, т. VII, видає Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка, Львів, 1912. В. М. Перетц не видав численних «приповістей» Климентія і не досліджував їх, бажаючи опублікувати їх в окремій праці про старовинні збірники приповідок. Але цей намір здійснений не був.

¹⁷ Див. там же, стор. XX.

¹⁸ Див. там же, стор. XXXIV.

¹⁹ Див. там же, стор. XL.

турна і соціальна фізіономія обох однаковісінька, хоч у їх інтелігенції і моральному погляді на життя величезна різниця»²⁰), підкреслював, що їх творчість свідчить про зародження письменника нового часу²¹.

І. Франка особливо приваблювало те, що вірші Климентія містять «дуже багато характерних рис для розуміння життя і побуту особливо нижших верств народної маси придніпрянської України»²², дають «інтересний матеріал для змалювання культури початку XVIII віку»²³.

Природно, що Климентій Зіновієв викликає особливу увагу радянських дослідників. Вивченням його численних творів, соковитої мови, яка за силабічною формою віршів ховає скарби народної лексики і фразеології, зібраних ним прислів'їв та приказок займаються вчені не тільки України (П. М. Попов, Ф. Я. Шолом, О. С. Компан), а й братніх республік (Б. О. Ларін, Д. А. Рижук). Завдяки опублікованим за останні роки роботам був покладений початок справжньому марксистсько-ленінському аналізу творчості цього своєрідного письменника. Не обходячи суперечностей у його світогляді, отже, і у створених ним віршах, радянські вчені наголошують на демократичних та гуманістичних тенденціях в його творчості²⁴.

²⁰ І. Франко, Климентій Трястя і Григорій Сковорода. — Історія української літератури, ч. I. Від початків українського письменства до Івана Котляревського. Кінець 1907 р. Розділ XVI. (Рукопис зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, фонд Івана Франка, № 728, III, стор. 561).

²¹ Див. там же, стор. 563.

²² І. Франко, Нарис історії українсько-руської літератури, Львів, 1910, стор. 81.

²³ І. Франко, Климентій Трястя ... стор. 621.

²⁴ Див. Проф. П. М. Попов, Програма з історії давньої української літератури (до кінця XVIII ст.), К., 1938, стор. 19 та пізніші видання; Ф. Я. Шолом, Общественно-политическая поэзия XVIII века на Украине. Автореферат, К., 1950, стор. 8—9; див. також його ж статтю «Соціальні елементи у віршах Климентія Зіновієва» у кн. «Матеріали до вивчення історії української літератури, т. I. Давня українська література», «Радянська школа», К., 1959, стор. 363—366; О. С. Компан, Творчість Климентія Зіновієва як одне з джерел вивчення історії Лівобережної України другої половини XVII і початку XVIII ст. — «Наукові записки Інституту історії», № 9, Вид-во АН УРСР, К., 1957, стор. 251—277; Д. А. Рижук, О творчестве Климентия Зиновьева. — «Ученые записки. IV. Серия гуманитарных наук», вып. 3, Даугавпилс, 1959, стор. 113—133.

Однак автори робіт про Климентія Зіновієва ще не ставили собі за мету всебічно дослідити весь творчий здобуток старовинного поета, а вивчали лише окремі питання, зв'язані з його творчістю, або робили надто загальний її огляд.

У пропонованій читачеві книзі робиться спроба відтворити по можливості якнайповніше і у тісному зв'язку з історичною дійсністю України кінця XVII — початку XVIII ст. життєвий шлях поета, дати аналіз всієї його віршової спадщини — аналіз, який розкрив би не тільки її історико-пізнавальну, а й ідейно-художню цінність, а також показав би доцільність використання кращих творів письменника у боротьбі проти всіляких буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії суспільного життя феодальної України.

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ПОЕТА

Єдиним вірогідним джерелом вивчення життєвого шляху Климентія Зіновієва поки що залишається рукописна збірка його віршів. У ній автор, незважаючи на властиву стародавнім письменникам нелюбов говорити про себе, то тут, то там мимоволі згадує дещо з свого життя²⁵.

Ця збірка, написана скорописом кінця XVII — початку XVIII ст., є автографом Климентія, бо серед переважної більшості старанно переписаних творів зустрічаються також чернетки, зроблені дуже недбало, поспіхом, але тим самим почерком, що й основна маса віршів. До того ж на полях і під віршами трапляються окремі авторські правки, пояснення, зауваження, що начебто вводять читача у творчу лабораторію поета.

Невідомо, наскільки популярною була збірка Климентія за його життя і що сталося з нею після смерті поета. Очевидно, рукопис читали — про це свідчать окремі помітки на полях різними почерками²⁶ і пізніше вписані народні фразеологізми. Проте списків збірки, очевидно, не було, в усякому разі, досі не знайдено жодного з них.

²⁵ Нині рукописна збірка Климентія Зіновієва зберігається у Відділі рукописів Державної публічної бібліотеки АН УРСР під шифром VIII, 73 (193).

²⁶ Починаючи з аркуша 36 і далі в кінці віршів на полях у розбивку подається свідчення приналежності збірки якомусь попові Геннадію Роговцю («сія кни-жи-ца отца Ге-на-дія Ро-гов-ца»). На лівому полі аркуша 137 (зворот) з'являється запис вже нового власника: «книга Шпаковского Семена собственная».

Стара нумерація сторінок показує, що в рукопису втрачено 3 перші аркуші, 25 аркушів у кількох місцях посередині і невідому кількість — у кінці. На останньому, 321-му аркуші рукопису вірш не закінчується, перериваючись на першому слові рядка. Однак з примітки, зробленої пізніше рукою Климентія до вірша «О токарях» (аркуш 130 зворот), видно, що в рукопису було не більше 400 карток, бо поет вказує: «О токарях особ поїщи при самом конце (розрядка наша. — В. К.), що тылко ложки точат: лист Т...»²⁷

Від деяких творів залишилися тільки заголовки і, навпаки, — іноді заголовки втрачені, а вірші чи їх уривки збереглися. Незначну кількість творів автор подав без заголовків.

Климентій старанно готував свою збірку для читачів. Вірші, написані на перших 197 аркушах, він згрупував у розділи, подбав і про зовнішній вигляд рукопису: майже всі вірші написані красивим почерком, чорним чорнилом. Початкові літери заголовків і перших рядків завжди виділяються кіновар'ю, рядки переміжні — якщо один починається з великої літери, то наступний — обов'язково з малої, трохи відхиляючись праворуч так, щоб збереглася віршова форма. Разом з тим видно, що Климентій економив папір — часто тулив в кінці вірша заголовки наступного твору, хоч для тексту його вже місця не залишалося. Іноді заголовки писав дуже дрібно або вузько.

²⁷ Далі відрізано. Літера Т означає число «300». Вірш цей також загинув. Для зручності цитуватимемо вірші Климентія за виданням В. Перетца, звертаючись до рукопису лише в разі необхідності. Відразу зазначимо, що у виданні В. Перетца пронумеровано 369 віршів, хоч за рукописом їх 372 (в тому числі лише уривків або заголовків). Два вірші опубліковано без номера: «О убивающих ся з церквей или з нѣкоих иных высоких будинков, або з дров лѣсных, или теж в кладязѣ глубокие владающих» (стор. 10) і вступ до віршів про боржників — «І должников в сем мѣсть тут же полагаю» (стор. 23). Два вірші мають номер 264: «О недостатках человеческих и скотских» (стор. 157) і «О школярах, дрова крадущих, и о школѣ». Непронумеровані видавцем вірші позначатимуться далі номерами 19а, 44а, 264а й 264б. Текст подається сучасною транслітерацією із збереженням тільки літери «ять», титла розкриваються відповідно до написання тих самих слів у рукопису, «ъ» в кінці слова пропускається, пунктуація — за сучасними правилами.

197-й аркуш рукопису, яким, за первісним задумом автора, мала закінчуватися збірка, прикрашений червоним візерунком.

У дев'яти останніх, як він гадав, віршах (за виданням В. Перетца № 281—289) Климентій звертається до читачів: повідомляє, що закінчує книжку — «сим концем сия книга уже ся кончаает» — і, за стародавньою манерою, просить у читача вибачення:

Прето всякаго чина до ног ся касаю,
а за книгу ту от всѣх прощен быт желаю
(«Се же паки вѣрши вмѣсто предмовы...»).

Відавши на аркуші 197-у останній уклін читачеві («писавший... всѣм поклон отдавает»), Климентій, мабуть, залишив один — 198-й аркуш чистим, а на звороті аркуша 199 знову звернувся до читача. На цей раз він запропонував «приповѣсти»:

Абы чтущым болш было в книзѣ той що читати,
и на здравіе им з всѣх тых ся рѣчий вѣдшати.

Знаючи, що існує дуже багато цікавих прислів'їв та приказок, поет просить читачів продовжувати розпочату ним справу: вписувати їх за алфавітним порядком: «На кую лѣтеру вспомнѣте — к той приписуйте».

За цим зверненням ідуть «приповѣсти, або теж присловія посполитые», які займають аркуші 200—269.

Климентій міг писати вірші протягом усього життя, але про тривалість укладання книжки, яку він вирішив віддати на суд інших, поет інформує читача цілком точно. У «Вѣрші вмѣсто предмовы до ласкавых и благо-разумных чителников» Климентій сповіщає:

І хоч мала книжка, рок два конповалем,
Іж щоден прешкоды в том завше дознавалем.

Через ці «прешкоды» та «скорб», гірко скаржитися Климентій, він не тільки зтягнув укладання книжки, а й «омылявся»:

Аж покул оскудѣвший смысл могл то кончити,
а еще б не так, могло б болш ся разшырити.

Климентій менш за все дбав про авторську славу — риса, взагалі характерна для наших старовинних літературних діячів, — і тільки палко бажав, щоб його збірка розрослася:

Жебы то не было сей книзѣ доконченя
до самого земного свѣту ісконченя
(«Тот же автор...»).

Не вірячи в свої сили, він залишає місце не тільки для приповістей, а й для віршів, щоб бажані могли додати власні твори — «гды не я, то жеб хто ін вѣрш приписал».

На щастя, побоювання Климентія щодо його «оскудѣвшего смысла» виявилось перебільшеним, і він власними силами «розширив» збірку. Бажання творити було настільки сильним, що поет заповнив віршами всі порожні сторінки і був змушений закреслити написане раніше звернення до читачів — «віршописів» з проською «прикладати вірші». Замість цього з'явилися нові рядки:

А за тым на здравіе себѣ книгу читайте
із жонами и з дѣтми здоровы пробувайте.

Після вірша — прощання з читачем і величезної кількості прислів'їв та приказок з'являються (це не рахуючи втрачених) ще 77 віршів поета (аркуші 197—199, за вид. В. Перетца № 290—292, та аркуші 270—381, за виданням № 291—369).

Змістом і формою вони нічим не поступаються попереднім, але зовнішнім оформленням пізніше дописані твори Климентія дещо відрізняються від книжки, яку він «рок два конповав». Тут немає розподілу творів за темами, частіше зустрічаються недбайливо написані вірші або пізніші вписки різним чорнилом, розхристаним почерком. Враження таке, що Климентій уже не укладав, обдумуючи, збірку, а заносив до неї окремі вірші відразу, в міру того, як вони з'являлися.

Отже, рукопис Климентія поділяється на три частини: I — книжку, яку він підготував для читачів (вірші № 1—282); II — прислів'я з вступом (№ 293) і III — вірші, дописані пізніше (№ 290—292, 294—369).

Коли ж «компонував» свою книжку Климентій, вписував до неї прислів'я та творив нові вірші?

У третій частині рукопису, тобто серед пізніших творів поета, є вірш «О попадях замуж идучих по смертех попов своих» (№ 298). У ньому Климентій згадує про Ясинського, який на підставі «патенту» від чотирьох верховних патріархів простив «двоєженця» — канівського попа Андрія і дозволив йому служити. Варлаам Ясинський був київським митрополитом з 1690 по 1707 р. Отже, період, коли творив Климентій, зв'язаний з роками митрополитства Варлаама Ясинського. Це єдине історичне ім'я у творах поета і дозволяло дослідникам відносити його творчість «до часів Мазепи»²⁸, чи «на 1690-ті або 1700-ті роки»²⁹.

І все ж орієнтація на згадку про Ясинського є дуже відносною, невиразною для датування. Вона нічого не дає для встановлення найнижчої хронологічної межі появи рукопису поета. Не можна визначити також і верхньої межі, пізніше якої збірка не могла б з'явитися, бо, як логічно зауважив Ів. Франко, «се могло статися ще й 10 або й 20 літ пізніше, коли він міг позаявитися з попом Андрієм»³⁰.

Спробуємо відшукати у віршах Климентія якісь інші дані, що допомогли б точніше встановити час укладання збірки. Звернемося до історичних подій на Україні в роки митрополитства Варлаама Ясинського і подивимось, чи не відбулись вони у творах Климентія.

У 1700 р. Росія з метою повернути свої давні володіння на Балтійському узбережжі розпочала війну з Швецією. В ній активну участь брав і український народ. У першій великій перемозі над шведами в грудні 1701 р. біля Ерестфера особливо відзначились українські козацькі частини під командуванням полковника Д. Апостола. Пліч-о-пліч з росіянами билися українці з Миргородського, Ніжинського, Полтавського, Переяславського та Лубенського полків. Коли ж війська Карла XII у вересні 1708 р. вторглися на територію України, все населення самовіддано допомагало російській армії боротися з шведськими загарбниками, створювало партизанські селянсько-козацькі загони. Лише

²⁸ Див. П. Кулиш, Климентій, стор. 199.

²⁹ Див. В. Перетц, Вірші ером. Климентія Зіновієва сина, стор. XV.

³⁰ І. Франко, Климентій Трястя і Григорій Сковорода, стор. 599.

зрадник гетьман Мазепа перекинувся на бік ворога. Його підтримала частина запорозької старшини та незначна кількість козаків-січовиків, що піддалися демагогічній агітації.

Російське командування вжило рішучих заходів, щоб шведи не використали укріплення і озброєння Січі. У квітні 1709 р. війська царського полковника Яковлева і козацького полковника Галагана зайняли Січ і зруйнували її. Запорозькі землі були приписані до Миргородського полку, і «зостало Запорожжє пусто»³¹.

У вірші ж Климентія «О добышах, що в бубны бубнят, и о тренбачах, що в трубы трубят и в сурмы сурмят» (№ 316) описується побут «в Запорозкой Съчи войск славных и побожных»:

Бубнят в Съчи у вечор, войску на похвалу,
и рано, гды в ты время и богу творят хвалу.

Климентій, у якого було надзвичайно розвинуте, як побачимо далі, усвідомлення єдності України з Російською державою, не міг у такому шанобливому тоні та ще й так, неначе мова йде про сучасні йому події, описувати будні запорожців, коли Запорозької Січі як табору «славного Війська запорозького» вже не існувало і вся Україна про це знала.

Слід гадати, що Климентій створив вірш про запорозькі будні не пізніше весни 1709 р. — до того часу, коли на Січі розгорнулися надзвичайні події.

Оскільки вірш про запорожців був внесений до збірки після того, як поет «скомпонував» свою книжку (№ 316), 1709 роком обмежується і час появи переважної більшості творів Климентія — всіх тих, що передують віршеві про запорожців (№ 1—315).

Що ж до решти віршів (№ 317—369), то в них не тільки нема нічого такого, що порушувало б встановлену верхню межу можливої появи рукопису поета, а навпаки, є окремі моменти, що відсувають її ще нижче. Так, один з передостанніх віршів Климентія «О военных невчасах и о временах тыхомирных» (№ 332) дозволяє гадати, що Климентій писав його взагалі до

³¹ Див. В. А. Голобуцкий, Запорожское козачество, Госполитиздат УССР, К., 1957, стор. 337.

вторгнення військ Карла XII на територію України і навіть до переходу ворогом кордонів Російської держави, тобто — до 1708 р. Тут Климентій виступає як палкий поборник миру між усіма народами — «вшелякими язиками» і яскраво протиставляє беззаперечні переваги «покою тихомирного» злигодням «военної руїни»:

А гдѣ пройдет зас индѣ военна руина,
не скоро поправится впят тая краина.
І не зовсім теж своим достатком збереться,
бо подчас до печива и хлѣб прибереться.
А гды гдѣ жителствует покой тихомирный,
той край на всякую реч зостаєт обылный,
І людей там будет болш, и хлѣба достаток.

Поет певний, що народи жили б щасливо, коли б відмовилися від воєн «и дармо меж собою ся не зачепали». Він мріє про те, щоб люди не воювали хоч за його часу. Ні, поспішає виправити себе Климентій, — хай до кінця віків! Тоді б люди побачили, наскільки «покой тихомирний» кращий за «военні невчаси»:

Зачим дай, боже, хоча бы за сих юж вѣков
не воевалис; або й до конца вѣков.
Да тихомирно и лагодно посѣдѣли:
велии было бы мудро, сами бы узрѣли.

Невизначеність у цьому вірші місця і часу («а гдѣ», «тая краина», «индѣ», «а гды гдѣ», «той край», «там») промовляє нібито за те, що Климентій не має на увазі конкретних воєнних дій, а, виражаючи інтереси миролюбного українського народу, засуджує війну взагалі.

Визначити нижчу межу можливого періоду укладання Климентієм збірки допомагає вірш «О соляниках торяниках, бурлаках, що соли господарські варят» (№ 213). Щоб вияснити, хто були «торяники», зробимо невеликий екскурс в історію розвитку соляних промислів на Слобідській Україні.

Як свідчать старі документи, на торських озерах сіль виварювали ще у 1650 р.³² Біля самих озер було збудовано містечко Тор «и призваны на житьє черкасы». Вони виварювали сіль і служили «компанейску службу» в Ізюмському козацькому полку.

³² «Историко-статистическое описание Харьковской епархии». Отд. 5, Харьков, 1858, стор. 117.

На Тор часто робили наскоки кримські татари, грабували населення і забирали його в полон. У 1697 р. Тор був зовсім зруйнований: «...Торский посад и крепости разорили, и солонваренныя курени и дрова и всякія их заводы огнем выжгли, все без остатку, и казаны, на которых соль варили, побили...», — повідомляв московському уряду ізюмський полковник Ф. Шидловський³³.

До того ж торські соляні колодязі щороку заливало прісною водою, що шкодило солеварінню. Всі ці обставини змусили торських солеварів шукати нового місця для промислів.

У листі Петру I від полковника Федора Шилова (Шидловського³⁴), зміст якого передає докладна виписка з Посольського приказу за 1703 р., читаємо: «А в прошлом де 1701-м году те торские жители обыскали место в дачех ево Изюмского полку на речке Багмуте, где соль варить мощно прибыльнее торского, и без указу де великого государя и без его полковничья ведома перешли ис того городка и из ыных городоф жить на ту речку Багмут многие русские всяких чинов служилые люди и беглые помещиковы люди и крестьяне...»³⁵

Ясно, що Климентій міг створити вірш «О соляниках торяниках, бурлаках» лише після того, коли торяники почали займатися соляним промислом на річці Бахмуті. Для цього твору, як і для всіх тих, що йдуть після нього (№ 214—369), 1701 рік є найнижчою межею, раніше якої вони з'явитися не могли. Від самого ж поета знаємо, що книжку він скомпонував у стислі строки — протягом двох років. Отже, і для часу вписування у книгу попередніх віршів (№ 1—212), як і для всього рукопису, ця нижча межа — а точніше 1700 рік — також залишається в силі.

Правильність визначення такого більш-менш вузького періоду, протягом якого Климентій міг укласти збір-

³³ «Историко-статистическое описание Харьковской епархии». Отд. 5, Харьков, 1858, стор. 134.

³⁴ Див. С. И. Шидловский, Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине 1696—1727 гг., СПб., 1896, стор. 2.

³⁵ «Крестьянские и национальные движения накануне образования Российской империи. Булавинское восстание (1707—1708). Документы». — «Труды историко-археологического института Академии наук СССР», т. XII, М., 1935, стор. 78.

ку, — між 1700 і 1709 роками — підтверджується ще рядом інших моментів у віршах. Разом з тим таке датування дозволяє пояснити окремі, на перший погляд незрозумілі речі. Чому, наприклад, у цьому ж вірші «О соляниках торяниках, бурлаках» Климентій пише: «А впят же немаш там жен, в Багмутъ нѣкому кошул прати?»

З історичних документів довідуємось, що переселення на нові варниці не проходило безболісно для торських соляників. Вони натрапляли на серйозний опір з боку донських козаків, які водночас з торяниками почали освоювати бахмутські місця, вважаючи їх своєю землею. У 1703 р. донський отаман Лук'ян Максимов, апелюючи до московського уряду, писав про українських соляників: «И живут де только для соляного промыслу наездом, а хоронным строением не селятца и крепости никакой не чинят, для того, что та Багмута речка от Изюма и от иных черкасских городков в дальном расстоянии...»³⁶

Описуючи важку працю соляників на річці Бахмуті, Климентій кілька разів повторює, що вони працюють на «господарів» — «соли господарські варят»:

И спаси их, боже, же ѣ так ся труждают,
же господарские сковороды не гуляют.
Сам господар не может згола соли варити,
гды и без вареня ест чим завше журити.

Ознайомлення з розвитком подій на бахмутських соляних промислах показує, що в результаті жорстокої боротьби за право виварювати сіль між полковником Шидловським та донськими козаками всі соляні промисли на Бахмуті у 1706 р. були відписані на «царя» і передані у відання Семенівської канцелярії³⁷. Отже, Климентій міг побачити «господарське» солеваріння лише до 1706 року.

Нарешті, у багатьох віршах поет перелічує гроші — шеляги, осмаки, чехи, золоті, таляри. А як пише український літописець С. Величко, Петро I «после баталии Полтавской со шведом монету старовѣчную полскую во

³⁶ «Крестьянские и национальные движения накануне образования Российской империи...», стор. 76.

³⁷ Там же, стор. 28.

всеи Малои Росіи, то есть леви, орлянки, четвертки, полталярки, орти, тимфи, шостаки, шаги, чехи, осмаки и лядскіи зо всеи Малои Росіи вивел и вигубыл; тилко таляров да червоних памятка осталася; а натомѣст своею мѣдною и сръбною, дробною и твердою, красним кунштом изданною, наполнил Малую Росію монетою»³⁸.

Грошову реформу Петро I здійснив раніше — протягом 1700 — 1704 рр., увівши в обіг нові російські монети — копійку, гривеник, алтин та рублевик³⁹. Але на Україні поряд з російськими грошми продовжували ходити залишки старих польських та іноземних, що дуже повільно поступалися місцем новій монеті. Однак після зради Мазепи, коли Україна стала ареною підступної діяльності ворожих російсько-українській єдності сил, питання про ліквідацію старих грошей набуло політичної гостроти. Російський уряд звернув особливу увагу на те, щоб забезпечити єдину грошову систему. Тому в народі грошова реформа асоціювалася саме з наслідками «Полтавської баталії».

Російська монета назавжди витіснила старі польські та іноземні гроші, хоч терміни «шаг» та «шеляг» подекуди лишилися в народі і перейшли на півкопійку та копійку або означали взагалі дрібну суму.

Климентій жодного разу не називає російської монети — і це також говорить про час (не пізніше 1-го десятиліття XVIII ст.), коли нові гроші ще не відігравали домінуючої ролі.

Само собою відпадає і припущення деяких дослідників про те, що відсутність у збірці віршів про боротьбу з шведськими інтервентами пояснюється або можливою втратою таких віршів, або мовчанням поета з політичних міркувань⁴⁰.

Встановленню вищезгаданого періоду зовсім не суперечить наявність на одному з аркушів збірки (аркуш 273 зворот) запису про те, що в 1712 р. була велика буря. Таку помітку міг зробити автор (або хтось інший) і

³⁸ С. Величко, *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в.*, т. II, К., 1851, стор. 516.

³⁹ И. Г. Спасский, *Русская монетная система*, М., 1957, стор. 73—74.

⁴⁰ Див. О. С. Компан, *Творчість Климентія Зиновієва як одне з джерел...*, стор. 256.

через кілька років після укладання збірки. Тим більше, що запис цей відрізняється від сусідніх віршів і почерком, і чорнилом.

Тепер, коли визначено приблизний період появи рукописної збірки віршів, спробуємо встановити, хто ж такий був її автор.

У мезовірші (№ 285), яким поет гадав закінчити свою книжку, він «имя покладає»: якщо складемо виділені в середині віршових рядків великі літери, то прочитаємо: «Ієромонах Климентій Зѣновієв син».

Найбільш визначеним у цьому авторському свідченні є, певне, сан «ієромонах». Бо ім'я «Климентій», найвірогідніше, — друге ім'я автора віршів, яке він одержав після постриження в ченці, а не те, що було дано йому при народженні. Не можемо ми також з точністю сказати, що означає «Зѣновієв син» — чи прізвище, чи ім'я його по-батькові. В часи Климентія такий зворот вживали і в першому, і в другому значенні⁴¹. Тому ім'я поета дослідники подають по-різному: Климентій⁴², Климентій Зиновієв син⁴³; Климентій Зинов'єв⁴⁴; Климентій Зиновій⁴⁵ і, нарешті, Климентій Зинов'евич⁴⁶. Франко ж, наприклад, вважаючи рядки про школяра Трястю, дописані до вірша Климентія «О школярах, дрова крадущих, и о школе», автобіографічними (аркуш 180 зворот)⁴⁷, називав поета — Климентій Трястя.

⁴¹ З цього приводу слід нагадати надзвичайно цікаве зауваження знавця життя України XVII—XVIII ст. О. Лазаревського про те, що на початку XVIII ст. лише бідняки не мали родового прізвища, а називали себе по імені батька (див. А. Лазаревский, Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII вв. «Русский архив», кн. 1, М., 1875, стор. 97).

⁴² П. Кулиш, Климентий.

⁴³ В. Перетц, Вірші ером. Климентія Зиновієва сина; «Климентій Зиновієв син», — Українська радянська енциклопедія, т. VI, К., 1961, стор. 482.

⁴⁴ «Хрестоматія давньої української літератури (доба феодалізму)». Упорядкував О. І. Білецький, «Радянська школа», К., 1952, стор. 206.

⁴⁵ М. Д. Бернштейн, Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50—60-х років XIX ст., К., 1959, стор. 28.

⁴⁶ И. У. Будовниц, Словарь русской, украинской, белорусской письменности и литературы, Изд-во АН СССР, М., 1962, стор. 133.

⁴⁷ У виданні В. М. Перетца ці рядки подано в примітці на стор. 158.

Виходячи з того, що українським прізвищем було властиво утворюватися за батьківським ім'ям⁴⁸, найзручніше зупинитися на варіанті «Климентій Зиновієв» — так, як це робить академічний курс «Історії української літератури»⁴⁹.

На якому віці життя міг Климентій підготувати свою рукописну книгу?

Через всю збірку поета проходить мотив неминучості смерті, страху перед «наглою смертю», бажання спокутувати гріхи. Не дивно, що ієромонах Климентій звернувся до теми смерті — вона є однією з провідних у християнській поезії. Проте його постійну увагу до цієї теми і надто суб'єктивне забарвлення багатьох віршів важко пояснити лише даниною традиції. Логічніше припустити, що поет був у такому віці або такому стані, коли питання смерті все частіше привертають увагу людини, особливо віруючої. І справді, у вірші «О людех, з молодых лѣт збытне працювавших, а на старост ни мало сыли не заховавших» автор прозоро натякає на свій вік:

Многиі того прежде времени дознали,
которые з молоду сыли не ховали
Же в посрѣд вѣка мѣют немощ престарѣлу
и твар, albo персону свою состарѣлу.

И писател сих вѣршов крѣпко того дознал
и що мѣло на старост быти, о том не знал.

Разом з тим надзвичайна життєлюбність поета, яка прозирає в багатьох віршах, пристрасне бажання пожити ще «на землі безмятежно», нерідко зовсім молодий погляд на людські стосунки, повністю збережена працездатність і хороший зір (вірші написані у більшості твердим почерком, іноді дуже дрібним) — моменти,

⁴⁸ У відомості Київської академії за 1769—1770 р. можна простежити утворення нових прізвищ за таким принципом: «полку Лубенскаго м. Чорнух, сын священника умершего Петра Андрієвскаго, церкви Преображенія Господня Яков Петровскій» (В. Аскоченский, Киев с древнейшим его училищем Академиею, ч. II, К., 1856, стор. 264); Н. М. Тупиков, Заметки к истории древнерусских личных собственных имен, — «Библиограф» № 6-7, СПб., 1892, стор. 252; В. К. Чичагов, Из истории русских имен, отчеств и фамилий, М., 1959, стор. 114.

⁴⁹ «Історія української літератури», т. I, Вид-во АН УРСР, К., 1954, стор. 106.

які промовляють за те, що Климентій перебував не в надто старому віці, а «посрѣд вѣка».

Отже, якщо поет укладав свою збірку між 1700—1709 рр., то можна припустити, що народився він десь в кінці 40-х — на початку 50-х рр. XVII ст.

Неодноразово називає Климентій місце, де він жив і писав вірші, — «Рось наша» або «Россия наша», «Украина тут малороссийская». Идеться, безсумнівно, про Лівобережну Україну, нероздільність якої з Російською державою вже давно усвідомлювалася народом — адже Правобережжя залишалося під владою Польщі. До того ж, коли мова йшла про «гогобичний» край, Климентій називав його «Волинь», «Литва».

Від поета дізнаємося, що він був сиротою. Климентій говорить про себе як про найбільшого бідолаху у світі — «побѣднѣйший над всѣх людей бѣднѣйший» і пояснює це тим, що він — «безродный и отнюд сырота» («О болѣзнях зубных»).

Не маючи ні родичів, ні покровителів — «а сей благодѣтелей и родов не маєт» («О болѣзнях зубных»), Климентій, певне, не міг уникнути життя у церковній школі, яка за його часів була вогнищем освіти для простого народу і водночас притулком для сиріт та всякого блукаючого люду. «Школа всяким странным дом ест волный», — занотував Климентій в одному з своїх віршів поширене тоді прислів'я («О школярах, дрова крадущих, и о школѣ»).

У такій школі дяк — «пан бакаляр» навчав дітей читати та писати церковнослов'янською мовою, вчив церковної служби і співу. Граматика, часословець та псалтир — ось коло обов'язкових книг, знання яких вимагалось від дяківських учнів.

З школярів дяк готував для парафії власні «дяківські кадри». Хтось з учнів згодом заступав свого вчителя, деякі залишалися протягом довгих років «шкільними молодиками»⁵⁰, найвезучішим зрідка вдавалося «видряпатися на попа». Чимало дяківських учнів розходилося

⁵⁰ З одного старовинного списку школярів видно, що в чотирьох прилуцьких школах було 18 учнів; 6 з них мали від 12 до 20 років, 4 — від 20 до 30 і 8 — від 30 до 39 років. (И. Павловский, Приходские школы в старой Малороссии и причины их уничтожения. — «Киевская старина», січень, 1904, стор. 7).

у різні сторони, шукаючи будь-якого заробітку і привичаючись до мандрівного способу життя.

Проте в старій Україні існували не лише дяківські школи. У Львові, Луцьку, Києві, Переяславі, Новгород-Сіверську та інших містах були братські школи, а також різні «училища», «колегіуми», або, як їх ще іноді називали, «латинські» чи «словено-латинські» школи, де дітей навчали не тільки грамоти і церковної служби, а й «іншим многим потребным наукам». Центром «вищої освіти» була Києво-Могилянська колегія (пізніше Київська академія).

Навчання в «словено-латинських школах» будувалося, як правило, на зразок Києво-Могилянської колегії. Школярі нижчих класів — «інфіми», «граматики» і «синтаксими» — вчилися читати й писати церковнослов'янською, грецькою і латинською мовами, засвоювали короткий катехизис, початки арифметики і нотного співу. Вже в «синтаксими» їх знайомили з правилами піітики — теорії поезії, яка займала одне з перших місць серед навчальних дисциплін.

Учні середніх класів — «поетики», «риторики» — опановували метричну і силабічну версифікацію, вивчали міфологію та стародавню греко-латинську історію і літературу.

Громада повинна була дбати про приміщення та опалення школи, а все інше — хліб насущний та одяг — бідні школярі роздобували власними силами — «миркали», тобто жебрачили серед населення.

Так було у дяківських школах, так було і у «середніх училищах» і навіть в Києво-Могилянській колегії. І тут життя учнів-бідняків чи сиріт, які не мали багатих покровителів, майже не відрізнялося від злиденного існування школярів при церкві.

Ще в кінці XVI ст. «сирот убогих, по улицах живности просящих», називали на відміну від «синков мѣсткѣх братскѣх и розных» «нищыми школными»⁵¹. Красномовна назва закріпилася за школярами-бідарями надовго і, як видно з вірша Климентія про школу — «О ни-

⁵¹ Див. «Архив Юго-Западной России, изд. Временной комиссией для разбора древних актов», ч. 1, т. XI, К., стор. 209.

щих школных», була звичайною також і за його часів⁵².

Роки дитинства і юнацтва Климентія припадали на період, не дуже сприятливий для навчання молоді. Шляхетська Польща і після возз'єднання України з Росією не припиняла своїх зазіхань, хоч тепер їй довелося мати справу з сильною Російською державою. Війна між Польщею й Росією ускладнювалася зрадою частини української старшини, яка боролася між собою за владу.

Протягом 1657—1659 рр. навчання у Києво-Могилянській колегії повністю завмерло: будівлі училища були знищені страшною пожежею, а ті з учнів, які могли носити зброю, влилися у козацьке військо і билися з польською шляхтою. У 1659 році ректор колегії Іоаннікій Галятівський відновив заняття у нижчих і середніх класах — «інфімі», «граматиці», «синтаксими», «поетиці» та «риториці», але у 1665 р. і вони припинилися, бо під час боїв за місто Києво-Могилянська колегія була знову повністю зруйнована⁵³.

Закриття колегії призвело до того, що багато молоді, серед якої був і майбутній відомий літературний та духовний діяч Дмитро Туптало, залишило навчання. Туптало провчився тут лише три роки — з 1662 по 1665 і майже з шкільної лави постригся у монахи⁵⁴.

У 1669 р., після чотирирічної перерви, новообраний ректор Києво-Могилянської колегії Варлаам Ясинський почав відроджувати її господарство і навчання учнів. Однак у цей час на Україні бешкетував ставленик польської шляхти полковник Пиво, який завдав величезної

⁵² «Нищыми» називали бідних учнів і в школах Російської держави. В рукопису Спасо-Ярославського архієрейського будинку є указ царя Петра, датований 1702 р. Там, між іншим, сказано: «Выдать... хлѣб нищим, которые учатся будут русской грамотѣ, по деньгѣ на день, а которые греческого да латинского языка, тѣм по двѣ деньги на день». Мова йшла про школу, організовану Дмитром Тупталом, тоді митрополитом Ростовським (И. А. Шляпкин, Св. Димитрий Ростовский и его время (1651—1709), СПб., 1891, стор. 328).

⁵³ Див. В. Аскоченский, Киев с древнейшим его училищем Академиею, ч. 1, К., 1856, стор. 201.

⁵⁴ Див. И. А. Шляпкин, Св. Димитрий Ростовский и его время, стор. 6.

шкоди колегії⁵⁵. Тоді Ясинський розіслав у всі кутки країни іноків з грамотами, в яких звернувся до населення з проською про допомогу. «Всѣм в обец и каждому зъособна, духовнаго и мирскаго стану, начальствующим и послопитым христолюбивым людем» адресував свої послання ректор Києво-Могилянської колегії, «просячи слезно о ратунок милостинею святою»⁵⁶.

Не краще, а, безумовно, гірше становище було і в інших українських училищах, які не користувалися такою славою, як Києво-Могилянська колегія, і не мали таких енергійних захисників та державних покровителів. Багато українських шкіл під час воєнної розрухи зовсім перестало існувати.

Можливо, що навчання Климентія теж було перерване «воєнними невчасами» і він, будучи «нищѣтним», так і не зміг завершити своєї освіти. Проте поки що, без додаткових даних, важко цілком певно вяснити, чи вчився Климентій в якійсь з тодішніх «середніх» шкіл або у Києво-Могилянській колегії, чи обмежився лише дяківською наукою. Про своє навчання поет ніде не згадує, а два вірші, присвячені школі — «О школярах, дрова крадущих, и о школѣ» та «О нищих школных», також не проливають світла на це питання. Климентій торкається лише побутової сторони шкільного життя, а вона була, по суті, як вже говорилося, однаковою для всіх бідних школярів — «нищих школных», — де б вони не вчилися.

Найвагоміший факт, який говорить за те, що Климентій навчався не лише в дяківській школі, — це знання (не тільки практичне, а й теоретичне) законів силабічного віршування, дотримування ним вимог, які ставилися перед різними поетичними жанрами. А шкільні підручники поезії — так звані «поетики» — розробляли теорію силабічного віршування лише латинською мовою і були б недоступні Климентію, якщо б він не володів нею. Навчитися ж її він міг лише у «латинських школах».

Проте латинська мова жодним словом не виявилася у віршах Климентія, так само, як в них не залишилося

⁵⁵ «Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов», т. II, К., 1846, стор. 259.

⁵⁶ Там же, стор. 257, 265.

найменших слідів його обізнаності з міфологією або греко-римською історією та літературою.

Щоправда, наприкінці XVII ст. вже і українські шкільні поетики застерігали «християнських поетів» від вживання імен поганських богів⁵⁷.

Можна гадати, що, маючи великий хист до віршування, поет міг опанувати поетичну майстерність «самотужки», шляхом наслідування інших поетів, а настанови про те, як «стихи соплетать», почерпнути не з латинських підручників, а з своєрідних «самоучителів» середини XVII ст. — так званих «азбуковників», які поряд з найрізноманітнішими відомостями «шкільної науки» подавали і правила силабічної версифікації.

«Азбуковники» досить широко знайомили читача з граматиною, роблячи наголос на практичній стороні її застосування, звертали особливу увагу на «просодію», подаючи цілу систему надрядкових знаків для «хотящих преписовати святыє книги»⁵⁸. Тут наводились різні синонімічні вирази, зразки діалогів, запитань та відповідей. І, нарешті, автор «азбуковника» розкривав своє ім'я за допомогою акровірша з трафаретним виразом «здесь слагатель имя свое являет»⁵⁹. В «азбуковниках» містився ряд інших теоретичних положень, аналогії до яких не важко відшукати у творах Климентія.

Між іншим, «азбуковники» середини XVII ст., тяжіючи до старої слов'яно-грецької, а не нової латино-польської науки, не пропонували вводити у поетичні твори класичних ремінісценцій.

Чи вплинула на Климентія порада якогось «азбуковника», чи він додержував настанов шкільної пітики —

⁵⁷ Див., наприклад, найранішу із збережених київських поетик «Fons Castalius», 1685 р., що зберігається у відділі рукописів Державної публічної бібліотеки АН УРСР, за «Описанием рукописных собраний, находящихся в г. Киеве» М. І. Петрова (вип. III, М., 1904, стор. 277—278), № 656/446, арк. 58, зворот. Про необхідність звертатися поетові до християнських святих, а не до поганських богів говорили і всі пізніші курси поезії (див. Феофан Прокопович, *De arte poetica*. — У кн. Феофан Прокопович, *Сочинения*. Под редакцией И. П. Еремина, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1961, стор. 390—391).

⁵⁸ Д. Мордовцев, *О русских школьных книгах XVII в.*, М., 1862, стор. 52.

⁵⁹ Там же, стор. 33. Див. також С. Миропольский, *Очерк истории церковно-приходской школы от первого ее возникновения на Руси до настоящего времени*, СПб., 1895, стор. 122.

але поет у своїх творах вважав за краще посилатися на «святе письмо» або «писаніє», псалми Давида, притчі Соломона, книгу Екклесіяста, послання апостолів, «лекції», «правила» та на інші «старовѣчні книги». Найчастіше ж Климентій підтверджує свої положення народною думкою: так «посполите мовят» або «рече приповѣст».

Климентій запевняє, що в «прѣшлых лѣтах» читав багато книг та й тепер читає. І справді, вірші свідчать про начитаність їх автора, обізнаність з біблійними та церковно-богословськими книгами, з духовно-повчальною та популярною старосвітською літературою, «Ізма-рагдом», «Пчелою», «Домостроем», співаниками, школярсько-бакалярськими віршами⁶⁰.

З творів же Климентія дізнаємося, що він співав на клиросі, знав початки нотної грамоти, умів записати нескладний мотив. До своїх молитовних пісень (№ 334, 336) він вказав «глас» — додав ноти.

Климентій досконало володів польською мовою — читав і писав нею. Про це свідчать не стільки численні полонізми в його лексиконі (бо вони були взагалі характерні і для тогочасної розмовної мови), скільки те, як він вільно наводить суто польські прислів'я або вставляє у заголовок польський вираз, вживає латинські літери. Але це також не допомагає орієнтуватися в його освіті, бо здебільшого кожний письменний сучасник поета міг писати польською мовою.

Не знати, як склалася доля Климентія після того, як він залишив чи то дяківську, чи то якусь іншу школу. Може, став він попом, одружився і, одвоївши, був змушений, за законами православної церкви, піти у монастир? В такому разі стає зрозумілим, чому він має сан «ієромонаха» — світський піп відразу з постриженням одержував такий чин. А можливо, під тягарем життєвих обставин Климентій змушений був одягти чорну ризу і дослужився до звання «ієромонаха» у монастирі. Його вірші не дають можливості відповісти на ці питання. «Нічого того не видно», як висловився з цього приводу Ів. Франко⁶¹.

⁶⁰ Див. В. Перетц, *Вірші ером. Климентія Зиновієва сина*, стор. XLIV—XLVIII.

⁶¹ І. Франко, *Климентій Трястя і Григорій Сковорода*, стор. 575.

За допомогою автобіографічних рядків вірша «О волочащих ся чернцах по мѣстах, по школах и по корчемных дворах» можна лише уточнити час вступу Климентія до монастиря.

Засуджуючи «своявольні» блукання різних «волоцюг» — і світських, і особливо монахів, коли «...повѣтєся іный к бѣсу по своєй волѣ, шукаючи на згубел собѣ свояволь», — Климентій згадує випадок з власного життя, як приклад того, що можна мандрувати статечно, а не «волочитися безпутне»:

І аз, пишущий се, тож негдыс провандровался,
люб в далекие краѣ, да злѣ не блукался.
І внят безззорно стал в монастыр поспѣшатъ
и в нем по давнему з ласки божой и старших пребыват.

Якщо Климентій мандрував «негдысь», тобто колись, а після цього знову поспішав до монастиря, щоб перебувати тут «по-давньому», значить, перед цим «негдысь» він уже жив у монастирі. Очевидно, Климентій постригся у монахи давно — ще замолоду — і мандрував як монах.

Не маючи нахилу до мандрівок, поет згадав про них лише єдиний раз, та й то так, начебто вони були швидкоминувим етапом в його житті. Однак між рядками багатьох віршів Климентія можна прочитати, що йому доводилося міряти немало шляхів — не тільки на Україні, але й у сусідніх краях.

У вірші «О должниках, хто кому должен: або теж винен» Климентій розповідає про якогось волинського неборака, який фатально «ошукався»: віддав за борги все майно, озлиднів, з горя запив, від запою вмер. Климентій розказує, як склалося життя родини після смерті невдахи-хазяїна. Поет веде розповідь так, начебто сумні події розгорталися на його очах. Складається враження, що Климентій жив на Волині досить довго.

Не викликає сумніву та обставина, що Климентій сповістив про добре налагоджене обслуговування подорожніх у «лядських та литовських» краях не з чужих слів, а з власного досвіду («О куховарках, що по мѣстах вареное продавають»). При нагоді він обов'язково згадає якусь подробицю з побуту в Литві чи порівнює звичай українські з білоруськими.

Цілком можливо, що Климентій був у Каневі, який запам'ятався поетові через такий надзвичайний випадок,

як дозвіл двоєженцю-священнику продовжувати службу у церкві («О попадах, замуж идучих по смертех попов своих»).

Дуже імовірним здається припущення про те, що Климентій жив і на Слобідській Україні. Тільки побачивши на власні очі каторжну працю торських робітників на Бахмуті, можна було описати її так яскраво, із знанням справи, а головне — з великим співчуттям і повагою до «бурлаки — доброго челоуѣка».

На користь цієї думки говорить також та обставина, що близько від річки Бахмута, трохи вище м. Тора, на Дінці був розташований відомий Святогорський монастир.

Святогорський монастир тримав міцний зв'язок з соляними промислами, бо й сам володів кількома варницями⁶². Він надсилав туди своїх монахів не тільки як «духовників», але й уповноважував їх наймати робочу силу, слідкувати за солеварінням, збирати прибутки.

Від місць, де працювали торські соляники, було недалеко до Запорозької Січі, будні якої Климентій оспівував у вірші «О довыбшах, що в бубны бубнят, и о тренбачах, що в трубы трубят и в сурмы сурмят». Можливо, що Климентій після відвідання соляних промислів продовжував свою подорож по Ізюмському та Муравському шляхах далі на південь і в результаті власних вражень описав побут запорожців та створив «похвалу» запорозьким музикам.

Як бачимо, Климентію довелось сходити всю Україну: безперечно, він був на заході її (Волинь) і на сході (Бахмут), не говорячи про всі інші місця, які поет міг відвідати. Поза всяким сумнівом, мандри збагатили поета новими враженнями і розширили його кругозір.

Проте Климентій, незважаючи на велику допитливість і цікавість до всього, що його оточувало, був за своїми уподобаннями справжнім домосідом:

І лѣпш бы никому доброму дороги ни знать
да при безпечности в дому всегда пробовать
(«О заблуждающих в дорогах людех»).

⁶² У 1687 р., наприклад, якийсь торський житель пожертвував Святогорському монастиреві 5 торських соляних колодязів з усіма пристроями (див. «Историко-статистическое описание Харьковской епархии». Отд. 1, Харьков, 1959, стор. 162).

Климентій не залишив жодного натяку на те, де, в яких краях він «рок два конповав» свою книжку, а лише повідомив, що робив це під час опали:

Грѣшний автор, або теж викладач вѣршов сих,
будучи в гоненіи, писав із скорби їх
(«Грѣшний автор...»).

Стриманий щодо розкриття обставин власного життя, Климентій не говорить про причини «гоненія» і лише час від часу виливає свій настрій у численних «скорбних» віршах.

Мотив «скорби», як і мотив смерті, був також поширеним у сучасній Климентію поезії. Однак надто інтимне звучання багатьох скорбних творів поета і його щиро-серце визнання, що якби не злі обставини, він ніколи не розводив би меланхолії —

Гды б добрые и мнѣ бог давал повоженя,
нѣгды бым даремного не познал смушеня, —

дозволяють уявити, що «скорб» Климентія була справді не безпідставною. Уся біда в тому, гірко констатує Климентій, що —

А же поневоль мушу я скорбѣти,
що не могу контенту анѣ мало мѣти
(«О меланколичных людех...»).

Що саме заважало мати «контент» поетові, довідуємося, хоч і в дещо абстрактній формі, з вірша «О четверочисленной скорби человеческой и моей». Це — «грѣх, немощ, нищета» та «озлобленіє».

Кожна з перелічених «скорбей» стала темою багатьох віршів Климентія, в яких можна знайти натяки на обставини життя поета.

Найменше дають в цьому відношенні самобичування «грішного» монаха, бо вони мають загальний характер, побудовані на властивій молитовній поезії гіперболізації:

Есть ли кто на сем свѣтѣ мнѣ грѣхами равный,
яко то аз есм, един грѣшный и злонравный
(«Вѣрши до бога...»).

Зате цілком конкретні факти лежать в основі віршів про «немощ». З них ми дізнаємося, що Климентій про-

тягом усього життя багато хворів: молодим — на «немощі трясавичні», потім страждав від «зубної хвороби», «от кашлю проклятого з свѣтом жегнавша» і взагалі, признається відверто поет, —

Автор сый людзкіи всѣ немощи познал
кром, бог вкрыл, паральжных, французких, не взнал
(«О болѣзнях зубных»).

Звертався Климентій до лікарів та цирульників, вживав різних ліків — «трафляло ся тых лѣкарств заживати и мнѣ», протягом кількох років пускав собі кров, але «малую помощь тим дознавал» і, врешті, почав скептично дивитися на медицину: «а придет кому конец — юж доктор не поможе».

Очевидно, здоров'ю Климентія пошкодило фізичне перевантаження за молодих років. Де ж міг так «збытне» працювати Климентій, коли він ще замолоду постригся в монахи? Відповідь на це, як нам здається, дає вірш «О писарах розных, то ест именно, що книги готовые переписуют, и выдают з головы якіе новые рѣчи. И о писарах теж градских и о монастырских, грамоты або зас листы пишущих; и всякіе крѣпкіе права».

Праця писаря, доводить поет, вимагає не тільки фізичних сил, а й великого розумового напруження. Часом писати так «трудно і нудно», що не можна обійтися без горілки. Втомлюються очі, болять в'язи, тисне у грудях. Така виснажлива праця, як і всяка інша праця понад силу, може швидко зістарити, відібрати здоров'я і зробити так, що люди —

...в посред вѣка мѣют немощ престарелу
и твар, албо персону свою состарелу.
И уже як старые дѣдыща хрыпают,
що аж згола у собѣ здоров'я не мають

(«О людех, з молодых лѣт збытне працювавших...»).

Поет просить «всяких писарей хвалити» та любити за тяжке «труднянє» і, як колишній побратим їх праці, зізнається в особистій прихильності до них —

И сей вѣршопис мѣет к писарям горливість,
бо и сам тым был, знает тую долегливість.

Писарська робота не принесла, звичайно, Климентію багатства, не придбав він його й іншими засобами, бо

неодноразово натякає на свою «убогість» та «нищету» і з гіркотою зауважує, що працею в його вік не наживешся.

Якісь серйозні підстави мало і «озлобленіє» поета. Хтось його вперто переслідував, і Климентій гірко скаржиться на «обиды мнѣ грѣшну творящих». Можливо, «злі вороги» поета були саме серед «лукавих челоувѣков», «клеветников», «злотворцев», «преслѣдовцев», проти яких він пристрасно виступає у ряді віршів.

Нарікання Климентія на те, що «велик свѣт да нѣгдѣ дѣт» — навіть у монастирі злі люди не дають «безскорбно пожити», його мрії про одиночну келію і яскрава картина життя із «злим сожителем», дозволяють гадати, що в «свягій обителі» Климентій не знайшов душевного спокою. Інтимні ж твори поета з чернецького життя підтверджують це враження і свідчать про глибоке внутрішнє невдоволення. «Те чернецтво далось йому, одначе, досить солоно», — відзначив Ів. Франко, помітивши бентежні думки поета щодо монастиря⁶³.

З книжки віршів, укладеної поетом уже в похилому віці, видно, що від природи він був жвавою, життєрадісною, допитливою людиною, схильною більше до гумору, ніж до суму, з відкритою душею і практичним розумом. Перебування у монастирі для такої людини не могло бути легким. Климентій дуже любив життя в усіх його проявах, щоб цілком примиритися з обмеженнями, які накладала на нього чернеча риза. А з другого боку, він був занадто «чесним», щоб зрадити «присязі» і скинути тяжкий хрест.

Боротьба між тим, чого «хотів» Климентій як людина і що він «мусив» як чернець, як монах-«законник»⁶⁴, викликала душевний розлад, призвела до супе-

⁶³ І. Франко, Климентій Трястя і Григорій Скворода, стор. 579.

⁶⁴ «Законниками» називали звичайно в тодішньому побуті та документах усіх монахів, поведінка яких відповідала чернечому уставу — «закону». «Законник — перестерѣгаючій права, чернец, албо упростованый, умѣркованый, порядный канонник», — так пояснює у своєму «Лексиконі славеноросскому» (1627 р.) старовинний український лексикограф Памво Беринда (див. «Лексикон словеноросский Памви Беринди», підготовка тексту і вступна стаття В. В. Німчука, Вид-во АН УРСР, К., 1961, стор. 41).

речливості в його світогляді і, зокрема, породила роздвоєння у ставленні до чернецтва.

Вільнолюбний за характером поет дивився на життя в монастирі як на тяжку, вічну неволю, гіршу за татарський полон:

Із басурманских невол свободны бывають,
а з чернецтва до смерти не освобождають
(«О чернцах и о хотящих в чернечество»).

Йому заперечував Климентій-ієромонах, що дав обіт служіння богові і мусив суворо переконувати себе та інших:

Тылко вступивши, треба тоє износити,
должен безпреч о тоє господа просити.

Климентій був певний, що все на землі створено «людям на пожиток» і не слід собі ні в чому відмовляти:

Чего душа желает, хоч кошулю застав,
жебы естес для неи где тую реч достав
(«О людех, самых себе гладом убивающих...»).

І в той же час як чернець він відмовлявся від усіх благ, навіть від найнеобхіднішого, та запевняв свого собрата, «інока правдивого»:

А любо и нужного часом не довѣдет,
еднак же в том скорбы великой не мѣет
(«Вѣршы похвалныя...»).

Однак намагання Климентія сприймати чернецтво як добровільне страдництво — «труд законный» в ім'я «високої мети» — не зробило з нього аскета, як це сталося колись з Іваном Вишенським. Він керувався іншими ідеалами, ніж палкий поборник відмови від усіх «приємностей життя». Климентій цілком тверезо усвідомлював, що

Жывому челоувѣку все на свѣтѣ треба,
а як умрет, то уже нищо не потреба
(«О потребах, конца не имущих»).

Тому він пристрасно обстоював право людини задовольняти всі свої бажання і сам мріяв про те, щоб «безпечально на землі пожити». У звертаннях до бога—

чи то від себе особисто, чи то в молитвах за інших людей — Климентій спершу благає про земні потреби, а вже потім — про небесну нагороду.

Чим пояснити, що чернецька психологія не придумала життєлюбності поета? Як погодити погляди Климентія на те, що не можна знімати чернечу ризу «для миру» з його надзвичайним знанням цього «миру»? Буття монаха — з його творчістю, пройнятою світськими інтересами? Як поєднати, нарешті, підкреслену Климентієм нелюбов до мандрів з його ж виразним свідченням про те, що він багато мандрував?

Відповіді на ці питання треба шукати не лише в особистих рисах характеру Климентія, а й у специфічних умовах тодішнього монастирського життя. На Україні за часів Климентія монастирі були чи не найбільшими землевласниками. Досить нагадати, що на Київщині, наприклад, дві третини всієї території належало монастирям. «Маєтності» монастирів склалися з різних угідь, хуторів і сіл з залежними селянами, пасік, млинів та перевозів.

Монастирі володіли найрізноманітнішими ремеслами і промислами, займалися орендою, заводили випокурні й шинки. При великих монастирях існували інколи друкарні та живописні майстерні. До монастирів приписували як послушників різних ремісників, лісничих, рибалок, перевізників, шинкарів та інших поденщиків для різних робіт.

Отже, все, про що писав Климентій не тільки з чернечого, але й з світського життя, проходило у нього на очах, він стикався з ним на кожному кроці.

Значну частку в прибутках монастирів становили «доброхотні подаяння» від окремих заможних осіб та масові пожертвування населення, що їх організували монастирі під тим або іншим приводом, не говорячи вже про звичайний крилошанський збір у карнавку на території обителі.

Монастирі розсилали ченців збирати «святу милостиню» в усі кінці України і навіть поза її межі. Справу збору «ялмужны» монастирська братія доручала найдовіренишим, чесним інокам, нерідко — ієромонахам. «...Превелебный игумен должен искусных и мудрых во словѣ, искусных в вѣрѣ и честных житіем иноков посылати», — наставляв з цього приводу монастирське на-

чальство єпископ Мстиславський і Могилівський Серафїон Полховський⁶⁵.

Можна навести приклад з життя Мотронівського монастиря, зруйнованого поляками та уніатами. Щоб відбудувати монастир, переяславський та бориспільський єпископ Гервасій написав грамоту Донському козацькому війську з проською про допомогу і послав туди ієромонаха Мотронівського монастиря Архиселая «ради испрошенія милостыни на Дону от доброхотных дателей». Збирачеві милостині була видана «прошнурна книга», до якої «что кто даст, всякий доброхотный датель имя свое да подпишет»⁶⁶.

Дуже можливо, що і вимушені мандри Климентія були пов'язані саме з такою процедурою. Неодноразово прославляє Климентій «страннопримных» і «милостиню творящих» та виправдовує посиленням на «святе письмо» тих, хто її просить. Тим більше, що майже завжди Климентій виступає не від себе особисто, а від імені якоїсь групи, найвірогідніше, монастирської братії, як, наприклад, у вірші «О людех милостивых»:

Мы же повсегда за тых господа благаем:
от котрых милостыню иногда приймаем, —

або у вірші «О прошеніі милостыни» —

Совѣтуй же им, спасе, да милость нам творят.

Таким припущенням легко пояснюється і самоповага Климентія — «и аз провандровался... да зле не блукав-ся», і різке відмежування від звичайних прошаків-старців, до яких він ставиться з певною підозрою:

Есть и таких много на свѣтѣ находит
лежнюв: котрые, в миру ходячи, плутуют.
Будет инъ здоровым — да не хочет робить:
потреба б такого сѣм раз на ден кием бит.
За тое, же шальвѣрством завше забавляет
и «блукаючис» тылко людей ошукивает
(«О старцях»).

Мандри Климентія до того ж могли бути викликані ще й іншими причинами, наприклад, традиційним від-

⁶⁵ А. Сапунов, Витебская старина, т. I, Витебск, 1883, стор. 263.

⁶⁶ Архив Юго-Западной России, изд. Временной комиссией для разбора древних актов, ч. 1, т. III, 1864, стор. 44—45.

відуванням монахами різних монастирів — з приводу якогось монастирського свята, вшанування або перенесення ікони, організації нової обителі тощо.

Ось, мабуть, і всі зовнішні, досить скупі, факти біографії Климентія Зіновієва, які можна відшукати в його творах. Та разом з внутрішнім світом письменника, відбитим в його віршових роздумах і спостереженнях над дійсністю, вони дозволяють уявити життєвий шлях допитливого і пристрасного поета-монаха, серце якого не висохло в чернечій келії, а продовжувало битися в унісон з бурхливим мирським життям. Воно було ладне відкритися будь-якому людському почуттю: то спалахувало гнівом, то сходило кривавими сльозами, іноді ставало жорстоким, а частіше було мудро розсудливим і доброзичливим по відношенню до оточуючих його простих людей.

* *
*

Перший дослідник життя і творчості Климентія П. Куліш своєрідно сприйняв окремі автобіографічні вказівки, розсіпані поетом у віршах. Деяких не побачив або свідомо пропустив і, не шкодуючи фарб і емоцій, змалював образ мандрівного ченця на зразок Варлаама з пушкінського «Бориса Годунова», який тинявся манівцями «по багатих на пироги селах і містах», удень читав у корчмі ті чи інші вірші з своєї збірки — залежно від того, яка аудиторія його слухала, а ввечері пробирався «низом, хмизом — попід вербами» до молодички, що чекала, аби чоловік ліг спати⁶⁷. Постаць старовинного поета у критика вийшла справді колоритною, але, як це доводять твори Климентія, — мало схожою на їх автора.

У набагато спокійніших тонах подав життєвий шлях поета В. Перетц, але, подібно до Куліша, і він прийшов до висновку, що Климентій був «якраз таким мандрівним чернцем»⁶⁸, яких поет так гостро засуджує у вірші «О волочашься чернцах по мѣстах, по школах і по корчемных дворах».

⁶⁷ П. Куліш, Климентий, стор. 195—196.

⁶⁸ В. Перетц, Вірші ером. Климентія Зіновієва сина, стор. XII.

Ні Куліш, ні Перетц не називали Климентія «мандрованим дяком», але характеристика, яку вони йому дали, цілком відповідає нашому уявленню про образ життя представників того типового для України XVII—XVIII в. блукаючого люду, що увійшов в історію нашого культурного життя під назвою «мандрованих дяків».

За традицією, представником «мандрованих дяків» вважають Климентія і радянські дослідники⁶⁹.

Як «волочашійся чернець» або «мандрівний дяк» Климентій увійшов і в академічну «Історію української літератури», хоч наведена там характеристика його творчості не містить рис, підкреслених авторами курсу при оцінці поетичного доробку мандрівних дяків⁷⁰.

Ніхто з дослідників не брав до уваги вказівку на церковний сан, яку подав сам Климентій. Справа, звичайно, не тільки в званні, хоч і воно повинне вже певною мірою націлювати на правильне визначення соціального становища Климентія. Головне в тому, чи відповідає спосіб життя і характер творчості поета нашому уявленню про мандрівних дяків.

«Мандровані дяки», або як їх ще називали в народі — «бурсаки», «спудеї», «миркачі», «вандровані пахолки» та «пивоізи» — своєрідний і характерний для України XVII—XVIII ст. елемент населення. «Нищі школьні» чи «нищі студенти», що відправлялись на канікули з спеціальними паспортами «для іспрошення милості», недоучки, які звернули від обсадженого злиднями, різками та «латиною» шляху до науки, невдахи, які хоч і закінчили школу, але так і не знайшли «теплого місця» у житті, колишні ченці, що не змогли примиритися з монастирською «вічною неволею» і, скинувши чорну ризу, знову тулилися по школах або «корчемних дворах» — ось основний контингент так званих «мандрованих дяків».

Знання і навички, одержані в школі, «мандровані дяки» використовували як засіб для існування: перехо-

⁶⁹ «Хрестоматія давньої української літератури (доба феодалізму)», стор. 206; О. С. Компан, Творчість Климентія Зіновієва як одне з джерел вивчення історії Лівобережної України другої половини XVII і початку XVIII ст., стор. 252; «Українська радянська енциклопедія», т. 6, стор. 482.

⁷⁰ Див. «Історію української літератури», т. I, Вид-во АН УРСР, К., 1954, стор. 108—109.

дячи з місця на місце, вони розважали громаду віршами, співали канти, а згрупувавшись у артілі, носили вертеп, ставили діалоги та інтермедії. Ті, хто остаточно порвав з наукою, намагались влаштуватися дяками-бакалярами при церкві або приватними вчителями до заможних родин, пропонували послуги писарів, регентів та й взагалі не відмовлялися від будь-якої роботи.

Цікаво зазначити, що один з найкомпетентніших у цьому питанні істориків літератури П. Житецький вважав і Г. Сковороду їх представником — як за зовнішньою формою життя, так і за ієрархічним становищем. Він вбачав різницю тільки в тому, що Сковорода «не мав багатьох їх гріхів»⁷¹. З мандрівними дяками-вчителями — «у найкращому цього слова розумінні» — порівнював Сковороду й інший знавець нашої старовини Д. Багалій⁷².

Незважаючи на розпливчатість поняття «мандровані дяки», безсумнівно здається те, що «мандрований дяк» і «монах-законник» — категорії різні.

Щодо Климентія, то він вважає себе саме «монахом-законником». Психологія «статечного» ієромонаха і породила у нього негативне ставлення до «своєвольного» блукаючого по тодішній Україні люду, в тому числі і до «вандрованих» монахів.

У згаданому вже вірші «О волочащих ся чернцах по мѣстах, по школах и по корчемных дворах» Климентій суворо засуджує «волоцюг з гультайства», особливо ченців, які втекли з монастиря⁷³. Презирливо говорить він про долю монаха «відступника», що не знайшов сили подолати свої бажання і тиняється у «миру»:

І будет иный чернец през ввек ся волочить,
а трафляется тому в школь ся искоичить.
Або где нагле лунет у корчемном дому.

⁷¹ П. Житецький, «Енеїда» Котляревського в зв'язку з оглядом української літератури XVIII ст., К., 1919, стор. 36.

⁷² Д. І. Багалій, Український мандрований філософ Григ. Сав. Сковорода, «ДВУ», Харків, 1926, стор. 14.

⁷³ На початку 1701 р. монахам було суворо заборонено «волочитися» і переходити з одного монастиря до іншого (див. П. Морозов, Феодан Прокопович как писатель, СПб., 1880, стор. 249). Можливо, вірш Климентія про «волочащих ся» ченців — безпосередній відгук на цей наказ.

Можливо, ієромонах мав на увазі саме «пиворізні» витівки якогось «волочащегося чернца», коли малював картину в корчмі:

Может неразумной той шинкарць напити,
а що горш — и комедий яких начинити.

Климентій боїться, що негідна поведінка «волочащегося чернца» може позначитися на думці людей про всіх інших монахів — «честных законников» та кинути тінь на «святую обитель» — «монастирям безчестность наволокати»:

Людам здається, же всяк чернец так змонравный,
як он, нецнотливый сын и преокаянный.

Тому він безжалісно вимагає:

І кгда в корчмѣ згинет, в гной, як пса, закопати,
поневаж так важылся зле поступовати.

Роздратування, з яким ієромонах Климентій обрушується на «вандровних» ченців, презирливі епітети та порівняння, що їх знаходить розгніваний «законник» для «злого раба» — «волочащегося гультая», те, як він різко відмежовує себе від нього, нарешті, кінцівка-сентенція («всяк в монастыру живущый обрящет блаженство в сей вѣк и во будущый»), — вже це, здавалося б, повинно було насторожити дослідників і не дозволити їм зараховувати Климентія до «мандрованих дяків». Лише Ів. Франко звернув увагу на те, що важко погодити уявлення про поета як про «мандрованого монаха» з поглядами, висловленими у вірші «О волочащих ся чернцах». «Він з нетаємним презирством говорить про мандрованих монахів, — зауважує Ів. Франко. — Климентій, певно, не був би писав таке, якби й сам був мандрованим монахом»⁷⁴.

На перший погляд, Франко, який не сумнівався в тому, що Климентій був монахом, начебто суперечить сам собі, бо в іншому місці називає Климентія «мандрівним віршарем»⁷⁵ або «монахом-бурлакою»⁷⁶. Але трохи не

⁷⁴ Ів. Франко, Климентій Трястя і Григорій Сковорода, стор. 577.

⁷⁵ Там же, стор. 561.

⁷⁶ Іван Франко, Твори в двадцяти томах, т. XX, Держлітвидав, К., 1956, стор. 621.

точне за формою твердження проникливого критика є надзвичайно вірним за суттю і знаходить повне роз'яснення у вірші Климентія «О волочашьх ся чернцах».

Климентій засуджує не всіх, хто мандрує: «Іный хоч странствує, да статок будет мѣти»⁷⁷.

Статечний мандрівник-монах не зупинятиметься почувати по корчмах, а піде до священика — «або хоч, и до простых так же людей честных» і, виконавши свої справи, якнайшвидше повернеться до монастиря.

Отже, Климентій виступає не проти мандрівок, викликаних необхідністю, а лише проти «своявольных» блукань, коли

...повѣтся іный к бѣсу по своей волѣ,
шукаючи на згубел собѣ свояволь.

Характерно, що як добросердна від природи людина, поет взагалі щиро співчував усім тим мирянам, хто змушений «волочитися» не з власного бажання, — не «по своей волѣ», а під тиском злих життєвих обставин. Та глибоко переконаний у тому, що «волочитися безпутне барзо непригоже», Климентій наводить приклад з власного життя, коли і він мандрував, «да зле не блукався».

Саме приналежністю Климентія до «монахів-законників», тобто до цілком певного соціального стану феодално-кріпосницької України, а не до «мандрованих дяків» — декласованого елемента суспільства, головним чином, і обумовлюються найбільш консервативні сторони світогляду поета, які позначилися на деяких його творах.

Слід підкреслити, що йдеться не про те, щоб протиставити Климентія мандрівним дякам. Як побачимо далі, між його творчістю і літературною продукцією мандрівних дяків є чимало точок зіткнення. Адже літературознавці шукають серед мандрівних дяків не тільки авторів духовної поезії і складачів численних співаників, а, насамперед, творців інтермедій, світської частини вертепу, бурлескно-трагестійних віршів, пародій, жартівли-

⁷⁷ Цікаво, що проти цього рядка (аркуш 40) Климентій на полі написав ще слово «ідеть» (як синонім до «странствує»), можливо вважаючи його більш відповідним для протиставлення «ділового» мандрівця «волоцюзі».

вих та сатиричних віршованих оповідань — тобто найбільш демократичної літератури, яка в тій чи іншій мірі відтворювала народне життя.

Силою зв'язків з народом, та й рівнем освіти, мовою, манерою виразу думок Климентій незрівнянно ближче стоїть до мандрівних дяків, аніж до таких своїх сучасників-поетів з вищого духовенства, як, наприклад, Лазар Баранович, Іван Величковський або Іван Максимович.

Та близькість — це ще не тотожність. Якщо найсвіднішою рисою більшості творів мандрівних дяків, за якою досі дослідники виділяли їм окреме місце в українському літературному процесі, є їхня розважальна гумористично-сатирична спрямованість⁸⁰, то визначальною ознакою віршів Климентія є їх моралістично-дидактичне забарвлення.

На питанні Климентій Зіновієв і мандрівні дяки довелося зупинитися лише для того, щоб якнайближче до дійсності відтворити соціальне обличчя поета, що в свою чергу дає можливість розібратися у причинах суперечностей його світогляду, породжених зіткненням чернецької ідеології з прагненням чесною людиною описувати речі такими, якими вони є.

⁸⁰ Див. «Історію української літератури», т. I, стор. 107.

ТВОРЧИСТЬ КЛИМЕНТІЯ ЗІНОВІЄВА

Климентій творив у часи, знаменні в історії України не стільки кількістю та яскравістю зовнішньополітичних подій, скільки загостреністю й суперечливістю соціально-економічних процесів.

«Трактат про вічний мир» між Росією і Польщею (1686) закріпив розподіл України на дві частини: Правобережну — під владою Польщі і Лівобережну — в складі Російської держави.

Перебуваючи під захистом сильної Росії, Лівобережна Україна, на якій зосередилося все українське політичне і культурне життя, потроху загоювала рани, що їй завдавали її протягом десятиріч ворожі навали та внутрішні чвари. На кінець XVII — початок XVIII століття на Лівобережжі досить помітно зросли продуктивні сили. Розвивалося сільське господарство, вирувало життя в ремісництві, виникали нові промисли. Зростали міста і містечка, розгорталася торгівля, міцнішали економічні зв'язки між окремими районами Лівобережної України та Росії. Розвиткові народного господарства значно сприяло включення України в єдиний всеросійський ринок.

Піднесення відчувалося і в культурному житті. Виникали нові початкові (дяківські) школи, з'явилися по містах нові середні навчальні заклади. Кращі часи переживала Києво-Могилянська колегія (з 1707 р. академія), число вихованців якої весь час зростало. На початку століття тут уже вчилася понад тисячу чоловік.

Навколо Києво-Могилянської колегії групувалися видатні наукові і літературні діячі України, які підтримували активні стосунки з Росією і прагнули возз'єднати за її допомогою Правобережну Україну з Лівобережною.

Іоанникій Галятівський, Лазар Баранович, Антоній Радивиловський, Інокентій Гізель, Варлаам Ясинський, Стефан Яворський, Дмитро Туптало, а також маловідомі і зовсім не відомі письменники та поети з «літературних низів» вносили свій доробок у створення українського письменства, яке на кінець XVII — початок XVIII ст. вже здобуло значних успіхів в різних жанрах — історичній літературі, ораторській прозі, віршуванні та драмі.

Однак, як і в кожному класовому суспільстві, у тодішній Україні за зовнішнім нібито благополуччям крилися гострі соціально-економічні конфлікти. Місце польських феодалів, зметених національно-визвольною війною 1648—1654 рр., швидко і міцно зайняли українські пани, від яких годі було чекати якоїсь поблажливості або милості, коли йшлося про особисті матеріальні інтереси. «Не мордовали так пани лядские своих подданных и не забивали до смерти киями, как отец п. Андрея (мова йде про Дмитра Горленка, прилуцького полковника. — В. К.) мучил мужиков и козаков; да и сам п. Андрей не едних людей боем своим припровадил до калѣцтва и смерти», — зізнався у 1709 р. гетьману Скоропадському новий прилуцький полковник Нос⁸¹.

Селяни і рядове козацтво відповідали на посилене гноблення стихійними заворушеннями, що нерідко переростали у повстання. Прихід до влади гетьмана Мазепи (1687 р.) ознаменувався повстанням більшості населення Лівобережної України, яке вчинило розправу з старшиною Переяславського, Гадяцького, Прилуцького, Стародубського, Лубенського, Миргородського і Чернігівського полків. У 1688 р. відмовилися виходити на панщину селяни окремих монастирських володінь. У 1690—1691 рр. прокотилася хвиля народних завору-

⁸¹ А. М. Лазаревский, Очерки малороссийских фамилий. — «Русский архив», кн. 8, М., 1875, стор. 253.

шень у Київському і Ніжинському полках, у 1693—1696 рр. — на півдні Лівобережжя. В 1708 р. кілька тисяч запорізької голоти — добровольців приєдналися до повстання донських козаків, на чолі якого стояв бахмутський отаман Кондратій Булавін.

На Правобережжі соціальний і національний гніт шляхетської Польщі постійно викликав визвольну боротьбу українського населення Поділля, Брацлавщини і Волині, яка набула особливої гостроти в 1702—1704 рр.

Мазепа жорстоко розправився з повсталим людом Лівобережжя, а також допомагав польській шляхті придушувати народне повстання на Правобережній Україні. Його внутрішня політика була заснована на підтримці козацької старшини та посиленні феодально-кріпосницької експлуатації народних мас.

Козацька старшина, з благословення свого гетьмана, продовжувала прибирати до рук землю — займала, випрошувала, купувала, відбирала землю силою у слабших сусідів. А захопивши великі земельні угіддя, вона робила все дозволене й недозволене, щоб прикріпити до них «тяглих людей», перетворити їх на «підданих» і примусити «повинність и вшелякое послушенство, як звиклось несет, без отмови и спротивности жадной одаваты»⁸².

На «послушенстві» і «повинностях» селян — основної маси тогочасного українського населення — невпинно зростало багатство козацької старшини, а разом з цим глибшала прірва між нею та «черню військовою», серед якої все більше з'являлось «убогих малогрунтових» або взагалі «безгрунтових» козаків.

Зосередивши в своїх руках усю владу — адміністративну, військову та судову, старшина відчувала себе повним хазяїном на підлеглий їй території.

За старшиною тягнулися, брали приклад з неї «грунтові» і «можні» козаки. Як і старшина, вони залучали до «роботизн» у своєму великому господарстві також не тільки «тяглих людей» та наймитів, а й збіднілих козаків, приймали «безгрунтових» у підсусідки або, користуючись важкими обставинами боржників, приму-

⁸² Див. «Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка», Чернигов, 1908, стор. 276.

шували їх працювати на кабальних умовах і нерідко відбирали у них за борги землю та майно.

Гострі конфлікти відбувалися і серед дуже строкатого, яскраво диференційованого у соціально-економічному відношенні населення міст та містечок України. Тут жили міщани, селяни, козаки. Міщани та козаки займалися ремеслом і торгівлею, селяни — землеробством. Серед селян було чимало «підданих» старшини та монастирів. Безхатні, найбідніші з міських «низів» промишляли будь-якою роботою, наймитували у більш заможних жителів. У містах знаходив притулок і бродячий люд, який весь час поповнювався зубожілими вихідцями з усіх станів тодішнього суспільства.

Ремісники об'єднувались у різноманітні цехи, одні з яких підлягали магістратам чи ратушам, а інші — полковій адміністрації. І козацька старшина, і міські урядовці чинили ремісникам «великої долегливості», нерідко примушували їх працювати на себе «бездежно».

Та й самі цехи не були чимсь монолітним. Тут верховодили майстри — «брати цехові», «братчики». Їм підкорялися і від них матеріально залежали підмайстри («молодчики»), учні, челядники.

Міська влада — війт, бурмистри, райці, лавники — складалася з представників найзаможніших родин: «міщан ґрунтовних», «міщан можнійших гендлійових». Міські урядовці не завжди жили в злагоді з старшинською адміністрацією — особливо в ратушних містах, що не мали маґдебурзького права. Старшина намагалася всіляко обмежити права і сферу діяльності міських урядовців, постійно втручалася в справи, що підлягали їх компетенції, обходила та зневажала встановлені ратушею порядки, бажаючи самовладно керувати міським життям.

Однак, оскільки вся діяльність міського управління, як і старшинської адміністрації, була, врешті, спрямована на захист інтересів пануючих класів, на зміцнення феодально-кріпосницького ладу, то міські урядовці і козацька верхівка знаходили спільну мову, особливо коли йшлося про «міські низи», «міщан тяглих», «міщан пашенних і убогих», «міщан мізерних», які в очах володарів були не чим іншим, як «своєвольниками» та «гультьями».

У 1708 р. Мазепа писав Головкину: «...Гультайство и посполтве похотят людей честных и богатых побивать и пожитки их разграблять...»⁸³

Так виглядало — звичайно в дуже загальних речах — внутрішнє життя Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст., уявлення про яке значно поглиблюється після ознайомлення із збіркою віршів тогочасного поета Климентія Зіновієва. Знавець доби, в яку творив Климентій, уважно вчитуючись у кожний залишений ним віршовий рядок, не тільки зустріне відомі з історичних документів характерні прояви епохи, а й відкриє для себе джерело нових цікавих фактів⁸⁴.

ІДЕЙНО-ТЕМАТИЧНА СПРЯМОВАНІСТЬ ТВОРІВ

Як уже відзначалося, Климентій старанно готував книгу своїх віршів для читачів і для зручності об'єднав їх в окремі розділи. За основу групування творів він поклав тематичний принцип — про це свідчать заголовки десяти розділів.

Назва I розділу (арк. 4—16 зворот; за виданням В. Перетца. Вірші № 1—28) — невідома, бо початкові аркуші збірки втрачені. Певно, вона мала релігійний характер: саме так автору-ієромонаху було найпристойніше відкривати збірку. Цю думку підтверджує і аналіз творів, що входять до першого розділу: поет вмістив сюди релігійно-філософські та природничі вірші.

II розділ має назву: «От зде починают ся вѣрши о людех злых» (арк. 17—47 зворот; вірші № 29—63).

III розділ — «Се же о людех добрых», а підзаголовок уточнює: «побожных, милостивых, ласкавых и о странноприемных» (арк. 48—53 зворот; вірші № 64—75).

IV розділ — «От зде починают ся о богатствах и о нищетах и о недзах и о скорбех, и о печалех и о мятежах» (арк. 54—63 зворот; вірші № 76—111).

⁸³ Н. Костомаров, Мазепа и мазепинцы. Историческая монография, изд. 2, СПб., 1885, стор. 419.

⁸⁴ «Серед літературних пам'яток феодальної України аж до кінця XVIII ст. навряд чи можна назвати ще якесь джерело такого пізнавального значення, як вірші К. Зіновієва», — справедливо вказує історик О. Компан у своїй монографії про міста України, раз у раз посилаючись на свідчення цього письменника («Міста України в другій половині XVII ст.», Вид-во АН УРСР, К., 1963, стор. 25).

V розділ — «От зде починают ся вѣрши и о пьянствѣ и о пьяницах» (арк. 64—69 зворот; вірші № 100—111).

VI розділ — «От зде же починает ся о чернцах и о хотящих в чернечество» (арк. 70—74 зворот, вірші 112—118).

VII розділ — «От зде починают ся вѣрши о женах розных, всякого чину их. То есть о добрых и о злых» (арк. 75—89 зворот; вірші № 119—141).

VIII розділ — «От зде починают ся вѣрши особные, послѣ жен и мужех добрых, а болш о злых розных...» (арк. 90—108 зворот; вірші № 142—167).

IX розділ — «От зде починают ся вѣрши о ремесниках rozmaityх» (арк. 109—141 зворот; вірші № 168—214).

X розділ — «От зде починает ся о звѣрех розных, и о скотах, и о быдлах, и о бестиях» (арк. 142—154 зворот; вірші № 215—231).

XI — останній розділ — складається з різномірних віршів, які Климентій не зміг об'єднати за тематикою. Для них він знайшов загальну назву «От де начинают ся рѣчи поединковые: то ест кождые (о чем колвек) слова, або теж вѣрши, поеднокрот полагающіся, а неповторяющіся» (арк. 155—197 зворот; вірші № 232—289).

Книгу завершують десять віршів — звернень до читачів. Це, так би мовити, напутні слова автора, з якими він випускав її у світ.

Нагадаємо, що Климентій згрупував вірші за розділами лише у книжці, яку підготував для читачів — «рок два komponував», тобто у I частині його збірки. Ті ж вірші, що йдуть за підготовленою книжкою (III частина), він подав без будь-якої системи, заносючи їх до збірки в міру того, як вони виникали.

Автор іноді порушував розподіл по темах, вміщуючи у розділи твори, зовсім не відповідні їм за змістом. Так, наприклад, у кінці III розділу «Се же о людех добрых» читаємо вірші цілком іншого характеру: «О премънностяхъ свѣтовыхъ», «О однооких людех», «О колчюках, що колют в боках у людей часом», «О болезнях животовыхъ». Тут знаходимо і вірші «О пияных людех (богатых и убогих) чинячих расколы, то ест турбацѣи, або теж бунты, и зас неспокойности з всякими мятежи, безвинне безвинным з неразумных голов своих и злых

и цѣле неуважных нравов», в той час, як всі інші вірші про п'яницю і пияцтво об'єднані Климентієм в окремому V розділі.

Наприкінці розділу «О мужех добрых, а болш о злых розных...» раптом бачимо вірші про фізичні вади і хвороби — «О глухих и не нѣмых», «О глухих и нѣмых», «О кашлю».

Розділ «О звѣрех розных» містить — теж в кінці — найрізноманітніші вірші, зміст яких не має жодного відношення до тваринного світу: «О ключниках панов великих свѣцких и духовных властех», «О шафарях мирских и о монастырских», «О будниках, що поташ робят», «О крылошанах, збытне трунок горьлчаный заживающих: и на утренях в церквах не бывающих», «О монастырских трапезных...», «О канархистах...»

Невідповідність окремих віршів загальному напрямку циклу, до якого вони входять, пояснюється просто. Переписуючи вірші за певним тематичним принципом, Климентій залишав після кожного розділу чисті аркуші паперу. Про це говорять рядки, які він спершу написав у передмові до приповістей:

Для того прожных листов в приповѣстех оставлял,
и в вѣршах, гды не я, то жеб хто ин вѣрш приписал.

Вірші, які з'являлися вже після укладання книги, Климентій вписував на чисті аркуші, незважаючи на те, відповідає чи не відповідає тематика нових творів характеру циклу.

Іноді ж порушення розподілу було наслідком поспіху, неуважності автора-складача. Так, серед віршів, що містяться під рубрикою «О людех злых», знаходиться твір «О золотарах», після якого знову йде вірш «О мужех злых». Щоб якось виправдати появу золотарів, яких Климентій ставив дуже високо («золотаря треба бы аггелом равняти») серед «злых людей», Климентій робить на полях замітку:

Перескаком вѣм сію всю книгу писанно,
для того иное в ней не к строцѣ влаганно

(арк. 46)⁸⁵.

⁸⁵ Внесення цитованих двох рядків В. М. Перетцем у текст вірша «О золотарах» (див. «Пам'ятки...», № 62, стор. 37) нам здається помилковим: це лише авторське пояснення, чому вірш «О золотарах» попав до рубрики «О людех злых». Ніякого зв'язку із змістом вірша про золотарів ці рядки не мають.

Розподіл творів на цикли, зроблений самим Климентієм, допомагає сучасному дослідникові об'єднати їх у дві загальні тематичні групи: соціально-побутову і філософсько-релігійну.

Безперечно, таке групування, як майже кожна літературознавча класифікація, містить в собі елементи штучності і дещо спрощує справжній стан речей. Так, наприклад, велика група творів про ремісників (76 віршів) настільки своєрідна і значима з точки зору оспівування людської праці в усій давній українській літературі, що її можна було б виділити в окремий цикл. Але, з другого боку, як відірвати ремісництво від народного побуту України кінця XVII — початку XVIII ст.?

Отже, зупинимось на вищезгаданому тематичному розподілі творів Климентія, який хоч і надто загальний, але в цілому є найбільш зручним для дослідження великої збірки поета.

СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВІ ВІРШІ

1

Провідне місце у творчості Климентія Зіновієва займають його тяжкі роздуми про соціальну нерівність. Ними пройнятий цикл віршів, об'єднаних під виразним соціально забарвленим заголовком — «О богатствах и о нищетах, и о нендзах, и о скорбех, и о печалех, и о мятежах». До соціальних питань поет раз у раз повертається на протязі всієї збірки — навіть у творах, які на перший погляд начебто не мають ніякого зв'язку з соціальними явищами.

Климентій розподіляє суспільство, в якому він живе, на два табори. Але не за принципом письменності чи неписьменності, як вважали деякі дослідники творчості поета⁸⁶, а за матеріальною забезпеченістю людей. В одному таборі — бідні, у другому — багаті.

⁸⁶ Див. М. Возняк, Історія української літератури, т. III, Львів, 1924, стор. 29—30; К. Ю. Данилко, Мотиви соціальної нерівності та класової боротьби в українській літературі XVII—XVIII ст. — «Збірник наукових праць, присвячений тридцятій річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції». Т. I. Гуманітарні науки. Вип. 2. Філологія. Вид. Одеського державного університету, Одеса, 1948, стор. 13.

З гіркою констатує Климентій, що людей «недзних», «нищєтних» незрівнянно більше, ніж «проможних», багатих:

А і так безчисленно на землі нищєтних,
нежели тьх багатых дуков и славетных
(«О потребах, конца не имущих»).

Климентій бачить, що навколо нього повсякчасно то-читься жорстока боротьба за існування, коли

...чловєк чловека рад бы в един час згубить,
и гды б мощно, то могл бы живого поглотить
(«А чловєк чловека...»).

У цій боротьбі не на життя, а на смерть сильний не жаліє слабого. Тим-то митник не тільки безжалісно здирає з бідного люду встановлене законом мито, а ще й зловживає своїми правами, прагнучи нажитися за рахунок пограбованих грошей:

Тылько рад кую любо персону лупити,
жебы могл якож колвєк шкатулу набити⁸⁷
(«О драпѣжцах, никогда не насыщаемых;
или теж о видьрицах, подобных древнему
мытаревѣ...»).

У вірші «О убогих и о богатых» Климентій схвилювано оповідає про страшену несправедливість, яка паує у відносинах між хазяями та наймитами. Багаті хазяї, маючи ту ж саму мету — «шкатулу набити», намагаються сплатити «работникам» якнайменше:

Хоч может, бѣдный, в людей що й заробити,
то богатый не хочет слушне нагородити.

Поет запевняє, що гроші «трудників», привласнені багатими хазяями, не підуть на користь, а обернуться

⁸⁷ Вираз *шкатули набивати* передає справжній стан речей за часів Климентія. «До шкатулы гетманской доходит грошей в год — пятнадцать тысяч золотых», — повідомлялося про прибутки гетьмана з Янпільського староства (А. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. II, К., 1893, стор. 501). «Мужики, одбивши шкатулку, взяли денег», — скаржиться українська багачка Заборовська («Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII—XVIII в.», К., 1884, стор. 269).

«стокротним ущербком». Він загрожує багатіям божою карою — «громовим огнем»,

Зачим работникам, прошу, нагрожайте
и одним шелягом, гды заробят, не вкрывжайте.

Думку про те, що в сповненому неправди та зловжівань світі людська праця часто залишається без винагороди і завдає трудівникам лише страждань, Климентій повторює багато разів. У вірші «О скорбящих людех збытне» він пише, що скорбота людини, трудові зусилля якої залишилися не винагородженими, гірша від усяких інших «збитных скорбей»:

А що горшей, часом же тшы труды бывають,
же злобние и трудов их непогадають.

Климентій радить людям, які намагаються відбирати у інших все дурно, залишити «тую мороку». В народі споконвіку існує правило про обов'язковість взаємної винагороди:

І присловіє рече: «коли даха,
то также будет и от мене взяха»
(«О хотящих людех все що колвєк от
иных (туне або теж) дармо отбирати»).

У вірші «О неблагодарных людех ласць божой и чєловѣческой» крізь релігійні образи виступає цілком життєва вимога Климентія — «достойно трудящихся на нас не запоминати», тобто не забувати.

Весь лад феодально-кріпосницької України був уражений хабарництвом. За великий хабар заможний селянин міг позбутися «тягlostей посполитых», багатий міщанин — не відбувати загальноміських повинностей, а «многомощный» козак — звільнитися від військового походу⁸⁸.

Гроші брала вся старшинська адміністрація — починаючи з самого Мазепи, який за солідну суму міг дати

⁸⁸ «Когда приходят приказы идти в поход, тогда он, п. сотник, с богатых козаков берет взятки, коп по восемь и талеров по десять; и за то увольняет их от походов, а случается, что и из похода отпускает, за хорошие «датки», — писали Скоропадському про свого сотника козаки Воронежської сотні (А. Лазаревский, Очерки из быта Малороссии в XVIII веке. «Русский архив», кн. 3, М., 1873, стор. 353).

призначення на полковництво, і кінчаючи сотенним писарчуком, від оперативності якого нерідко залежав результат справи. Гроші брало духовенство: і найвище — «владики», і найнижче — весь церковний клір.

Найсильніший вірш Климентія, спрямований проти хабарництва, — це той, де поет викриває продажність архієреїв. Сатиричний тон твору вже визначається заголовком, сповненим презирливо-іронічною інтонацією: «О кумовствѣ, що кумы брати кумови не благословляють, або теж дочки куминою. А гды хто пересолит добре талярами або чирвоными золотыми архієреєвѣ котрому, то и грѣх проч откладают, и благословляют, и беззаконіе на закон прекладают».

Толерантного у питаннях моралі Климентія обурює не «гріховний» факт — категорично заборонене християнською церквою одруження з кумою. Навпаки, ця заборона здається йому не дуже логічною, в усякому разі — не зовсім зрозумілою:

И то велми дивные рѣчи заставают,
що куми брати в жону не благословляют.

Він схвилюваний іншим — тим, що дозвіл на одруження архієреїв дають тільки за гроші — і при тому великі! Хай би вони благословляли даремно — так ні! Без грошей владика відмовляють у благословенні, посилаючись на те, що це — великий гріх:

И нехай бы владики ничего не брали
да даремно без всяких дач благословляли.
А же за грѣх собѣ великий почитают,
а хто пудсунет добре — и грѣх проч откладают.

Розгніваний монах висловлює сумнів, чи має якусь вартість таким способом одержане благословення — не виключена можливість, що самі владики-хабарники понесуть за беззаконня жорстоку кару.

Цікаво, що Климентій, один з тисяч одягнутих у чорну ризу рядових «господніх служителів», наважується виступити проти свого «святого» начальства — не католицьких біскупів, а православних архієреїв! Сарказм обуреного хабарництвом поета спрямовується проти князів церкви, які за гроші зневажають церковні закони і благословляють на гріховні, з точки зору християнської моралі, діла. Читач неначе бачить перед собою постаті

владик з засліпленими блиском золота очима і простягнутими на підкуплене благословенство руками:

А гды владикам очи добре засльпляют,
то обѣма руками тих благословляют.

Срібллюбці-владики Климентія нагадують українських єпископів-уніатів, проти яких на сто років раніше спрямував увесь свій сарказм Іван Вишенський: «Не ваши милости ли прагнення лихоимства пѣнежного и достатку мирского жерело похотий в собѣ распустили и насытитися никакож не можете и еще болшею алчбою и жаждою, свѣцких достатков прагнучи, оболѣли есте?»⁸⁹

Аналогія запрошується не тільки у плані викриття обома письменниками-ченцями найвищого духовенства. Схожість впадає в очі і з точки зору яскравості словесно-образних засобів, що і у Вишенського, і у Климентія ґрунтуються на цілком реалістичній основі. У Климентія архієреям «гды хто пересолит добре талярами або чирвоными золотыми» — то і благословенство отримає, у Вишенського ж єпископи здобули свій сан підкупом численних представників адміністративного апарату речі Посполитої: «...Завивши в папѣрец сто или як ся трафит чирвоных золотых, в руку тыць, другому зас тых же шафранцов очелюбных, завивши так же, в руку тыць...»⁹⁰

Проти хабарництва Климентій виступає у ряді творів, де йдеться про тодішнє судочинство. Хабарі роблять те, говорить з гнівом поет, що правими завжди лишаються багаті, а неправими — бідні. За «мзду» судді виправдовують винних («О убогих людех»), визволяють від смертної кари засуджених («О убивающих...»).

Разом з суддями багатії підкупляли і свідків, без яких не велася жодна судова справа. За «пудсулы» вони давали невірні свідчення, і суд виносив несправедливий вирок. Климентій умовляє таких лжесвідків відмовитися від нечесних грошей і говорити на суді лише

⁸⁹ Іван Вишенський, Твори, Держлітвидав України, К., 1959, стор. 85.

⁹⁰ Там же, стор. 109.

правду («О свѣдителях неправдивых: звлаща пудсулы приймуючих и ложно свѣдѣтельствующих»).

Кривоприсяга тих, хто, «бувши винним, невинным себе содѣловает», викликає у Климентія огиду, і він погрожує їм всенародним запламуванням («О присягающих не по правдѣ»).

Климентій знає, скільки коштує людям судова тягарина, як багато грошей і часу вона забирає. Тому він різко виступає проти того, щоб люди позивалися.

Але існують «злобні люди», пише поет, які позивають людей не стільки через необхідність, скільки заради того, щоб зробити іншому «пакость». Як правило, «злобними позивачами» були «многомощные», бо бідняки не мали грошей «правуватися». Поет благає відмовитися від злого наміру, і навіть якщо хтось справді скривджений — простити винуватцям, щоб «людей хлѣба не збавляти» («О позывающих людей до старших»).

Життя простого люду проходило на очах у Климентія, і він добре розумів усі скрути бідняків. «Убогі небораки», як називає поет бідарів, були змушені звертатися до лихварів, багатих сусідів, пана, щоб на кабальних умовах отримати грошову допомогу, а потім гірко за неї розплачуватися.

У вірші «О должниках, хто кому должен, або теж винен» Климентій висловлює глибоке співчуття боржникам:

Не дай, боже, позычать, але дай свое мать,
бо мовят: «душно, як два правят, третему
нѣчего дать».

Кредитори за несвоечасну сплату боргу дерли з боржників страхітливую неустойку. Нерідко це було так зване «совіте» — позичена сума у подвійному розмірі, віддати яку боржник зобов'язувався спеціальним «обліком»:

А винному двояка часом скорб бывает,
гды през назначеный час вдвое отдавает.
Же то ест такая реч пуд час, меновите,
должный на себе облѣк даст отдать совите.

Горе чекало на того, хто дав «облік» сплатити «совіте», в разі він прострочить встановлений термін. Варто було запізнитися хоча б на один день — і кредитор не-

гайно подавав на нього до суду, вимагаючи подвійної суми. Оскільки закон був на боці позикодавців, боржник розплачувався за борг майном, худобою, землею⁹¹.

Умови «совітості» при кредитуванні особливо були поширені на Волині, яка в цей час підлягала законам шляхетської Польщі⁹². Тут суд розглядав несплату боргу як тяжкий кримінальний злочин і засуджував окремих неплатників навіть до «виволання» (вигнання за межі країни) чи до «інфамії» — позбавлення покровительства законів, а в деяких випадках — і до смертної кари.

Саме про такий типовий для Волині судовий процес і пише Климентій. Один волинський «убогий неборак» прострочив з виплатою боргу і згідно з даним ним «обліком» мусив внести кредиторів подвійну суму — «совіте». Грошей у бідаря, звичайно, не було і, за постановою місцевого суду, він віддав позикодавцеві своє майно — «всю худобу в сту талярах».

Поет розповідає про жахливу, але звичайну на ті часи історію, коли людину скошує горе, вона починає з скорботи хворіти, а потім запиває і, врешті, гине від горілки:

Же много из жалости хорѣл для фрасунку,
потом стал пит и умер з хмельового трунку.

Безпросвітні злидні, смерть глави сім'ї тягнуть за собою повний розпад родини: — «жона при злой нездѣ пошла запрядати», а діточок розтикала по наймах.

Судовий процес, об'єктивно відтворений поетом у цьому вірші, вражає жорстокістю щодо «убогого неборака» — хоч сам поет не може дати чіткої оцінки при суду.

Про чорні справи рук лихварів писав Климентій, очевидно, і у творі «О лихварях...», від якого, на пре-

⁹¹ Характерний в цьому відношенні лист генерального осавула В. Жураківського до одного з українських магнатів Г. Скорупи. В ньому представник влади повідомляв Скорупу, що ґрунти Г. Синяка переходять у його повну власність як сплата за борг: «Зичу вм. м. пану щасливе владѣти, ...а мѣл би спречен бити (мова йде про Г. Синяка. — В. К.), то можна его и арматним притиснути вязенем» («Сулимовский архив. Семейные бумаги Сулим, Скорупи и Войцеховичей. XVII—XVIII в.», стор. 181).

⁹² Див. «Киевская старина», квітень, LXXXI, 1903, «Библиография», стор. 60.

великий жаль, збереглася лише частина заголовка.

Письменника, як і все тогочасне поспільство, неабияк турбували «досады и тягости», що лягли на плечі простого народу в зв'язку з поширенням на Україні оренди.

У вірші «О рандарях» Климентій роздумує над тим, хто спроможний взяти на себе оренду, і приходиться до висновку, що вона доступна лише дуже багатим людям, бо вимагає великих грошей «рату платити». Багач наживає на оренді величезні бариші за рахунок «посполитых»:

І доступивши, гды ся пощастит, хлѣб маєт,
але посполитым юж людем перешкождает⁹³.

Климентій викриває «купцов и продавцов фальшивых» — тобто тих самих орендарів, які заради «душегубних» прибутків ллють у горілку воду, обдурюючи простий народ («О купцах и о продавцах фалшивых и о продающих вино и воду в вино (сирѣч в горѣлку) лиющих, и особ творящих піющим для душегубных им прибитков»).

Ще з більшим запалом обвинувачує Климентій пекарів, які випікають хліб, «мѣшаючи у тѣсто галун для надменя». Заради того ж клятого «злого прибутку» вони нахабно дурять людей — «хлѣбы з фалчю продавают»:

І перепечай тоей учить ся науки,
жеб за злый прибиток дат себе бѣсу в руки.

Він вимагає від «окаянних» шахраїв припинити «дужевердно дѣло», бо інакше їх тяжко покарають («О пекущих хлѣбы пшеничные, а хоч и житные фалшыве з галуном, и продающих»).

Не раз траплялося поетові спостерігати, як чоловік, прагнучи вибитися із злиднів, йшов на певний час з

⁹³ Сучасник Климентія В. Кочубей у доносі Петру I про зраду Мазепи писав: «...Стала быти аренда людем посполитым тяжка, занеже болшую грошей сумму за аренду давши, арендарѣ дорожщою дѣною продавают людем горѣлку» (Д. Н. Бантыш-Каменский, Источники малороссийской истории, ч. II, 1691—1722.— «Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете», Поврем. изд., 1859, кн. I, М., 1859, стор. 109).

дому. Але нічого з його наміру «розжитися» не виходило — бо в цьому світі «трудность орудует», і він, зазнавши невдачі, повертався ні з чим («О скорби и се...»).

Климентій докоряє тому, хто, не розрахувавши своїх можливостей і не зваживши всіх труднощів, почав «строєнія творити». У такого невеликі кошти швидко вичерпаються, а справа, поглинувши гроші та працю невдахи, залишиться незакінченою («О начавшом кї строєнія творити: а послѣ не могущем того докончити»).

Особливо скрутно, як відзначав поет, доводиться бідним людям взимку. Одні з них «остатно збувають», щоб роздобути сіно та прогудувати коня («О косарях, що сѣно косят»). А тим, хто і коня не має, — ще гірше: вони сидять по домівках і «перемерзають»:

Же нѣоткул привезти дровец и теж нѣчим,
або теж и купити без грошей пойти нѣчим
(«О перемерзающих людем...»).

Климентій відзначає типове для його доби явище — як маси населення під тягарем обставин тікають з однієї місцевості до іншої. Рідко буває так, говорить поет у вірші «О умирающих, гдѣ ся не раждают», щоб людина не зрушала з того місця, де вона народилася. Хіба що загине малою дитиною. Тим часом кожний хотів би закінчити життя «на отчизні», однак людина покладе голову там, де їй судилося.

Найчастіше тікали з старого місця проживання селяни. Нестерпний гніт панів-державців примушував лівобережних селян переходити не лише до інших полків, а й на правобережну Наддніпрянщину, Слобідську Україну, Дон, південні райони Росії, а одинаків-чоловіків — на Запоріжжя. Мазепа наказував суворо переслідувати втікачів, кидати їх у тюрми. «З городов многие легкомысленные люди, особливо гультаи, домов своих не имущие, чуючи о запорожском злом передсявзятии, до Сечи бегут, — писав гетьман козацьким полковникам. — А любо компаньям приказалем на таких сторожу пилную иметь, оно также городовым полковникам велѣлем престерегати и ловячи до туремного давати вязеня...»⁹⁴

⁹⁴ Н. Костомаров, Мазепа и мазепинцы, стор. 187.

Одна з функцій найманих козацьких полків на Лівобережжі полягала саме в полюванні за втікачами. Протягом зими 1700—1701 рр. три охотницькі полки спіймали та затримали на правому березі Дніпра понад 3 тисячі втікачів⁹⁵.

Климентій розповідає, що люди тікають від боргів, а також ті, хто взяли «на отроб» і не змогли «отробити» («О утїкаючих з долгов») або щоб позбутися іншої напасті («О утїкаючих»; «О утїкаючих и се»).

З великим співчуттям до втікача, який змушений ховатися від гінців, що його переслідують, малює Климентій картину нічної погоні:

И то старых слово, же в страха велики очи:
хоч страшная темная ночь, втїкают и в ночи.
Бо не боятся тогда так звїря, як человекѣка.

Для зацькованого втікача переслідувач — страшніший від дикого звіра, тому що —

Звїр аще и увидит, то инїй утїкает,
а человекѣк, гды узрит, то певне наганяет.

Все співчуття поета — на боці того, хто втікає. Він називає його «добрим втікачем», «невинним» і задоволено повідомляє, як розумний втікач вміє заплутати свої сліди, бо «гонящему дороги многи, тому — єдина». Поет певний, що сам господь бог допомагає втікачеві — та все ж ще і від себе просить заступництва за бідолаху. Йому хочеться вірити, що і серед «гонящихся» за людиною знайдеться такий, який зглянеться над нещасним:

Не жаден же и гонец не мѣет в сердцы бога,
инїй и нагнавши, то знову пустит для бога.
А сам змовит старшому своему, же не бачил
(«О утїкаючих и се»).

У віршах про утікачів чи не найвиразніше виявляється гуманність поета, кращі риси його характеру — любов до людини і віра, що в ній перемаже добро.

Взагалі, доля людей, які через злі обставини залишили домівку та подалися шукати щастя по світу, зав-

⁹⁵ В. А. Дядиченко, Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст., Вид-во АН УРСР, К., 1959, стор. 446.

жди хвилює Климентія. Це видно вже з дуже довгого заголовка вірша — неначе поет ніяк не може зупинитися, поки не висловить усього, що йому болить: «О волочащих ся поневоль людех, которые добре ся прежде мѣли и на едних мѣсцах (при добрых повоженях) сѣдѣли. А потом, кого бог не заступит, мусѣт инїй бѣднїй и нехотя волочитися нендзно по свѣту в своем нещастю, пожался, боже, звлаща на старосте. Или любо и в молодости не мѣти станет своего слушного совершенного сѣдѣнїя и певного пристанища по отпадєнїи доброй фортуны до зѣла обнищавши».

Вкрай збіднілі, молоді і старі люди кинули насиджене місце та подалися блукати по світу:

Яко то повѣдают: «Пустив бог Микиту
на уставичную юж у мир волокиту». —
І не тылько тепер то Микитам бывает, —
але також и инїм тоє ж ся случает.

Рідко щастить таким бідолахам знайти десь більшменш «певне пристанище» і поліпшити свої справи. Частіше буває так, що вони знову змушені вирушати у дорогу:

Же не может ин бѣднїй где певно сѣдѣти
и одного мѣсца як потреба нагрѣти.

Хоч світ великий, а землі «нѣт конца», бідна людина, незважаючи на всі спроби, все одно не знайде «где безскорбно пожить», — змушений визнати поет у вірші «О мятежном житїи человекѣском и о убожествѣ». Убогий люд — беззахисний, його кривдять з будь-якого приводу, користуючись першою-ліпшою нагодою. Тому скорбота завжди і всюди міцно тримається за бідняка: «а найбарзѣй вбогих ся держит скорб прилежно».

Сповнений жалю до «бідних убогих», Климентій з гірким сумом констатує:

Тѣм по истиннѣ бѣда и горе убогим,
же завше обльвают смутком ся премногим.

Бідна людина, продовжує Климентій, не має в житті ніякої радості:

А як мовлят: «хоч печаль на єдну годьну
кому лучит — запомнит и мылу родьну».

У тяжкім двобою з лихою долею — «мятежним житієм» — бідній людині важко вийти переможцем — «сам мало себе хто з скорби свобождає». Не дивно, що бідняк, не витримавши страждань, з власної волі наближає розв'язку — «з скорби сам ся чловѣк погубляє».

Інша справа — багатий. Якщо його і спіткає якесь горе—він, на противагу біднякові, швидко подолає біду:

Богатый вскорѣ скорб может премѣнити,
а вбогий бѣдный не вѣст как ся избыти.

Бо багатому — «сам бог ласку отворит», в той час як бідному — «кром єму хто ін печал в радост претворит?». Це тому, твердить в цілому ряді творів поет, що в руках багатія є величезна сила — гроші. За гроші багата людина оточує себе всілякими благами на землі, за гроші багач купує царство, за гроші його в церквах поминають, «щорочные памяти справляють», і він собі «грошми спасеніє стяжеває» («О миндзах, або теж о миндзарнях...»). Недаремно і в «лекціях» пишуть:

...Хто богат, той всѣм брат,
а хто ничего не маєт, того никто не знает

(«О глаголющих...») ⁹⁶.

⁹⁶ На які «лекції» посилається тут Климентій? Нема сумніву в тому, що поет мав на увазі «Лекції словенські Златоустого от бесѣд евангельских от иерея Наливайка выбраніє». Автор їх — видатний діяч острозького гуртка, брат народного героя Северина Наливайка Дем'ян Наливайко. Згадка Климентія про них показує, що вони були відомими і популярними вже ціле століття — хоч ходили тільки в рукописах. Мета «лекцій» — дати до церковнослов'янських сентенцій морального плану свій український переклад — коментар. У «лекціях» наводяться висловлювання про бідність і багатство, про переваги душевної чистоти над родовитістю тощо, — висловлювання, які надають праці Дем'яна Наливайка демократичного характеру і дозволяють говорити про неї як про «одну з ланок тієї культурної української традиції, що створювалася на противагу культурі польсько-шляхетській» (К. Копержинський, «Лекції словенські Златоустого от бесѣд евангельских от иерея Наливайка выбраніє». — У кн. «Статьи по славянской филологии и русской словесности. Сборник ОРЯС АН СССР», т. СІ, № 3, Изд-во АН СССР, Ленинград, 1928, стор. 383). Цікаво, що пізніше цей вираз трансформувє і Скворорода («сколь богат, столь всѣм брат и честен и пригож»), уточнюючи, що взятий він з «древняго трагедіографа Эурипида» (Григорій Скворорода, Брань архистратига Михаила со сатанюю о сем: легко быть благим. — Твори в двох томах. Т. I, Вид-во АН УРСР, К., 1961, стор. 452).

Лише смерть зрівняє всіх — і бідних, і багатих — повторює Климентій стару, як світ, істину, що варіювалася в давній поезії на всі лади. Однак і смерть, яка «равно з душами всяких разлучає», — і вона косить своєю страшною косою «особливе простих» («О смерти»), «нищетними» тяжіє ще один вид смерті, якого не знають багаті, — загибель від голоду.

Якби було вдосталь хліба, то «нищетные так не могли б погибати», — запевняє Климентій («О солодовниках»). А так «з голоду на свѣтъ іный умирает» («О людех, самых себе гладом убивающих...»).

У вірші «О умирающих богатых людех» поет протиставляє передсмертні відчуття убогої людини, яка за душею нічого не має, жадібним бажанням багатія, чії очі і перед смертю не можуть відірватися від «шкатули»:

Убогий, вмираючи, нивчем не жалѣет,
нѣчего бо жаловат, же скарбов не мѣет.

Багатый же не хочет з скарбом разлучити,
кгда бы мощно, могл бы ввес скарб в труну
вложить.

Стогін поета, викликаний жорстокою соціальною несправедливістю, лунає через усю збірку:

Що далѣй на свѣтъ — горш бѣда наставаєт,
де убогий чловѣк во всем погибает

(«О убогих и о богатых»).

Єдиний вихід з нестерпно тяжкого становища «бідних убогих» ієромонах Климентій вбачає у перемозі доброти та справедливості над «немилосердям» і «помненням злобним». Тому він закликає багатих «о нищих милосердствовать», а «пріємших владу» — «Христу подражати».

У вірші «О злобе людей памятозлобных урядовых» Климентій, не відрізняючи суду від влади, як це і було в дійсності, бо все судочинство знаходилося в руках козацької старшини, малює перед урядовцями відчай «сироти скорбного», якого вони довели до такого стану, що йому більш нічого не залишається, як «из мосту да в воду».

Перш ніж помститися над «озлобленным сиротою», пропонує багатозначно поет, — «нехай бы на свою кож-

дый позръл вроду». Він ставить за приклад «пам'ято-злюбным урядовым людям» дії справедливого судді, який судитиме по правді, враховуючи всі обставини, а головне, буде сповнений милосердя.

У вірші «О властелех, карающих людей або и слуг своих домовых: без доводов слушных» Климентій подає цілу програму, як треба по-справжньому, зберігаючи любов до людей, вести судові справи. Він радив суддям не приймати скороспілих рішень і не карати людей без «доводов слушных». Слід спершу розібратися, вислухати правдивих свідків і, не піддаючись спокусі «мзды», виносити правильні і разом з тим милосердні вироки.

Климентій звертається до «судій» і «властей» з умовлянням чинити суд по правді:

З рассмотреніем многим винного карайте:
и во свидѣтельство им людей представляйте.
Бо свѣдки право судят, так в том повѣдают,
а судии готовых слов выслушивают.
И не оправдайте теж за мзду людей винных,
а не оскорбляйте зас тых бѣдных невинных.
А і над винным добро б часом ужалити
и хоч мало карности ему уменьшити.

Дорікає Климентій «властям» за відсутність милосердя у вірші «О подражаніи Христовом до властей»:

Не барзо тепер власти Христу подражают,
иж проступивших рѣдко когда их прощают.

Покладаючи надію на силу впливу закляття, поет знов і знов загрожує «властям», «неправедним суддям» останнім судом, на якому їм доведеться відповідати за свою жорстокість⁹⁷.

Важко вимагати від ієромонаха Климентія, щоб він спромігся на щось більше. Поет хоч і був «в гоненії», та за своїм світоглядом залишався «законником», більше ортодоксом, аніж крамольником. Його свідомість формувалась у феодально-кріпосницькій, по суті, середньовічній атмосфері, коли «догмати церкви стали одночасно і політичними аксіомами, а біблійні тексти

⁹⁷ Про силу впливу загрози божим судом на старовинного читача див. працю В. П. Адріанової-Перетц «О реалистических тенденциях в древнерусской литературе». — «Труды отдела древнерусской литературы», Изд. АН СССР, М.—Л., 1960, стор. 14.

дістали в усякому суді силу закону»⁹⁸. «Все — в руках божих», «вся влада від бога», «багатство — від бога», «терпіння — запорука вічного блаженства» — таке ідеологічне обґрунтування давало духовенство пануючому суспільному устрою.

Вихований на християнському вченні, яке обстоювало життєву пасивність і задоволення своєю — хай найгіршою — долею, чернець Климентій схиляється перед обставинами. У вірші «О богатствѣ и о нищетѣ» його сліпа віра у божий промисел виявляється найбільш виразно:

Кождый бы хотѣл себѣ також богатым быт,
але мусѣт на свѣтъ так жит, як набѣжит,
І тым рогом чесатыс, которым достанет.

Сумні спостереження над тим, як убогі люди намагаються вибитися з «нендзи» і як життя розбиває їх надії, були для Климентія доказом того, що людина власними зусиллями, без волі бога, нічого не досягне:

А иный хоч през ввес вѣк труды полагает,
а еднок, победенник, мало чего мает.
І день от дня працюет и не может мѣти,
тылко мусѣт бѣдный, хоч и нерад, терпѣти.

Климентій намагається відшукати пояснення, чому бог «восхотѣл» зробити людей нерівними. Та «виправдання» того, що «убогих повсюду болше ест найпаче», поет знаходить у більш ніж наївному аргументі:

Бо если б, праве могли всѣ богатыми быт,
то нѣкому было бы и хлѣба робить.

Проповідь терпіння і покори, що йшла від церкви, виключала будь-який прояв боротьби, усяку дійову спробу змінити становище, активно добиватися справедливості. Вона виховувала рабську психологію «непротивлення злу».

У відповідності з християнським вченням, ієромонах Климентій пояснює «нендзи», «скорби и печали», що припадають на долю людей, необхідністю перетерпіти страждання на землі заради одержання небесної нагороди.

⁹⁸ Ф. Енгельс. Селянська війна в Німеччині. — У кн. К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. VII, Держполітвидав України, К., 1961, стор. 343.

Він раз у раз закінчує свої віршові роздуми трафаретними сентенціями, що в'їлись в кров і плоть ченця: «За терпіння дай, боже, спасення», «небесною радістю наслідити», «сподобити в'їчної слави» тощо.

«Ідея бога завжди присипляла і притупляла «соціальні почуття», підмінюючи живе мертвечиною, будучи завжди ідеєю рабства (найгіршого, безвихідного рабства). Ніколи ідея бога не «зв'язувала особу з суспільством», а завжди зв'язувала пригноблені класи вірою в божественність гнобителів»⁹⁹.

Климентій цілком поділяв пануючі погляди на «божественне» походження земної влади, так само, як і багатства.

Человѣкъ сам собою власти не приймаєт,
тылько ему от бога посланна бывает, —

пише Климентій у вірші «О урядовых людех».

В різні часи, у різних народів церковники висловлювали різну за формою, але однакову за суттю евангельську думку, яка в часи Климентія найчастіше звучала так: «Противляйся власти — божію повеленію противитися».

Переконаний, що панська влада — від бога, ієромонах Климентій, додержуючись християнських догматів, також вимагає беззастережного підкорення цій владі, бо:

...Хто земному пану зычливостъ ховаєт,
Той и от небесного ласку отымаєт.

(«О шафарях»).

Поет мріє про те, щоб у суспільстві восторжествувала справедливість — і водночас не припускає думки про можливість знищення розподілу на бідних і багатих. Він лише прагне зменшити напруженість відносин між ними: щоб багаті були не такими зажерливими і більш милостивими, а бідні — не такими злидарями — «хоча бы троха нендзным на свѣтъ было благо!» Климентій намагається бути безстороннім поборником правди і, захищаючи підлеглих, оберігати також інтереси господарів. «Дитина свого часу», монах Климентій не був спро-

⁹⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 35, Держполітвидав УРСР, К., 1952, стор. 93.

можний зрозуміти те, що такий «об'єктивізм» так чи інакше обертається проти слабшої сторони.

Обмеженістю світогляду Климентія обумовлене його уявлення про «доброго пана», який повчає свого найдовіренішого слугу «до вбогих м'їти взгляд», тобто прислухатися до їх потреб і зглядатися на їх бідування. Такий пан вимагає від свого ключника, щоб він справедливо наділяв слухняних двірських слуг, а «бунтовникам» не давав нічого:

Же по годности в свой час, кому знаючи, дай,
а згола, хто бунтовник гордый, тому не дай

(«О ключниках панов великих свѣцких и духовных властех»).

Аналогія, яку провів Климентій між небесним та земним паном у згаданому вірші «О шафарях», має місце і у вірші «О веселости дворской и о смущеніи». Поетові здається, що слуги повинні жити з паном (мається на увазі, звичайно, добрий пан) у повній злагоді, так що коли «весел пан — и слуги веселятся, а ежели пан смутен, то и слуги смутятся».

Посилаючись на дії Христа, — але в дещо іншому плані, ніж у вірші «О шафарях», будує Климентій вірш і про вівчарів, в якому теж торкається питання про ставлення слуг до свого господаря. Змалювавши досить яскраво побутову картинку з життя вівчарів, Климентій наголошує на своїй ідеї «чесного» служіння панові («О пастухах, скоты и быдла (и свинія) пасущых: паче же о овчарях»).

Бажання задовольнити «об'ї сторони» проймає і вірш про договірні умови між наймитами та хазяями. Климентій завжди гаряче співчуває наймитам, яких зухвало обдирають хазяї, та він хоче бути «справедливим» і по відношенню до «господарів».

У ролі «справедливого судії» Климентій пропонує і наймитам, і хазяям додержувати «могоричної» умови: — «я обоим сторонам тое так поражаю» («О отсылающих наемников прежде времени не дослуживших року; и о наемниках отходящих и не хотящих труждатися до нарекованных им часов»). Як хазяїн повинен виплатити своєму робітникові все, що йому належить згідно з складеним договором — навіть і тоді, коли наймитові буде відмовлено достроково, так і робітник мусить не кидати

хазяїна раніше «нарекованних часов». Якщо ж він піде від хазяїна до закінчення терміну — то йому не варто платити:

Повинен ест господар за ввес рок платити,
а отходящему — нѣт, нищо не платити.

Проте Климентію незрівнянно ближче були інтереси простого люду, ніж панів. Тому частіше у своїх порадах до панських підлеглих він просить не тільки сумлінно «отправляти уряд», а насамперед не забувати про себе. Навіть апостол Павел, нагадує письменник, говорить про те, що «трудником прежде подобает вкусити». Тому Климентій запевняє кухаря, що він повинен спершу сам себе вдовольнити — а при нагоді «и иного поживити», і потім уже «до столов панских чесно носити». У простоті душевній поет подає кухарям «незасорную науку», як і себе «неголодити», і «пану угодити», бо нема чого покладати надію на те, що можна пожитися після панської трапези: пани все поїдять — ще й замало їм буде («О кухмистрах, або теж кухарях...»).

Тезу «труждающимся прежде пристойт вкусити» Климентій повторює і у вірші «О пивоварах». Хай не поглядає скоса («скрыва») хазяїн за те, що пивовар, готуючи пиво, вип'є і сам — «не переп'єт пивовар господарська пива». Хай не дивується він і тоді, коли пивовар з'їсть меду:

Бо не тільки що пива мусѣт скоштовати,
але и мед сытячи, так же спробовати.

У вірші «О оскудѣніях в сие времена грошовых» обурення Климентія багатіями, які наживаються на «людях вбогих», досягає найвищого напруження — але водночас луною відбивається і на «поспільстві».

Справа в тому, що на Україні в цей час були в обігу різноманітні за вартістю і видом монети. Великі та середні — таляри, півталяри — чеканили з чистого високоякісного срібла («биті таляри»). Дрібні монети — соліди (шеляги), гроші і найпоширеніші з них — чехи — вироблялися з низькопробного срібла. Власне кажучи, вони були мідними і мали лише незначну домішку срібла (звідси у народі постало прислів'я, часто вживане Климентієм — «у нього стільки правди, як в шелягу срібла»).

В кінці XVII — на початку XVIII ст. гроші набували в економічному житті України все більшого значення, і багатії намагалися накопичити повноцінну монету (по-народному «добрі гроші») у своїх «шкатулах» — оскільки банків тоді не існувало. Низькопробна ж монета, яка залишалася в обігу, стиралася, знецінювалася і тому «бракувалася» населенням («лихи гроші»).

Климентій починає вірш з того, що, констатує «грошову кризу», викриває багатих хазяїв, які намагаються обдурити чи силою «укривдити» наймитів під час розрахунку за роботу:

Скудно велми на гроши стало в нашем вѣку,
же трудно о їх згола нендану челоуѣку.
Хоч заробит — лихими грошми заплачуют,
а з лихими еще особ укривжают.

Намагання багатіїв позбирати всі «добрі гроші» викликає у поета відразу:

А добрые все собѣ богачѣ позбирали,
жеб было що на той свѣт брат, в землю поскривали¹⁰⁰.

Пафосом викриття пройняті рядки, де Климентій таврує «несытства» дуків, які відбирають у бідного люду гроші:

Людям вбогим чехи злы по чеху давают,
а от них по осмаку в куплях отбирают.
Быле бы як насытства свои насытити
и всѣ шкатулы през верх самыи наполнити¹⁰¹.

¹⁰⁰ Про те, що багатії намагалися накопичити «добрі гроші» та не випускати їх з рук і заховати «поглибше», говорить хоча б заповіт вдови магната Бороховича: «Денег же не делили ни меж сыновьями, ни меж дочерями, потому что тѣ деньги были у нас спрятаны в погребѣ, в дворѣ лютенском; а было их: в одном суденцѣ пять тысячей и чотириста червонных золотых; другое суденце насыпано было талярами бытыми, в какое вмѣщается четыре гарнца меду; третее насыпано было копѣйками сребными старыми, в каком вмѣщается меду семь чили больш гарнцов, того не упомяну, только тое вѣдаю, что два челоуѣка тое судно заледва понести могли; двѣ засѣ суднѣ насыпаны были разными грошами: талярами, левами, полталярками, чвертками... Жена его (сина вдови Бороховича. — В. К.)... объявляла мнѣ и сыну моему Максиму полный сундучек, насыпанный доброю сребряною монетою...» (А. Лазаревский, Очерки малороссийских фамилий. — «Русский архив», кн. 3, М., 1875, стор. 316).

¹⁰¹ Підтвердженням того, наскільки Климентій був близький до правди, відбиваючи «дух часу», може бути знову одне із зізнань

Картина здириства, яку подає Климентій, неначе воскрешає іншу картину, створену рукою нещадного викривача всього феодално-кріпосницького ладу: «Вы их пота мѣшки полны грошми золотыми, талярами, полталярки, орты, четвертаки и потройными напыхаєте, сумы докладаєте, в шкатулах мѣсца, где бы которой особѣ с тых помененых годное было почивати, росправуете, а тые бѣдницы шелюга, за што соли купити, не мают»¹⁰².

Проте у Климентія викликає роздратування і «поспільство», яке, наслідуючи багатіїв, також бракує гроші. Схвильований сварами та безчинствами, що мають місце серед народу через бракування грошей, поет звертається до багатіїв з вимогою заборонити «перебирати» грошима: бо люди «на вас глядячи — и самы бракують да ненавист и скорб меж собою справуют».

Як ми бачимо, незважаючи на обмеженість і консервативні риси світогляду, Климентій в цілому правдиво відтворює соціальну дійсність, гостроту відносин між антагоністичними класами, злидні та безправ'я народних мас.

В одному з найвиразніших соціальних творів — «О убогих людех» Климентій малює безвідрадность людського буття на землі, бо щастя припадає лише купці багатих, а масі «убогих небораків» призначені одні страждання.

На контрастному протиставленні бідних багатим побудовано весь вірш. З бодем у серці розказує поет, що варто біднякові помилитися, зустріти якісь труднощі, зазнати невдачі — і він уже не виплутається з біди.

Климентій Зіновієв не сказав так відверто, як це зробив колись Іван Вишенський — «На панов же ваших руского роду, на сыны челоувѣческа, не надѣйтеся!» Хоч і цей полум'яний викривач феодално-кріпосницького ладу закликав гноблених лише мати «вѣру и надежду в

В. Кочубея. Майже в тих самих виразах, що і поет, Кочубей на допиті свідчив: «Убогим бѣдным чеховою давалося, а він, Кочубей, з судейського уряду собі «и одного таляра в шкатулу не приспособил» (Д. Н. Бантыш-Каменский, Источники малороссийской истории, ч. II, стор. 142—143).

¹⁰² Іван Вишенський, Твори, стор. 87.

бога»¹⁰³. Проте читачеві збірки Климентія було важко повірити в можливість добросердних вчинків з боку тих, кого сам автор так часто зневажливо малював зажерливими і жорстокими грабіжниками. Та й у цьому вірші багач подається Климентієм як втілення всевладдя і «правоти», здобутих грошима.

Схвильований різкою відмінністю між становищем бідних і багатих, обурений продажністю суддів — «властей», поет кидає богу питання, що сприймається як палке обвинувачення:

О, боже, чему ж то ты вбогих упушаеш,
на скорб и на слезы их оком не сматреш?
Чи тым, же богач царство может куповати,
а ты, яко бог, можеш и неидзному дати?!

Сповнений сарказму закид «всевишньому судії» немовби підслуханий Климентієм у скривдженого, пригнобленого люду. Протягом віків визрівав у глибинах народної свідомості сумнів у божій справедливості, прориваючись то схвильованими питаннями невідомого, шукаючого правди монаха, то зойками серця у найвеличнішого поета України Тараса Шевченка («Чи бог бачить із-за хмари наші сльози, горе?»¹⁰⁴), які, нарешті, вилилися у гіркі рядки:

А може й сам на небеси
Смієшся, батечку, над нами
Та може радисья з панями,
Як править миром!

Хула всьому! Ні, ні, нічого
Нема святого на землі...
Мені здається, що й самого
Тебе вже люди прокляли!¹⁰⁵

Зневірившись у ідеї «бога» як втіленні добра, правди і розуму, не чекаючи ні від смертних владарів, ні від «безсмертного господа» ані добра, ані «сподіваної волі», геніальний поет-революціонер закликав народ власними

¹⁰³ Іван Вишенський, Твори, стор. 79.

¹⁰⁴ Тарас Шевченко, Повне зібрання творів у шести томах, т. I, Вид-во АН УРСР, К., 1963, стор. 240.

¹⁰⁵ Там же, т. II, стор. 253—254.

силами поліпшувати свою долю — «миром, громадою обух сталить»¹⁰⁶.

Звичайно, безглуздо чекати чогось подібного від Климента, свідомість, якого формувалася в зовсім іншій обстановці, в іншій атмосфері. Скутий релігійним світоглядом і феодално-кріпосницькою ідеологією, Кліментій не в силі зрозуміти справжніх причин бідкування народу. Він шукає їх у всіляких зловживаннях тих, кому дані влада і багатство, а не в соціальній природі сучасного йому суспільного ладу. Тому після викриття багатіїв і дорікань «справедливому судії» за неувагу й байдужість до бідних ієромонах Кліментій просить бога «сотворити и на земли в панов суд правдивый», щоб вони «безвинне душ болш не погубляли». «Даруй властем мир и любов в їх сердца», — таким благанням завершує він свою сповнену гіркоти медитацію.

2

Факти, відображені Кліментієм Зіновієвим у його віршах, об'єктивно розкривають численні вади феодално-кріпосницької України, гнилість політичної системи, побудованої на експлуатації людини людиною. Проте сам поет пояснює усі неподобства лише порушенням норм співжиття, недоліками людського характеру, зневажанням християнських заповідей. Він покладає всі надії на оздоровлення людських відносин, гадаючи, що закликм псалма «уклонѣтес зла и творѣте благо» можна перевиховати людей і відновити добро на землі.

Кліментій з прикрістю констатує, що на Україні розвелося багато ледарів, злодіїв, розбійників. Усіх їх він ставить на одну дошку, як «злих людей», що не бажать «труждатися чесным трудом».

Презирливо звертається письменник до ледаря і розбійника, погрожуючи за неробство та злодійство великою мукою:

Въжд, о лѣннive, їже не хоцеш труждати,
и той, же навък чужды труды присвояти.
Обою бо тѣх ждет скорб певная премнога

(«О нехотящих труждатися честным трудом. То ест о злодѣях»).

¹⁰⁶ Тарас Шевченко, т. II, стор. 320.

Кліментій ненавидить злодіїв. Від цих «злих людей», говорить він, терпить все суспільство, але особливо страждають пограбовані бідняки, бо у них злодії відбирають останнє («И се о злодѣях»).

Наскільки Кліментій співчуває трудівнику-бідареві, який «день от дня працюет и не может мѣти», настільки його дратують легковажні люди, нероби. Зневажливо пише Кліментій про костирів — людей, які перетворили гру в кості на здобування засобів життя. Поет дорікає їм за те, що вони порушили основоположний принцип людського суспільства — «през працу хлѣба заробляти» («О костирях»).

До ледарів, що «о старане, жебы в них было, не дбают», зараховує Кліментій людей, які весь час бігають по сусідах позичати різні речі: «и хто не позычит, то з гнѣвом, осуждают» («О людех тых, що все тылко чего колвек в людей иных позычают: а своего (як на пакост) ничего не мают; и не стараются мѣти собѣ також»).

Кліментій не терпить і марнотратців — тих, хто «за своим добром не захочет стояти» («О нерадящих людех около себе и около своих имѣний»). Він за ніщо має людей, які не дбають про своє господарство, і згідно з народною мораллю, твердить:

Кдгы человѣк не стоит за шелягом яковый,
то той и сам шеляга не стоит таковый.

Проймаючись духом свого часу, коли нагромадження приватної власності було закономірним явищем, метою життя більшої частини суспільства, Кліментій також схвалює прагнення «имѣний примножать», однак підкреслює, що при цьому кожний повинен додержувати принципу працелюбності та милосердя:

И должен всяк през труды свои собирать
и милостиню вбогим от трудов даяти.

На протязі всієї збірки Кліментій раз у раз повторює, що все існуюче на землі створене «для потреб людських» та «вигод». Він глибоко зневажає скупість. У вірші «О людех, самых себе гладом убивающих, скупости ради» Кліментій пише про скупощі багача, які розростаються до того, що він і себе, і всіх, хто з ним про-

живає, морить голодом. Було б куди краще, міркує поет, якби забезпечена людина керувалася мораллю «бог нам дал — і іншим вдѣляймо».

Лише злидаря не можна звинувачувати в скупощах, застерігає Климентій. Цього чекає голодна смерть не через ваду характеру, а через нестатки:

Не диво, хто у себе нічого не має
да з голоду на свѣтъ іный умираєт.

Гнів і відразу викликають у Климентія «нещирі люди», які за зроблене їм добро платять злом: за «благодѣяніє» готують «злодѣяніє». Не без відголосу особистої образи, але цілком справедливо бажає поет, щоб усе погане, яке замишляють підступні люди, обернулося на їх власні голови. Словами народної мудрості Климентій закликає: «Нехай в ямы, что нам копают, впадают» («О неправдивых щыростях нещырых челоувѣков: кгда убо кто іному сотворит любо и веліе единости благодѣяніе. Но послѣ жде тому ж больш стокрот (вмѣсто того) злодѣяніе»).

Климентій висміює таку людську слабкість, як втручання не в свої справи. Той, хто має звичку «охоче глядѣти» чужі діла та ще й давати вказівки — нестатечна, не варта жодної поваги людина («О втручающихся не в свои рѣчи: паче же к неимущим никого началства, сирѣчь власти, а вмѣщуватися рады в всякое не свое дѣло, що им и не принадлежит»).

Климентій ганьбить «клеветников», обмовників, ябедників, «лгаров». Вони є «начальником всякой злой винѣ» («О клеветниках», «О урядовых людех, слушающих ябедников»). Він зневажає «пеняковатых людей злых», які «лізуть пенею», тобто зводять наклеп, марно обвинувачують «бідних людей правдивих» («О пеняковатых людех злых»).

Роздратований бажанням «окаянных» наклепників чинити зло людям, Климентій вимагає для них суворої кари. Він і на цей раз повторює свою улюблену думку, що яскраво характеризує його ставлення до людей:

Мы же, братіє, прошу вас, по правдѣ живѣм —
хоч убоги будем, а зла людям не чинѣм.

У віршах Климентія знайшли відображення, в тій чи іншій мірі, всі стани феодально-кріпосницької України — селяни, козаки, міщани, біле і чорне духовенство, панство. Та справжнім героєм творів є не «верхівка» тодішнього суспільства, а його основа — трудовий люд. Зокрема, найбільше уваги поет приділив ремісникам.

Климентій жив у часи, коли ремісники становили невід'ємну частину населення кожного українського міста й містечка, працювали в маєтностях державців і монастирів. Ремісників можна було зустріти на подвір'ях заможних хазяїв, та й селяни самі нерідко ще, крім сільського господарства, займалися різними ремеслами.

Климентій, сповнений пошани до всіх, хто хліб «през працу заробляєт», першим серед українських письменників оспівав ремесло як «свято дѣло» і возвеличив ремісника, який «з пилною его охотою патруєт», ставить до нього з сумлінням та любов'ю.

Дослідники творчості Климентія вважали, що він підходив до того чи іншого ремесла, насамперед, з точки зору «корисності для церкви та церковних людей»¹⁰⁷. Звичайно, як духовна особа, життя якої було невіддільне від церкви, Климентій відзначав і те, що виробляють ремісники для релігійного культу. До того ж в старій Україні ремісництво, особливо цехове, було міцно пов'язане з церквою. Проте оцінював Климентій ремесла, виходячи головним чином з того, наскільки вони задовольняють потреби всього суспільства:

І всяких ремесников нѣгды не уменьшай,
але для потреб людских повсюду умножай.
(«О снѣцарях и о слюсарях»).

Одні ремесла Климентій знає досконало, начебто він сам працював чи жив серед ремісників або мав з ними безпосередні стосунки. У віршах про ткачів, бондарів, шаповалів, шевців, друкарів, олійників, воскобійників, торських робітників-«соляників», рудників,

¹⁰⁷ В. Перетц, Вірші ером. Климентія Зіновієва сина, стор. XXIX, а також М. Возняк, Чернець Климентій про вагу ремесел у старій Україні. — Ювілейний збірник товариства «Зоря», Львів, 1934, стор. 42.

дбогтарів та смолярів, свічкарів він не тільки описує ремісничу продукцію, а й докладно відтворює процес виробництва.

Роботу інших ремісників — мірошників, малярів, гутників, дзвонників, гафарів (оздоблювачів, гаптівників), шабельників, пороховників, кульбачників тощо Климентій спостерігав, мабуть, здалека або тільки чув дещо. Про них він говорить більш поверхово, відзначаючи переважно лише те, що вони виробляють.

Климентій надзвичайно високо ставив працю тих ремісників, які «розные мудрости показывают» та створюють «штуки дивные». В опануванні тим чи іншим складним ремеслом він вбачав єдиний спосіб позбавитися страшенно тяжкої чорної — «простої» роботи:

...Прето хто ремесла научает,
таковий менш простою роботою труждает
(«О музыках»).

Разом з тим він розумів, що і праця ремісника, яким би «учоним майстром» він не був, — теж далеко не легкий шматок хліба. Щоб його заробити, ремісник працює, не знаючи відпочинку.

Не спить вночі працелюбний бондар — все струже. Нема чого обвинувачувати його в тому, що, заробивши трохи грошей, він іде в шинок:

А що заробит, мусть часом и пропити,
послѣ працы животы троха покрѣпити.

Бондарське ремесло — «чесно» й «велми надобно», — твердить Климентій. Без бондарів ніхто не обійдеться:

Кгды б ни они, нѣ в чем бы напитков хранити,
и не в чем было б жонкам и воды носити.
(«О бондарях»).

«Тяжеским» є ремесло теслів, бо вимагає великого фізичного напруження:

Бо як станут будинок який будовати,
треба кождому против себе пудыймати.
І сюда й тудя дерево обертати
и еще шлягою и тыбел забывати.

Теслів Климентій має «у великій повазі» не тільки за те, що вони «мудрые будинки выставляют», а й за відвагу, з якою сміливці вилазять на будь-яку висоту («О теслях...»).

«Крѣпко працювать» доводиться шевцеві. Він завжди боїться проспати і «просить бога, жебы на роботу рано устати»:

І сѣвши на работѣ, то до полночи не будет спати,
а часом до самого сѣта будет перешивати.

Навіть у свято — і тоді швець «мало может когда зпочивати». Між тим, нема найчеснішого ремесла за шевство, — повторює поет народну думку про цих майстрів. Шевці — щирі люди, вони «жодных шалвѣрств не заживають», навчають учнів людяності, мають «славне» начиння.

Очевидно, Климентій дуже близько стикався з шевцями чи жив у родині шевця («и жоны их добрые, и их шевские дѣти»), бо прекрасно розбирається у тонкощах шевської роботи, знає подробиці шевського виробництва, пам'ятає назви всіх шевських інструментів, довжелезний список яких подає не без внутрішнього задоволення з своєї обізнаності. Захоплений шевською роботою, Климентій урочисто проголошує справжній дифирамб шевцям:

І годно величанем всѣх шевцов величати,
и похвалу як честным ремесникам давати
(«О шевцах и о честном их ремеслѣ»).

А скільки доводиться напрацюватися олійникові, «покул готовий олѣй из гнѣзда выходит»:

Першей бо сѣмя в ступах толкут и просѣвають,
потом в теплой водѣ мѣсят и зхвалевают.
Тож на сковрадах смажат и в гнѣзда вкладают,
а после таранами кльня забивают.
І зачим витиснется якая макуха,
а їм од таранов аж запираются духа,
І покул фуры выйдут — крѣпко нахлопотятся.

Оскільки виробництво олії вимагає дуже великих затрат праці, то краще купувати її готовою гуртом, радить практичний Климентій. Однак він розуміє, що така

купівля приступна лише багатим господарям, а незможні мусять виробляти олію власними силами — та й то, якщо розживуться на насіння. А буває і так, пояснює поет, що убогому доводиться відмовитись від здобутої тяжкою працею олії й нести її на продаж («О олїйниках»).

З особливою симпатією пише книголюб Климентій про людей, які працюють біля книг. «Чесним», «святоблним» вважає він ремесло «інтролґатора» — палітурника, бо він «книги нови устрояет, а часом и старых, як лучит, оправляет». Буває, що «інтролґатор» іноді сам не знає того письма, з яким має справу, та це не заважає йому «оправляти» незрозумілі книги. Доброзичливо Климентій бажає палітурника здоров'я, щоб вони «без лїности» працювали і «всяких книг на свѣтъ людям настатчали» («О інтролґаторах»).

Не раз, певне, був Климентій у друкарні, а можливо, мав до неї і якесь пряме відношення: надто добре знає він друкарську справу. Переконавшись з власного писарського досвіду, наскільки виснажливою та кропіткою є праця писарів, «що книги готовые преписуют». Климентій особливо цінує друкарство за економію людської праці:

...Научил так бог их рыхло друкувати,
що за ден, то не мощно за рок преписати.

Та як високо Климентій не підносить друкарську справу, але він змушений визнати, що для тих, хто займається друкарством, «ускрутно велми оно и тяжестно»:

Поневаж бо як начнут потягати прасы,
аж на главах их вскорѣ мокры станут власы.
Зачавши, бо мусят ся до поту труждати,
аж развѣ в ноци могут из мало послати
(«О друкарях, що книги друкуют»).

Розвиток друкарства вимагав негайного збільшення виробництва паперу, і на Україні, особливо на Чернігівщині, в кінці XVII ст. виникають нові папірні¹⁰⁸. Можливо, саме тут (згадаймо, що рукопис поета був знайдений в чернігівському монастирі) Климентій поба-

¹⁰⁸ Див. О. О. Нестеренко, Розвиток промисловості на Україні, ч. 1, Вид-во АН УРСР, К., 1959, стор. 177.

чив працю папірників і охоче оспівав її — бо «паперов во всѣх землях надобно». На папері роблять різні записи, «продажам-куплям память покладают», стверджують права «на гоноры». А головне, підкреслює Климентій, на папері —

І книги теж розные пишут и друкуют,
котрые в многа лѣта у спрятах вѣкуют
(«О папѣрниках, що папери у папѣрнях робят»).

З ранньої весни до настання зими, і вдень і вночі перевозять людей через ріки перевозники. Лише під час великої непогоди вони мають можливість відпочити. Їх праця важка і гідна шани, бо вона зберігає людям час:

І могут там, бѣдные, велмы працювати,
шостами поганяти и стерн керовати.
І воду из суден часто выливают,
и в гору против вѣтру пором управляют.
І в ночный час, гды свѣтло часом, везти мусят
(«О перевозниках»).

«Труднѣйшим» ремеслом є сніцарство, «трудным» — слюсарство. Сніцарів та слюсарів «у великій повазѣ треба мѣти», бо вони вміють виробляти найдивніші речі («О снѣцарях и о слюсарях»).

«Потяжко и почасти клопотно» ремесло цегельників («О цегельниках»). Надзвичайно шкідлива праця свічкарів, які виготовляють свічки з лою. Тільки і лоеве свічкарство потрібне, констатує монах, тому що свічок з воску біднякам не настачити. Надто дорогі вони — у сім раз дорожчі за лоеві («О свѣчкарях, що лоевые свѣчки робят»).

Оцінку різним ремеслам Климентій дає не однаково. Чим ширше коло людей обслуговує той чи інший ремісник — тим більша шана йому від поета. Він славить мельників, які «усяким людям ремеслом своим угожают» («О мелниках, або теж о мѣрочниках»). На противагу корчмі — млин — «честна храмина», бо «выходит з него людям хлѣба доволность» («О самых господарях, владущых млынами, и держащих их; и о млынах»).

«Без коваля отнюд невозможно прожить» — проголошує поет у вірші, присвяченому ковалям. Якщо без інших ремісників деякі люди можуть так-сяк обійтись,

то коваля потребує кожний — не тільки багатий, а й убогий («О ковалях»). «В почеси треба мѣти и колесника», бо його продукція потрібна широкому колу людей («О колесниках»).

Прихильно ставиться Климентій до рибалок та різників, тому що вони задовольняють потреби населення в їжі. Оскільки людство вживає риби більше, ніж м'яса, —

Четвертая ж част на всем року дней скоромных,
а три часты находят также нескоромных, —

а до того ж і «ченці рыбу ѣсти людям помагают», то «годило ся лучшей рибалок поважать» («О рибалках и о резниках»).

Докладно розказує Климентій про те, яку цінну продукцію випускають з своїх рук гутники: різний посуд, кристаль, прекрасні дзеркала, окуляри для старих людей. Через скляний посуд можна бачити напій, а через скло заглядає у будинки та в церкви сонце. Скло не псується ані в землі, не пропадає у воді, не згорає у вогні і тому його треба було б цінувати дорожче від золота — якби «не могло оно нагле ся крушити».

Разом з гутниками Климентій славить і склярів — «оболонників», бо вони «свѣтовидные убо дѣлают за-слоны», тобто роблять з скла вікна («О гутниках и о склярах»).

Климентій щиро вітає «веселое ремесло — музыцтво». Поет цілком за те, щоб музики — цимбалісти та скрипники — смутних підвеселяли, а веселих робили ще веселішими. Він захищає музик від докорів, начебто вони «легким хлѣбом забавляют». Навпаки, скрипники та цимбалісти опанували важке ремесло і «часто также собѣ на свѣтѣ пробауют». Тому Климентій і їм бажає:

Нехай же без лѣности и музыки играют
и веселости людям молодым додают.
А награвшись, нехай троха й спочивають
да по повной скляницы горѣлки выпивають

(«О музыках, меновите о цымбалистых,
и о скрипниках»).

Спостереження над роботою мулярів-«муровщиків» наводить Климентія на філософське зіставлення мурів з вічністю, бо залишки стародавніх будівель він зустрічає

скрізь на Україні («О муровщиках, що церкви муруют: ілі полацы мурованые, або теж фортецы, замки і проч...»).

З дитячою цікавістю роздумує Климентій про становище ремісників, які працюють «у миндзарнях, гдѣ гроши робят». «Може ...всѣ работники тые в злотѣ ходят?» — замислюється поет: «адже вони самі чекають монети. Та здоровий глузд підказує йому інше, і Климентій відкидає таке припущення. Тим більше, що і від людей він чув зовсім протилежне:

А иные мовят так: що робят в миндзах гроши,
тых, праве, горш нас, вбогих, ядят воши

(«О миндзах, або теж о миндзарнях,
где гроши робят...»).

Надзвичайна спостережливість Климентія, його намагання передати читачеві все, що він знає, яскраво виявляється у вірші про дьогтарів та смолярів. Климентій сумлінно перелічує всіх ремісників, яким потрібний для роботи дьоготь, досвідчено пояснює, який саме і для чого. А наприкінці «совісно» визнає, що більше вже не знає, де застосовується дьоготь: «Уже ж на що болш треба не могу разумѣти» («О догтарах и о смолярах»).

Є у Климентія вірші, присвячені гребенникам, «що гребенць з рогов робят», цегельникам, що «цеглы готуют», вапняникам, «що вапна палят», кожум'якам, «що шкуры вычиняют», «неводничим, що вяжут неводы, и сѣти, и иные посудки до ловления рыб», «каменосѣццам, що з гор камяных вибивають, або теж виробляют, млыновые до млынов намолотя, камѣня и крести надгробные; и доски и слупы до муров и до фортец каменных», а також «робящим судна водные великие и малые, то ест морские и рѣчные».

Є ремесла, до яких Климентій ставиться байдуже, хоч і не заперече потреби в їх існуванні. Так, він не відкидає ремесла ткачів, хоча, на його думку, «могла б Россія наша і без них прожити». Бо у нас, помічає спостережливий монах, більшість жінок самі тчуть. А в Литві жінки взагалі не мають справи з ткачами. Хіба що знайдеться якась привередлива козацька «непряха и неткаха» і «в таковой может быти ткачевѣ взяха» («О ткачах, и о женах их, и о иных женах, тканье їм дающих»).

Без особливої пошани говорить Климентій про бердника, бо він «тылко тым ткачам и жонкам потребен» («О бердниках»).

Наскільки Климентій цінує «малярскую мудрость», працю іконописців — справжніх художників—настільки він зневажає «богомазів». Якщо малярі виробляють «чудовні ікони», то неукі-богомази здатні лише на «ничемні махлярства» («О иконописцах, сирѣч о малярах, и о честном рукодѣліи оных: и о богомазах»).

Дещо в дивному становищі опиняється Климентій, коли торкається ремісників, які виробляють «трунок хмельвий». З одного боку, Климентій зневажає «п'янство прокляте». Від зловживання горілкою люди хворіють, нагле вмирають, та й у побуті один одному «вчиняють пакост многу», стають ледарями-гультаями, волююгами, пропивають гроші і майно:

Бо пьяному здает ся, же и козы в золотѣ,
а сам валяется, як свинія в болотѣ.

«У пьяного решето грошей», повѣдає,
а кгда проспится, тогда и чеха не має.

З решета берет гроши пьяный за що пити:
а трезвому нѣ зашо решета купити

(«О пьястваѣ и о пьяницах»).

З другого боку Климентій, який і сам не від того, щоб «помірно» випити, проголошує: «не вино, леч пьянство проклято», а горілочаний трунок бог дав людям теж на користь, щоб «немоощ подкрѣпляти», «смутних пудвеселяти», і нема чого зневажати цей «святий дар». Тільки треба його вживати в міру. «Випивай помѣрно, як належит звичай» — і хвали бога, пропонує покладливий монах:

Тѣм же в божію славу мѣрно заживаймо,
а святым его даром мы не погоржаймо

(«О не заживающих вина...»).

Тому «і винники на свѣтѣ достойны поваги», а також всі ті, хто «потребний трунок виробляють» — солодовники, пивовари тощо:

Робят бо они то для веселости людской,
а не для причины злой або теж не людской

(«О винниках, или о винокурах,
або теж о горѣманиках...»).

Є ремесла, пише Климентій, що на перший погляд здаються «бридкими». Взяти хоча б ситників чи решетників, які виробляють сита просівати муку та ситця проціджувати молоко:

Мерзено здавало б ся то ремесло и брыдко:

з конских огонов сыта робят — вспомнѣти гидко.

Але оскільки білого борошна на просфори не отримати без просівання, то ієромонах закликає і «ситництвом не гнушати» («О ситниках и о решетниках»).

За часів Климентія катівство теж розглядалося як ремісництво. Обстоюючи думку про те, що «всяких ремесників потреба на свѣтѣ», Климентій виправдує існування катівства — «мистровства», хоча він і протиставляє це «нечесне ремесло» всім іншим чесним ремеслам:

Еднак и нечестное на свѣтѣ ест ремесло:

меновите мистровство, або теж катовство.

Оскільки у суспільстві існують «злодѣи и забойцы», постільки потрібен і кат, «жеб давав тым злодѣям и забойцам прасу».

Всупереч своїй добросердній натурі Климентій стає жорстоким, коли вимагає найсуворішої кари для злочинців та дозволяє розправлятися з засудженими, як годиться катом («О катах»).

Бажаючи бути абсолютно правдивим, Климентій змушений визнати, що і серед тих, кого він славить, як людей, що «хлѣба даремного не уживають», зустрічаються часом шахраї:

А и кравец иногда, который шальвѣрует,

той теды много рѣчий твоих вѣвеч зтахлуєт

(«О купующих будинки готовые и одежды»).

В цілому ж кравецьке ремесло Климентій розглядає як «чирстве», «святобливе» та «чесне» («О кравцах»).

На «злого шалвіра» можна натрапити і серед кушнірів, які виробляють овечі шкури та шиють кожухи. Звичайно, не йому, а «правдивому» кушніреві, що «всаким людям велми ест надобен», бажає Климентій всього, «чого желяет дух его» («О кушнерах»).

Климентій розказує про майже забуті в наш час види ремесел, що мали велике поширення в старій Україні. Він віддає належне «дзвонникам» і «комысарям» за те, що вони виробляють «гарматні штуки» і церковне начиння («О звониках и о комысарях»); гафарям, які створюють різні оздоби («О гафарях»); лінникам, які заготовляють колоди («О лінниках»); лимарям, які роблять упряж («О рымарях»); золотарям — за «щиро-злотний посуд» та різні коштовні речі («О золотарях»). Вірші Климентія нагадують нам про існування ситників, лазебників та багатьох інших ремісників старої України.

Поет не обмежується докладним описом того, що і як виробляють ремісники. Він звертає увагу й на те, кому йде їхня продукція. Не біднякам, а «панам кулбаки гафують й подушки» гафарі, з другого боку, не панам, а «для людей убогих з ременю постолі» виготовляють лимарі.

Те ж саме і з гонтарями, що виробляють гонту. Гонтою покривають свої будинки не убогі люди, а «пани велможні» або «люди проможні» («О гонтарях, що кгонты робят»).

Не однакову продукцію випускають мильники. Для панів вони «мила роблять барські добрые», а для простішого — «простые подлые» («О милниках»).

Свідчення Климентія як сучасника ще раз підтверджують, що не всі ремісники на Україні були об'єднані в цехи. Не мали цеху, наприклад, гафарі, зате існував, як характерний прояв середньовіччя, жебрацький цех, члени якого проходили спеціальну «науку»: вивчали, як треба «милостины або хлѣба просити».

Климентія драгує те, що «калачники» також «змислили цех мѣти». Видимо, в часи, коли жив поет, ці ремісники були переважно поза цеховим об'єднанням. Випікати калачі — не хитра штука, пояснює він, — і діти можуть випікати калачі! — «ремесла их мощно ся навчить за годину». До того ж калачники — лінуватий народ, вони ухиляються від праці:

...сами ремесл своих рѣдко работают,
але все своих баб робити заставляют
(«О калачниках»).

З віршів Климентія можна довідатись про деякі специфічні риси тогочасного ремісничого виробництва і побачити, як у ньому вже діють не звичні для феодалізму елементи нової суспільної формації.

З незадоволенням констатує Климентій, що кожум'яки з шевцями «ремесло едно надвое порвали». Він звик бачити в особі шевця водночас і чинбаря, і красильника, і закройщика («О кожем'яках»). Сприймати цей факт як прояв історично обумовленого процесу розподілу праці Климентій, звичайно, не міг. Помічає він і те, що деякі токарі спеціалізувалися лише на виточенні ложок («О токарях особ поїщи при самом концу, що тылко ложки точат», — зауважує Климентій на звороті аркуша 195), в той час як всі інші токарі точать найрізноманітніші вироби: тарілки, кубки, сільниці, терки, макогони, дитячі «брыскальця», церковне начиння, козацькі стріли («О токарях»).

Розподіл праці закономірно приводив до виробництва на ринок. Це стимулювало розвиток товарно-грошових відносин, а вони в свою чергу розхитували основу феодально-кріпосницького господарства.

Тиск на ремісників з боку міського начальства та старшини, ріст повинностей, конкуренція, загострення внутрішньоцехових суперечностей призводили до розпаду цехового життя, який насамперед проявлявся у виході з цеху окремих ремісників. Позацехові ремісники мандрували по країні, продаючи не продукцію, а власну працю та уміння. Вони осідали на певний строк у маєтностях державців, на подвір'ї заможних господарів, у монастирських вотчинах, а виконавши роботу, йшли далі шукати підробітку. Опис таких мандрівців зустрічаємо і у Климентія. Ось з луком — незмінним знаряддям свого виробництва — блукає від села до села, від міста до міста шаповал. Він «всякіе всѣм выгоды творит»: плете селянам рукавиці, «вивалює» молодим лямці (валянки), може зробити опанчу, кецу (ковдру), вив'язує панчохи («О шаповалах и о коновалах»).

Не всі могли так легко мандрувати, як шаповал. Або як кравець, що міг покласти все своє начиння за пазуху:

...а кравець может все свое за надру вложить.
А локтем идучи, может ся пудпирати
и в дорогу, гдѣ ему потреба, поспішати.

Іншому ремісникові мандрувати значно важче, — співчутливо повідомляє Климентій. Приладдя важке, на собі його не понесеш — треба запрягати віз: «всяк ремесник кром возом будет начин возити» («О кравцях»).

Узагальнюючи у «Слові вѣршовному» похвалу «розним всяким ремесникам» та «чесным рукодѣліям их», Климентій називає 72 професії. Робота таких, згаданих поетом, ремісників, як гисар (спеціаліст по відливанню літер для друку), тютюнник, тертичник, бражник, лазбник, коробочник, не знайшла відображення у віршах, що збереглися в рукописі. Можливо, твори про цих ремісників містилися на загублених аркушах збірки Климентія. Про те, що серед втрачених віршів були і присвячені людській праці, свідчать дві вказівки самого автора. Одна — внизу аркуша 130 (зворот), де Климентій посилається на вірш про токарів, вміщений «при самом концю», але якого в збірці нема, і друга — на правому полі аркуша 278, де дописано кіновар'ю: «О сѣючих сѣмя на нивах: и о вѣючих на току и мелющих в жерновѣях, и о ховающих у ямы збожа, лист ТКВ и ТКГ». Але рукопис, що дійшов до нашого часу, уривається на 321-му аркуші.

Зате у збірці зустрічаємо опис ремесел, не перелічених Климентієм у загальному «Слові»: про папірників, цегельників, вапенників, невідників, суднобудівників, свічкарів та інших. Видимо, вірші про них поет створив пізніше — «видрав» з життя, як він сам признається в одному з творів: «Еще одного выдрав ремесника» («О вапенниках»). Таким чином, кількість різних професій, що їх Климентій оспівав у циклі віршів «О ремесниках rozmaityх», а також у творах, вміщених наприкінці книги, «при останку з поединковыми», досягає сотні.

Не всі вони належали до ремісників, як вважав Климентій. Оскільки ієромонах розглядав хліборобство теж як ремісництво, то серед віршів про ремісників він вписав цілий ряд творів, зв'язаних з сільськогосподарськими роботами («О ратаях»; «О винограде и о виноградных»; «О пастухах, скоты и быдла (и свинія) пасущих; паче же о овчарях»; «О косарях, що сѣно косят»; «О гребцах сѣнных»; «О женцах»; «О змолотниках»; «О стадниках конских»; «О садовничих, що сады садят і щепят для розводов овощных дерев»).

Нема нічого дивного в тому, що Климентій не відрізняв від ремесла також і промислів. У тогочасному житті ремесло було тісно зв'язане з промислами, які багате козацтво, монастирі та міська верхівка заводили на своїх землях. У броварнях, винокурнях, руднях, поташних будах, на селітряних майданах, гутах та інших промислах працювали не тільки залежні селяни, а й вільнонаймані ремісники, наймити-бурлаки¹⁰⁹.

Надзвичайно цінним і вартим особливої уваги є той факт, що Климентій першим оспівав промислових робітників. Як свідчать історичні документи, заробітчани нерідко забивалися на велику відстань від своїх домівок, а то й зовсім їх не мали, бурлакуючи все життя¹¹⁰. Вони ставали на будь-яку роботу і на будь-яких умовах — аби що-небудь заробити. У період переходу від ремесла до мануфактури бурлаки-наймити на Україні за способом свого життя являли собою зародки пролетаріату¹¹¹.

Найвиразнішим з творів, присвячених заробітчанами, є розповідь Климентія про соляників-торяників-бурлак, «що соли господарськіе варят». На бахмутських соляних промислах поета вразили величезні зусилля, які тут людина прикладає для видобутку солі.

Важко сказати, чи доводилось Климентію під час мандрувань особисто спостерігати, як сіль видобували на солоних озерах та лиманах Криму або як випарювали її запорожці на Кінбурнській Косі. Так само невідомо, чи бачив Климентій на власні очі соляні промисли в Коломиї, чи лише чув про те, як «гуски виробляють» від коломийців, що часто завозили сіль для продажу

¹⁰⁹ У 1708 р. гетьманським універсалом було дозволено генеральному обозному І. Ломиковському заснувати рудню. Будувати її за контрактом майстер з своїми помічниками, тобто ремісники, «а для помочи всякою роботизне, в той же рудне отправляющейся», Ломиковський заселив дві слободи — щоб використовувати на рудні працю своїх «підданих» — селян (див. В. А. Дядиченко, Нариси суспільно-історичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст., стор. 42, 62).

¹¹⁰ Див. Ор. Левіцький, По судах Гетьманщини. Очерки народної життя в Малороссии во второй половине XVII в., К., 1902, стор. 10.

¹¹¹ Див. О. С. Компан, Творчість Климентія Зіновієва як одне з джерел..., стор. 226.

аж до Києво-Печерської лаври ¹¹². Та поет-мандрівець запевняє, що ніяка сіль — ні кримська, ні запорізька, ні ледянка — «не будет з такою (вѣм) працею (и коштом), як торянка». Справедливість спостережень Климентія щодо високої собівартості бахмутської солі підтверджується найновішими дослідженнями радянських економістів ¹¹³.

Климентій точно відтворив процес солеваріння на бахмутських озерах, вся трудомісткість якого лягає на плечі бурлаки-соляника:

Сотце бо вѣдер вкинет на бочку соли воды
и дрова в пѣч вергая, натерпится бѣды.
А безпрестанно треба и недосыплати
и жеб не прогорѣла (скоро) сковрада, пилновати.
Потом в садовницу сол з сковрады выкидает
и на другий сад воду, пошедши, накидает.
І потреба из соли бочку изтрусити
и всего, що ведется, там пилно досмотрити
(«О соляниках, торяниках, бурлаках...»).

Якщо у робітника-соляника слабе здоров'я — йому нічого там робити — «хоч мало знемоцнѣет, мусѣт варить перестати». Але й покинути сковороду з сіллю він не може — бо все піде нанівець. Єдиний вихід — попросити товариша «допильнувати», а за це потім — «отвдѣчати».

Усі труднощі життя і праці соляників-торяників-бурлак помічав «всевидячий» Климентій і від чистого серця створював їм похвалу та бажав усього найкращого:

Зачим бурлакам (торским) вѣрши сие покладаю
и праці їх и пилный дозор похваляю.

Варто підкреслити, що бурлаки на бахмутському промислі — це, як ми вже знаємо з листа полковника Шидловського, не тільки жителі Тора, а й «беглые помещиковы люди и крестьяне». З різних кутків України і Росії тікали вони сюди, вважаючи за краще каторжно працювати біля сковорід, аніж бути залежними від панської сваволі. І ось цьому волелюбному людові, який

¹¹² Див. «Описание Киево-Печерской лавры», К., 1831, стор. 279.

¹¹³ Див. О. О. Нестеренко, Розвиток промисловості на Україні, ч. 1, стор. 188.

через кілька років становитиме ядро могутнього селянсько-козацького повстання, очолюваного К. Булавіним ¹¹⁴, віддає усі симпатії Климентій:

И дай, боже, им счастья и долгого вѣку,
всякому бурлацѣ — доброму чоловіку.

Співчуттям до тяжкої праці людини пройнятий вірш Климентія і про «рудників», що «з руди железа робят в руднях». Незважаючи на те, що рудникові прийшла на допомогу вода — «водою млаты в руднях ударяют», рудництво, на думку Климентія, залишається «тяжестным» ремеслом:

Гды ж при болотах треба и землю копати,
да руды з великою пилностью искати.
А знайшедши где руду, особно копати
и в кошницы беручи, в водѣ полоскати
(«О рудниках...»).

Климентій продовжує далі опис праці рудників, та зупиняється, неспроможний охопити всієї її різноманітності:

А о иных их работах много б треба писать —
нехай и так, хто видав, может той и сам знат.

Цікаво, що Климентій уже не називає ремеслом, але прирівнює до ремесла («як ремесло подобно») за своєю необхідністю для людей «солѣтраництво» — один з найпоширеніших промислів старої України. Такий промисел в силі тримати лише багач, бо

...в солѣтру великий кошт укладают,
гды господарѣ собѣ майдан закладают,
І велик крѣпко завод треба на той расход,
покул узрят солѣтру и із нея приход
(«О солѣтраницах»).

З давніх-давен на Україні займалися виробництвом поташу. Климентій пише про місця, де раніше стояли поташні буди: «І сих час ест будищ много, где буды

¹¹⁴ Див. В. И. Лебедев, Булавинское восстание (1707—1708 гг.), Огиз — Соцэкиз, М.—Л., 1934, стор. 68.

бували». Та й за Климентія поташ ішов не тільки на власні потреби, а й для продажу:

Да і тые будники в нашой землѣ бувають,
що поташ туркам сукна хварбоват виробляють.
(«О будниках, що поташ робят»).

Як співець ремісників Климентій займає цілком своєрідне місце в усій українській літературі. Ніхто не відобразив так широко і детально, з такою проникливістю і знанням справи ремісничої праці, не описав такої кількості найрізноманітніших ремесел. Хіба що пізніше Щоголів звернеться до ремісничої теми і присвятить їй кілька своїх кращих творів. У Климентія ж їх понад 70, і за широтою охоплення побутово-виробничих моментів вони не йдуть ні в яке порівняння з творами Щоголева.

Твори Климентія про ремісників — ціла віршова енциклопедія, що відбиває стан ремесла та промислу на Україні кінця XVII — початку XVIII ст.

4

З великою прихильністю ставився Климентій до козацтва, звичайно, рядового — «черні війська запорозького», а не до його верхівки, що сприймалася народом як «панство».

Климентій бачить в козаках насамперед воїнів, захисників вітчизни, які «чинять землѣ нашой от врагов оборони», і постійно згадує їх добрим словом. Козаки-воїни гідні найбільшої поваги: «треба їх як святих шанувать». Вони ризикують життям, охороняючи вітчизняні кордони, проливають свою кров у боях з ворогами, «на военных путях помирают», «кладуть голови на войнѣ», «за православную вѣру души полагают».

Климентій високо підносить заслуги козаків-воїнів перед батьківщиною і створює їм урочисту похвалу «О православних людех, воинские службы отправляющих: именно о козаках»:

И козаки на свѣте всѣ велми ся труждают,
поневаж перси свои на войнах выставляют.
Боронячи отчизни и добра християн,
жебы не преодолѣв нечестивый басурман.

Поет протиставляє повне небезпеки життя козаків-воїнів більш-менш спокійному життєвому шляху інших «простих людей»:

Простый человек завше у дому пробувает,
и козак, шедши в войско, ввес дом свой оставляет.
А идучи, чи вернет к дому, и сам не знает.

Климентій, вже не молода людина, говорячи про «друзів-козаків», сповнюється сам молодечої бадьорості і передірає їм щасливе повернення додому:

А вы, козаки, лук здоровы потягайте,
и з огненных оружий смѣле выпалайте.
Бог вам нехай побѣждат врагов помагает,
а вас от врагов в войсках и в домах сохраняет
(«О стрелниках, що стрелы
козацкіе робят, и о козаках...»).

Климентій докладно описує зброю козаків та все їхнє спорядження. Славлячи працю різних ремісників, він обов'язково виділяє з їх виробів такі, що підкорені потребам війська і «чину козацького поважного». Поет оспівує золотарів, які серед безлічі дорогоцінних речей роблять «войсковые клейноты» та «приличные воинам разные приміоты»; прихильно розказує про «шабелников», які «премудрые шablѣ изробляют»; складає похвалу «стрѣлникам, що стрѣлы козацкіе робят»; не забуває про пороховників, бо порох потрібний «на бранех военных»; цінує сагайдачників, які виробляють «мудрые луки»; підкреслює особливу необхідність виробів роговників, «що роги козакам робят носити при боку, для держання порохового», та, взагалі, вважає, що

...козакам потреба также майстер розный,
розглядѣвшись, трохи не ремесник каждый
(«О роговниках»).

«Яко честных войску слуг» Климентій «широ похваляє» військових музик-довбишів та трембачів («О довышах, що в бубны бубнят, и о трембачах, що в трубы трубят и в сурмы сурмят»).

Образ відважного козака-воїна, захисника батьківщини і православної віри, настільки зливається у свідомості Климентія з духом тогочасного українського

життя, що «козак» для поета неначе уособлене поняття «українець» і увіходить невід'ємною частиною в його визначення «породи малоросійської»: «А он правдивый руснак козак украинец породы малороссийской» («О иновѣрной одной персонѣ между мужем и женою...») ¹¹⁵.

Проте любов і повага, яку відчуває Климентій до «козаків-друзів», не заважає йому час від часу доброзичливо посміюватися над «козацькими звичаями» та натякати, що вони не завжди підлягають усталеним у суспільстві моральним нормам.

Насмішкувато називає поет «козацькими звичаями» поведінку жінок, які швидко після шлюбу «військо примножують»:

Однак же они держатъ привычай той козацкій:
хочъ добре, хочъ недобре — все то по козацки
(«О девицахъ, дѣти рождающихъ»).

В подібному дусі пише Климентій про «козацькі звичай» бідних школярів — «нищих школьних», які змушені добувати паливо для школи всякими правдами і неправдами:

А по козацки — «хочъ вкрадъ, то мовятъ, же добувъ:
кождый, розумѣю, козакъ о томъ словѣ чувъ
(«О школярахъ, дрова крадущихъ, и о школѣ»).

Та не впізнати Климентія-козакомана, коли він ганьбить козаків-грабіжників, які, йдучи до війська, «обдирають» на шляхах бідних подорожніх, замість того щоб допомогти їм — «подати милостиню». За це, погрожує у гніві Климентій козакам, вони не матимуть ані щастя за життя, ані спасіння після смерті.

Обурення Климентія не знає меж, і він, який завжди бажає воїнам-козакам щасливого повернення з військо-

¹¹⁵ Пор. з С. Величком, який трохи пізніше (20-ті роки XVIII ст.) писав у своєму літописі: «Народ наш козако-рускій, истинній, простодушній и правосердечній», «народ мужественній і рицерскій» («Летописьъ событий в Юго-Западной России в XVII веке», т. II, стор. 8).

вих походів, тепер пророкує грабіжникам найстрашнішу долю:

І у войска пошедши, ку домом не возвратятъ,
але будутъ ганебно головами накладыватьъ.
Що і козакамъ такимъ, Христе Спасителю, дай
и таковыхъ отъ меча и куль не сохраниай.
Бы и прочіе злые о томъ же памятали
и пакостей невиннымъ людемъ не сотворяли

(«О козакахъ, не годныхъ похвалы, меновите, о тыхъ злыхъ и окаянныхъ сынахъ и не отцевскихъ дѣтяхъ, которые у войско идутъ. А людей, на путехъ идущихъ або ѣдущихъ, обдираютъ. Или що колвекъ насыластвомъ рабуючи, пакости сотворяютъ»).

За часів Климентія козацькі «права і вольності» були вже дуже зрізані і фактично рядове козацтво, як і «посполиті», несло великий тягар непрямих поборів. Козаки повинні були підносити старшині «добровільні» ральці — подарунки, давати продукти і гроші на утримання полкової та сотенної адміністрації, військових музик, сторожів, пошти, працювати на лагодженні укріплень, шляхів, гребель, сплачувати тютюнові та папірні збори.

Та все ж формально, юридично козацтво звільнялося від податків і повинностей. Воно мало право на володіння земельними угіддями, млинами, гуральнями, пасіками, могло продавати або передавати їх у спадщину. Козаків судив лише військовий козацький суд.

Гетьман і старшина вміло грали на видимості козацьких прав — «вольностей», виховували в народі усвідомлення зверхності козацького стану над селянами, прагнули забити клин між «військовим товариством» та «посполитою громадою». Дозволяючи державцеві вимагати від населення, яке жило на його землі, «належитое подлугъ обыкности послушество и повинность», гетьман чи полковник обов'язково підкреслював, що це стосується лише «людей тяглих та мошних кромѣ козаков».

Отже, козацтво в очах населення ще продовжувало лишатися тим соціальним станом, який начебто забезпечував особисту свободу і визволяв з-під «підданства». Тому не дивно, що селяни, як і раніше, намагалися перейти у козаки, вважаючи за краще ризикувати життям на полі браї, аніж мордувати себе роботою у пана.

Але тепер ті, хто хотів вписати своє ім'я у козацькі компути — реєстри, натрапляли на чимраз суворіші за-

стереження та перешкоди з боку своїх державців і гетьманського уряду. По-перше, козацькій верхівці було не вигідно втрачати дарові робочі руки, які обробляли її землю і виконували всяку «роботизну» в її господарстві. По-друге, вона принципово виступала проти поповнення козацьких рядів селянами, бо не бажала зменшувати дистанцію між «товариством» і «громадою». З досвіду придушення селянсько-козацького повстання, що в 1687 р. могутньою хвилею прокотилося у більшості полків Лівобережжя, а також наступних заворушень, які раз у раз спалахували в різних районах України, старшина знала, до чого веде єднання козацької голоти з «убогим поспільством». За словами лизогибівського літопису, тоді «чернь и музики панов своих, а паче ариндаров грабовали, а иных мучили, в смерть забивали, по городам и в войску»¹¹⁶.

Мазепа, як виразник інтересів козацької старшини і як найбільший магнат України (в його численних маєтностях працювало понад 100 тисяч селян), протягом всього свого гетьманування постійно — «повторе і подесяте под сроkgим наказанем» — забороняв перехід селян у козаки.

Вище духовенство як ідеолог пануючого класу і його вірний помічник, використовуючи моральний вплив на поспільство, суворо карало своїх «овець» за порушення гетьманських настанов.

У 1706 р. чернігівський архієпископ Іоанн Максимович, обурений тим, що кафедральні піддані с. Ястребщини «пошли самоволне, без всякія вины, в козаки», вжив до них надзвичайні заходи. «За таково их самовольство, — писав Максимович у посланні, — отчуждаются они з домами своими божія благословенія, общенія христiанского и входу церковного. Кто з них, или в домах их, умрет — не похоронити; буди им без обыклаго п'янія церковнаго погребенія. Кто народится в домах их — не крестити. Кто бы их пріял в свой двор, с ними пріобщался и до них пошел — тому ж неблагослованію подлежати будет»¹¹⁷.

¹¹⁶ «Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси», К., 1888, стор. 34.

¹¹⁷ Див. П. Кулиш, Климентий, стор. 182—183.

У Климентія також є вірш про перехід селян у козаки — «О уписующых ся в козаки дурных мужыках и знову выписуватися хотящих». Цей вірш як і другий — «О идучих на слободы людех» — найбільш відомі з усіх інших творів старовинного поета. Історики (і в дожовтневі часи, і в радянський період), які вивчали суспільно-політичний устрій України кінця XVII — половини XVIII ст., зокрема такі специфічні питання, як запис селян у козаки та перехід на слободи, майже завжди зверталися до цих двох віршів Климентія, даючи їм негативну оцінку.

І справді, грубий тон поета по відношенню до «дурного мужика» створює неприємне враження — начебто Климентій взагалі зневажає селян і категорично засуджує перехід їх у козаки. Тому така популяризація цих двох віршів істориками ще більше зміцнювала присуд Куліша над Климентієм і приносила письменнику досить горезвісну славу.

Але звернемось до тексту вірша «О уписующых ся в козаки дурных мужыках и знову выписуватися хотящих». Насамперед вражає те, що дослідники не помітили основного сенсу вірша і тому тлумачили його невірно. Обурення Климентія, як виразно свідчить уже заголовок, викликане не бажанням селянина перейти у козаки, а тим, що він, ставши козаком, знову хоче повернутися до селянського стану:

То жес, дурный мужыку, барзе неуважный,
же тылько безчестыш чин козацкий поважный.
Засяглес того чину, аже погоржаеш,
не бывши и в войску, юж выступит гадаеш,

Климентій поважав козаків за відвагу, не раз оспівував їхнє похідне життя, якому загрожувала смерть від «меча і кулі». Його дратує новоспечений козак, який злякався військових походів і хоче відмовитися від нещодавно придбаного «козацького чину», аби залишитися вдома.

Знаючи, що селянин вписався у козаки для того, щоб поліпшити своє становище і позбутися «тягlostей», Климентій все ж нагадує, що цього він забажав сам, з власної волі, а не під примусом:

Нихто тя вписувати нѣтъ не приневолял,
але сам ся з доброй воли естес вписал.

А коли так, міркує Климентій, то колишній селянин — нинішній козак не повинен уникати обов'язків, які накладає козацьке звання. Поет злісно дорікає «дезертиру»:

А не хоч с козаками у войско завывать,
якос не хотѣл пред тым тяглости отбывать.

На думку Климентія, такий перевертень лише «безчестить чин козацький поважний» і тому його слід суворо покарати.

Безперечно, різниця між симпатіями, які Климентій відчував до «козака» і до «мужика», існувала. Вона була обумовлена суспільно-політичною історією України, всім укладом тодішнього життя. І все ж ця різниця не може бути показником «неприхованої злоби» поета до селянства, як твердять деякі дослідники¹¹⁸. Як ми вже бачили, Климентій ще з більшою люттю обрушувався на тих з своїх «друзів-козаків», які «пакости невинным людем сотворяют». Поет називав їх «злыми и окаянными сынами», «не отцевскими дѣтьми» й «злыми рабами», загрожував їм страшними карами і обіцяв, що навіть пам'ять їх з «шумом на вѣки погубиться». Але ясно, що гнів Климентія був спрямований лише проти окремих козаків-грабіжників, їх негідних вчинків і не поширювався на весь «чин козацький поважний».

Те саме бачимо і у ставленні поета до селянства. Окремі випадки незадоволення Климентія поведінкою селян та й насмішкувате протиставлення селян козакам ще не свідчать про зневажання ним селянства як певного соціального стану. Цілий ряд інших віршів Климентія, присвячених землеробам, говорить про те, що він поважав і цінив їх важку працю.

Так, старовинний поет України створює справжній гімн «хлібові святому» і підносить хліборобів. Климентій оспівує багато ремесел, але найпотрібнішим серед них для людей він вважає хліборобство:

Над всѣ ремесла потребнѣйшее подобно
пахарство: же тое всему свѣту выгодно.
Бо хоч бы хто срѣбро й злото могл робити,
а не мѣючи хлѣба, злота не вкусити
(«О ратаях або теж о пашуцых хлѣб людех»).

¹¹⁸ Див., наприклад, В. Барвинский, Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв., Харьков, 1909, стор. 204—205.

У вірші «О гребцах сѣнных» Климентій запевняє у своїй повазі до «мужиків», в даному разі до тих, хто «загроможає» сіно. Поет ласкаво «похваляє» «гребцов—добрых молодцов» і бажає їм здоров'я:

А при тым гребцов, добрых молодцов, похваляем
и як господарей, крый боже, не зневажаем.

З щирим співчуттям розповідає Климентій про виснажливу працю селян, які наймаються на сезонні роботи. З його віршів можна бачити, що наприкінці XVII—початку XVIII ст. на Україні існували безземельні селяни, які заробляли собі й своїй родині «на прожиток» працею у більш заможних господарів. Тобто вже за часів Климентія відбувався процес розшарування селянства, його розкладу в рамках феодално-кріпосницької системи.

Ось косарі, що «косят травы весь ден и в порану з росами». Під час косовиці «посред лѣтного часу» їх запрошує до себе навіть той, кому важко косарям за роботу «по пят чехов и по три шага на ден давати». Але і такий малозаможний хазяїн — «хоч би нерад, мусть косаров зятягати», тому що «без сѣна немощно конным пробувати».

Климентій висловлює косарям, як і гребцям, найкращі побажання і закінчує вірш «похвалою»:

Зачим же и косаров для прац их похваляем
и доброго мешканя и здоровья пріаем.

(«О косарях, що сѣно косят»).

Одним з найкращих творів Климентія є вірш «О женцах». Він наскрізь пройнятий щирим співчуттям до жінок, які працюють під пекучим сонцем, не розгинаючи спину, щоб на зиму «хлѣб мѣти»:

І жегомы теж от солнца бывают,
же аж іногда потом обливают.
І без воды так іный изнеможе,
звлаща нетерпяч хто, аж ратуй, боже.
І руки сонцем тогда присмагают,
а що найгорше, твары зчернѣвают
І иной втож наберуться знуты
и мусят терпѣть во мѣсто покуты.

Таку виснажливу працю Климентій розцінює не інакше як «страждання» і гаряче молиться за женців-заробітчан.

Потрібні всім людям і змолотники — «работники ізбранні». Це теж вільнонаймані сільськогосподарські робітники, що заробляють на себе та на свої сім'ї:

І на свой пожиток также чест заробляют
и з жонами и дѣтьми души поживляют.

Як і іншим найманим робітникам, змолотникам платять натурою, але, буває, що домовляються з ними і за гроші. Зважаючи на велику потребу в змолотниках та їх важку працю — «цѣпами бо всякіи збожя выбивают и напотом в сосуды з току убирают», — Климентій просить, щоб хазяї їм добре платили («О змолотниках»).

Неймовірною трудоемкістю звертає на себе увагу Климентія робота виноградарів. Вона здається поетові настільки «безпрестанною», що у нього не вистачає слів описати «множество трудов» виноградарів:

Если в лѣтъ труды ест в чем так безпрестанно,
як коло винограду отнюд непрестанно.

Незважаючи на величезні затрати праці, вирощування винограду виправдовує себе надто слабо: «не великий з него вѣм пожиток мают». Навіть хороші врожаї не приносять збагачення, а неврожайне літо дає виноградареві лише самі збитки:

І тым вино дорого, бо нѣм до рук прийдет,
а кошту в десятеро за лѣто разыйдет.

Климентій співчуває «работающим» коло винограду і хоче, щоб «трудники» — виноградарі мали з нього певну «користь» («О виноградѣ и о виноградных»).

Дуже тепло пише Климентій про «садовничих, що сади садят и щепят для розводов овощных дерев». З властивою йому спостережливістю він описує всі роботи, що припадають на садівників. Вони «розбивають» новий сад — саджають у землю «овощные древа», прищеплюють їх, а на весні угноюють землю. Влітку садівники косять в садку траву, щоб «чисто было овощи

збирати», і стежать за тим, щоб ніхто чужий не забрався до саду. Їх діло — збирати достиглі овочі та плоди, простежити, щоб вони не погнили, сушити їх:

И нехай же здоровы садов доглядают
и як трудящии ся, от плодов вкушают, —

доброзичливо закінчує Климентій («О садовничих, що сади садят и щепят для розводов овощных дерев»).

Іншим разом, підкреслюючи різницю між становищем у суспільстві письменною людиною і неписьменною — «простого мужика», Климентій недвозначно закінчує свої міркування побажанням, яке логічно впливає з його світогляду: «І из простыми, боже, дай в любовь пробовать» («І сие тому ж подобное...»).

Отже, як бачимо, немає ніяких підстав говорити, про зневагу чи ненависть старовинного поета України до землеробів. На превеликий жаль, не все, що вийшло з-під пера Климентія, дійшло до нас. Загинули аркуші збірки, де поет описував інші види польових робіт. Лише нотатка автора на полях його рукописної книги промовляє за те, що існували вірші «О сѣючих сѣмя на нивах, и о вѣючих на току и мелющих в жерновѣх; и о ховающих у ямы збожа».

Однак і те, що збереглося, достатньо виявляє і доброзичливість поета до людей, зайнятих у сільському господарстві, і його велику повагу до їх важкої праці.

Цій думці не суперечить і другий, найбільш «одіозний» вірш Климентія — «О идучих на слободы людех».

Осадження слобід було також характерною рисою суспільного життя старої України. Державець, який бажав заселити свої нові володіння або збільшити кількість залежних селян — «тяглих дворів» на старих землях, закликав людей з інших місцевостей, заманюючи обіцянками звільнити на певний строк від повинностей і податків, надати різних пільг. Втікачі з Правобережної України, що знову підпала під владу шляхетської Польщі, лівобережні селяни, які не витримували зловживань своєї старшини, — «нищетний», «убогий» люд — залишали насиджені місця і йшли шукати долі на землях «кращих» панів або монастирів.

Гетьманська адміністрація обмежувала заселення слобід, бо цим зменшувалось число «тяглих дворів» у державців, від яких тікали селяни. Але з другого боку,

уряд був зацікавлений в освоєнні нових земель, зміцненні та зростанні класу феодалів. Тому, звичайно, гетьман чи полковник дозволяв старшині та монастирям осаджувати слободи, застерігаючи, щоб вони заселявали їх тільки «зайшлими» або «лезними», «заграничними», а не тутешніми малоросійськими, оседлості свої меючими» людьми.

Для селян осідання на слободах було тимчасовим і, кінець кінцем, облудним виходом з тяжкого економічного становища. Як тільки кінчався пільговий строк, вони ставали повністю залежними від свого нового господаря і віддавали йому знову «послушенство» та «повинності», — не менші, а часом більші, ніж на старому місці, звідки вони прибули. До того ж при переході на слободи селяни, як правило, кидали землю і все своє нерухоме майно, беручи з собою лише те, що можна винести чи вивезти. Хата, господарство, споруди на подвір'ї, посіви, — усе залишалося державцю, на землях якого вони раніше жили¹¹⁹.

Відбиваючи українську дійсність, Климентій малює правдиву картину жахливого становища переселенців, які

...готовые хаты идучи покидают,
а прышедши на слободу, готовых не мают.
А що найгоршей, часом худобы забирают
и тылко що з душами живых оставляют.

З гіркотою розповідає Климентій про безвихідне становище, в якому селянин опинився на «слободі», та про його відчай:

Нашо любо zvolится: хоч утопити ся,
а ежели захочет, волно и вдавити ся.

Але втеча на слободи була проявом певного протесту пригнобленого люду проти насильства, його відповіддю

¹¹⁹ Цей порядок був узаконений у Литовському Статуті, а звідти перейшов у проект «Прав, по котрым судится малоросійський народ». У розділі IV, арт. 8, п. 2 читаємо: «Если би како ва владѣльца подданние волній люди з землѣ владѣлческой куда проч пойтить по своей свободѣ похотѣли и поишли, таковые люде своему владѣльцу землю свою со всѣм строением и всѣ недвижимы имѣнія и засѣянный хлѣб оставляют имѣют...» (А. Ф. Кистяковский, Права, по котрым судится малоросійський народ, К., 1879, стор. 52).

на посилення феодално-кріпосницького гніту. В тій чи іншій мірі вона підривала стосунки між паном і його «підданими», «тяглими людьми», отже, була звернена проти існуючого суспільного порядку. Це добре розумів Мазепа, коли в універсалі до полтавського полковника від 1707 р. вимагав вживати якнайсуворіших заходів проти людей, які йдуть на слободи — «...не только переймал, грабил, забирал, вязеньем мордовал, кіями бил, леч без пощады вѣшати розказовал»¹²⁰.

Як «порушення порядку» розцінює втечу селян і монахи Климентій. В його очах селянин, який не хотів «пудким був чинить повинност» і пішов від свого пана шукати «на житло слободи», — «бунтовник», а «бог за бунтовника, як мовят, не повѣсит». Ієромонах обвинувачує втікачів у «злomu непокорстві», «упрямою гордості и упорстві» і, майже дослівно повторюючи указ гетьмана, закликає панів до жорстокої розправи з ними.

У чому ж справа? Чим пояснити, що Климентій, який так високо цінував тяжку працю землеробів — «трудивників», складав їм свої «похвали», на цей раз у конфлікті між селянами і панами так різко засуджує «прочан»?

Дивного в цьому нема нічого. Климентій обрушується не на селян як таких, а на селян-втікачів. Засудження «бунтовників» «логічне» з боку особи «духовного чину», яка мусила навчати християнської моралі, тобто серед усіх інших догм проповідувати «всепослушенство», обстоювати справедливість існування таких категорій, як пан-повелитель і підданий-слуга.

Климентій повторює селянам, що шукають виходу з «великої бѣды», заяложені настанови про терпіння, яке не повинно залишати людей навіть у найтяжчих життєвих обставинах, бо за ним слідує «найвища нагорода»:

Як ся мѣв, то мѣв, треба было б претерпѣти
и за терпеніе спасеніе могл бы мѣти.

Співчуття і жаль до пригноблених людей на цей раз поглинаються у Климентія, з одного боку, сильним роздратуванням (переселенці не тільки не поліпшили, а навпаки погіршили своє становище, потрапили з вогню

¹²⁰ А. Лазаревский, Очерки малоросійських фамилий. — «Русский архив», кн. 3, М., 1875, стор. 408.

та в полум'я), а з другого боку, — обуренням з приводу того, що піддані наважилися повстати проти пана і цим порушили «встановлений богом порядок»:

Кгда ж учинив своему пану пакост многу,
не тылко пану — и самому богу.

Роздвоєння поета в ставленні до селян-переселенців, обумовлене консервативними сторонами світогляду монаха, тонко підмітила вже О. С. Компан. «Важко з'ясувати, — пише дослідниця, — чого більше в словах Климентія, якими він докоряв втікачів, — жалю до їх безвихідного становища чи гніву на їх зухвалість»¹²¹.

5

Побутові вірші Климентія, у переважній більшості яких він не тільки відображав навколишнє життя, а й повчав, дають повне уявлення про його громадське обличчя та морально-етичні погляди.

Поет не залишив віршів, спеціально присвячених вітчизні. Проте його окремі, начебто побіжні, але часті зауваження промовляють за те, що він палко любив батьківщину.

Климентій сприймав Україну в нерозривному зв'язку з Російською державою, розглядав свою «малоросійську отчизну» як складову частину «России нашей».

Як уже відзначалося, Климентій мріяв про те, щоб на всій землі запанував мир і війни пішли у небуття. В той час, як він десь у «гонені» укладав свою книгу, вороги не топтали території України, і козаки-воїни лише захищали її кордони. Та вся попередня історія батьківщини поета була охмарена «воєнними невчасами», і тим-то він так палко прагнув «часов тихомірних».

Разом з тим поет-патріот закликав до опору ворогам і бажав успіхів козакам — оборонцям вітчизни:

А гды то воюют, нехай врагов побѣждают
и христіанскую отчизну обороняют.
Помагай вѣрным, боже, враги скореняти
и до христіанских границ не допускати
(«О военных невчасах и о временах тихомірных»).

¹²¹ О. С. Компан, Творчість Климентія Зіновієва як одне з джерел..., стор. 257.

Тяжкі спогади про турецько-татарські навали відбилися у численних згадках поета про «невірних», «басурман», «поганих», «некрещених». За часів Климентія у турецько-татарському полоні продовжували знемагати тисячі його співвітчизників. Поет-патріот розглядав «басурманську неволю» як найстрашніше лихо і порівнював його хіба що з довічною втратою свободи у чернецтві. Він молив бога, щоб той «заступав від неволь басурманських» «чесні православні душі» і обурювався, коли чув поблажливі думки щодо життя українців у полоні.

З цього погляду знаменним є вірш поета «О упадаючих христіанех в неволь басурманськіє». Десь вичитав Климентій, що начебто «жиючие в неволях» люди «блаженно» процвітають. З гнівною іронією заперечує поет такий погляд:

Мы ж речем: не дай, боже, тых блаженств нам мѣти,
але жеб не дождали их наши џ дѣти.

Климентій розуміє, що вірність православній релігії в турецькій неволі дорівнює збереженню національної гідності. Та він припускає, що дехто з полонених не витримав «злого окрутенства», купив волю дорогою ціною — «гды џ басурманами іные ставают». Хто ж не зрадив — той страждає:

А который не станет — терпит зль неволю
покул умрет, або бог вызволит на волю.

Якщо декому і пощастить уникнути каторжної роботи, то все одно він страждатиме, бо житиме в неволі і не зможе повернутися на рідну землю: «поневаж в наш край и тых турцы не пуцают».

До полоненика, який вирвався з неволі на Україну збагатілим, Климентій ставиться з неприхованою підозрою:

А еднак нечестывых юж нравов набрал ся,
когда меж невѣрными людьми разжывался.

Тривалі ж війни з шляхетською Польщею не знайшли відгуку у творах Климентія. З 1686 р., після укладення «вічного миру», відносини з Польщею розвивалися мирними шляхами, і вона була союзницею Росії та

України в боротьбі проти султанської Туреччини та ханського Криму. Тому Климентій говорить про поляків досить толерантно. Вірніше, він майже їх не згадує і лише наводить час від часу польські вирази, прислів'я або мимохідь торкається «лядських» звичаїв.

Поет обстоює товариськість, дружбу між людьми. Наскрізь пройнятий народною мораллю, він разом з спільством мислить, що «не мѣй собѣ сто коп, як сто друзей». Гроші — мара, «слына», а друзі в тяжку годину завжди стануть у пригоді.

Климентій повчає, що людяність у відносинах, приязливість — вихідні моменти людського спілкування:

...Треба из всѣми по-друзки и пробувати
и всѣми сылами их ласки запобѣгати.
Бо хто не хочет людям людзкости виявляти,
того и в прыгодѣ мало будут ратовати
(«О друзѣх зычливых»).

Ні у горі, ні, особливо, у щасті не можна забувати про друга, який бідує:

Если добре фортуна много кому служит,
то жеб помнѣл и друга, котрый велми тужыт.

Другові, який бідує, треба «помощ приложити», а за це тому, хто дає, буде «добр помноження» («О щасливом... житіє человеческом»).

Важко сказати, до кого звертається Климентій у творі «О соборном тружданіи»: чи до монастирської братії, чи до громади. Але ясно одне: він переконаний, що у гурті найтяжча робота йде веселіше і легше:

Недармо повѣдают: «где, мовят, людей купа,
там не буде болѣти, праве, нѣгды у пуца».

Він пропонує працювати всім разом, а не звалювати роботу на плечі одного:

Бо тяжкая работа одного надсаждает
и працюющим збытне здоров'я умалает.
І для того треба нам собором працювати.

Климентій ненавидить усяку брехню і постійно підносить «правду святую». Він закликає людей бути завжди правдивими — «нехай всяк zvolит в правдѣ

ся кохати» («О людех правдивых и хотящих правды научитися. Наука»).

Цікаві погляди Климентія на освіту. Він надзвичайно високо цінує її і з глибокою пошаною говорить про письменну людину, констатує, що письменна людина стоїть вище за ненавчену «просту», має «особный, полѣтничный звичай». Письменному важко розумітися з неучком — «простаком»:

Яко тяжко трезвому из пьяным обывать,
такo и писменному из простым пробувати
(«О пьяных и о неписьменных»).

Поета дратують люди, які ладні вбачати корені всякого зла у письменності. У вірші «О писаніи святом и о учащыхся его» він гнівно сипле на їх голови погрози та прокльони:

Бо іный мовит, же з писменных все зло бывает —
нехай за его лгане на его обращает!

«Науку письма святого» Климентій розумів як оволодіння грамотою і не зводив її лише до вивчення «святих книг», як це може здатися з вірша «О читаніи книжном». Варто згадати, як він бажав «інтролегаторам» не тільки церковних, а й «всяких книг на свѣтъ людям настачати».

Неписьменність більшості населення Климентій поєснював насамперед трудностю «науки»:

Добро б каждому писма святого ся вчити,
але не каждый его может наставити.
Бо то в науцѣ велми ест дѣло трудное
(«О хотящих писма учитися и не могущих»).

Тому Климентій схвалює «звичай» вчити грамоти «малих дітей», а дорослим пропонує розширювати знання, набуті в дитинстві.

У вірші «О учащих ся малых дѣтех писаний святых, яко малые научатся, а великіе хоч ся й учити будут, да не так могут юж тые памятати, и не так славно» Климентій висловлює думку, що у дорослому віці краще вивчати якесь ремесло, а не грамоту.

Взагалі ж Климентій так само, як і найпереводіші його сучасники, обстоює право людини вчитися в будь-

якому віці будь-яких «художеств» або іншої доброї справи:

Бо доброго и старым не встыд ся учить,
а в стыд и грѣх и младым злого ся учить
*(«О унашихся в лѣтах чего доброго коего
художества сирѣчь рукодѣлія (кроме божес-
твенного писанія) яко невстыдно ест»).*

Климентій розвиває у цілій вірш відоме ще з евангелської притчі положення про те, що не можна приховувати «талант, то ест каковую любо мудрост». По-перше, людина не має права занাপастити здібності та знання. Найбільшого осуду вартий той, хто не розвинув свого «таланту», не розширив того, що дано йому від природи:

Котрый одним талантом другого не прижыл,
але й той, что ему был дан, в землю скрыл.

По-друге, людина повинна бути «независтною» та щедро ділитися з іншими знаннями, передавати свою «мудрість»:

Бо аще токмо сам кто мудрост разумѣт,
а другим не подает, ползы з ней не мѣет
(«О скрывающих талант»).

Климентій картає марновірство та забобони, хоч сам вірить в існування «нечистої сили». Він називає ворожбу шахрайством і застерігає легковірних від «баб-шепотниць» («О богомерзских бабах-шепотницах и о проклятых чаровницах и о душепогубельных их ворожках») ¹²².

Так само дратують Климентія «босяки, що босые без обувенія в зымѣ ходят», видаючи себе за «чудотворців». Вони «по миру ходячи плутуют» та «людей ошукивают» («О босяках, що босые без обувенія в зымѣ ходят»).

У творах Климентія знайшли відображення і народні повір'я. Згідно з одним із них, нехрещених дітей чекає вічна мука. Тому, як особа «духовного чину», поет пропонує батькам поспішати з хрещенням немовлят («О не-

¹²² Пор. з попередником Климентія С. Полоцьким, який у вірші «Чародѣйство», вміщеному у збірнику «Вертоград многоцвѣтный» (1678), також обрешувався на ворожок:

Лучше убо от скорби вѣрным умирати,
неже бабы, шептуны в помощь призывати.

(Симеон Полоцкий, Избранные сочинения, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1953, стор. 68).

крещених младенцах умирающих»). Він вважає потрібним роз'яснити «християнам», чому дзвонять у дзвони, коли людина вмирає — бо вона переходить на «той світ», а до того ж, щоб люди, почувши дзвін, згадали і про свій неминучий кінець («Вѣрш особый, для чего то в звоны звонят...»). Климентій говорить, що слід віддавати останню шану померлій людині — проводити її до могили і цим «торувати до неба дорогу» («О проводжающих умерших...»).

Не залишається непоміченим Климентієм і звичай святкувати п'ятницю замість неділі, особливо поширений у Литві («О женах, пятницу празднующих»).

У Литві ж бачив мандрівець-монах, як усе населення — і жінки, і діти — вживало тютюну. Хоча і на Україні, зауважує Климентій, «табака» дуже розповсюджена. Він засуджує куріння, висловлюючи поряд з міркуваннями релігійного порядку і розсудливі думки про шкідливість тютюну для здоров'я («О табачь и о ужывающих ея»).

Поет бачить, як густо оповита «корчемными безчестными домами» вся Україна. Він розуміє, що робочий люд йде туди, шукаючи відпочинку від «тяжкої» і «клопітної» праці або сподіваючись «животы троха покрѣпити» («О бондарях»). Але він знає і те, що у шинку трудівники пропивають останню копійку, в той час як «жоны таких в домах хлѣба з дѣтьми не мают» («О цегельниках»).

Ієромонах, звичайно, схвалює піст — один з основних ритуалів християнської релігії. Проте як людина, що тверезо дивиться на речі і не закриває очі на злиденне існування мас, Климентій підозріло ставиться до корисності вимушеного «стримування» бідняків у їжі та питті. Він проти посту «з примусу», коли людині нічого іншого не залишається, як поститися. У цілковитій солідарності з народною оцінкою посту («У бідного щодня піст») поет констатує:

Жаждет же и алчет ин, не мѣвши ничего,
и хоч нерад, то мусѣт поститис для того
(«О постящих ся по волѣ и по неволѣ»).

Серед безлічі настанов та вказівок морально-етичного плану у віршах Климентія розсіпані і чисто побутові поради, що свідчать про практичний розум поета. Зо-

крема, досвідчений монах радить використовувати завжди оказію («О окказіях всяких, яко през окказіях або теж чрез оказію доброго дѣла и злого орудованя латво завше стаєт ся совершенно»), не будувати хати, а купувати готову, бо для того, хто змушений рахувати кожну копійку, спорудження хати — не під силу:

Бо будуючи зараз, не станєт хата совершенна,
а тым часом кишєня явѣтсѣ упражненна.

Так само і з одягом. Незаможній людині вигідніше купувати готову одєжу, а не шити у кравця («О купующих будинки готовые и одєжды»).

Часто перебуваючи в дорозі, Климентій з прикрістю відзначає, що «на Украинѣ тут малороссийской» подорожнім доводиться важче здобувати їжу, ніж в «лядзских и в литовских краях», де продають печений хлїб і варену страву. «У нас же «гостеві» буває добре лише по великих «столечных містах»:

А в малом мѣстѣ гостю ни питай поживити:
гды б ся замешкал, то могл бы душу уморити
(«О куховарках»).

Климентій описує різні «немоци», співчуває «калікам» чи «уломним», наголошуючи на необхідності вживати «душевні ліки»: молитви та «сакрамент» — причастя.

Згідно з тогочасними поняттями про анатомію людини, Климентій пояснює «колючки, що колят в боках у людей», дією «затвердѣлои крови» («О колючках, що колют в боках у людей часом»), а смерть від морозу — зараженістю «студеностю збитнею», яка «внутрній жолудок крѣпко нарушает» («О перемерзающих людях, или теж о зараженных в дорогах студеностю збитнею»).

Яскравий опис «немощей трясовичных» дозволяє повірити, що Климентій «Трястя», як його називає Ів. Франко, справді «дознал» на власному досвіді «трясовичне» лихо:

А мордует же кого през дни два и через день,
а іногда бывает, же и на всякий день.
И ест іный в немочи той обжырност маєт,
а іному хлѣб и все ся осоружаєт.
Тылко все будет воду або борщ глушити,
або, мовлю, пити як в лазнѣ на пѣч лити
(«О немощах трясовичных»).

Піклуванням про здоров'я людини пройняті його поради у віршах «О оспалых людех, которые велми твердо и много над мѣру и нечутко спят, кохаючи ся збытне в сну великом»; «О кровопущающих»; «О людех з молодых лѣт збытне працювавших, а на старост ни мало сыли не заховавших»; «О снах, що спит человек».

До Климентія жодний з українських поетів не виявляв особливого інтересу до родинного життя простих людей. Климентія ж цікавило все — від основ, на яких будувався сімейний осередок, і до найменших дрібниць родинного побуту.

Як людина товариська, схильна до дружби, Климентій шанував родинний уклад життя і, мабуть, глибоко переживав свою самотність. «Свободу» монахів від сім'ї він вважав великим нещастям («О безженном житіи іноческом»).

Проте Климентій бачив багато недоладного, недосконалого в сімейному житті співвітчизників. Він намагався уяснити, де криються корені сварок та розпаду окремих родин.

Звичайним явищем тодішнього побуту був шлюб з розрахунку. Поет, на відміну від багатьох своїх сучасників, розумів огидність одруження без любові і заперечував союз людей, «не имущих между собою совершенной любвѣ».

Проявляючи себе в цьому питанні справжнім гуманістом, Климентій гостро виступив проти батьків, які силою одружують дітей. У вірші «О родичах неуважных, которые своих дѣтей сочетавают браку насилством (то ест з примусом), не имущих (девиц або младенцев) между собою совершенной любвѣ» він малював перед батьками, які не бажали рахуватися з почуттями своїх дорослих дітей, яскраву картину майбутнього життя насильно збитої родини:

И не будут в любвѣ жит, мовлю то вам тако,
чуждатимутся самы себе, а не інако.
Утверждения собѣ не будут мѣтѣ згола:
жена або муж будет утѣкати з двора.
И не будут доброго себѣ быту мѣти,
хоч и богаты будут, и приплодят дѣти.

Такому безрадiсному життю нелюбiв Климентiй протиставляв щасливе подружжя, яке з'єднала любов:

Будут тые любовно жити досконале,
и славы злой от людей не будут мѣт цале.
Свояволности собѣ они не познают —
всякіе разумные люде то признают.

Климентiй наводить численні приклади зради, втечі з дому, непристойного поводження — і все через шлюб без любові. Він цілком тримає сторону молодих і доводить, що причина невдалого шлюбу та «гріха» закладена у неправильному ставленні батьків до одруження своїх дітей.

Турбує Климентія й та обставина, що батьки заради особистої вигоди чи керуючись якимись іншими міркуваннями «сочетавают браком» неповнолітніх. Описане поетом дитяче подружжя постає перед читачем, як живе:

...Недорослий он муж будет в цурки грати,
а малая невеста куклы справовати

*(«О родителях, сочетавающихся
браку детей своих велики в
малых летах прежде времени»).*

Не схвалює Климентiй і шлюб, не рівний за віком. Велика різниця у літах рано чи пізно негативно позначиться на сімейному житті: «и ненавист и вражда в дом той ся вселяет» («О людех тых неслушне чинячих, котрые женятся и посягают не в равности лѣт будучи...»).

З погроз, що їх кидає розгніваний поет «беззаконнику», дізнаємося про суворе засудження тогочасною громадськістю двоєженця — аж до страти («О мужех, оставляющих (сирѣчь кидающих свои жены) и другими женящихся ся, вѣршы наказателные»).

Так само гостро обвинувачує Климентiй чоловіків та жінок, що «в третій раз женитис дерзают». А для четвероженців не може бути ніякого прощення («О женящихся ся мужех в третей раз, и в четвертый. И о женах, идучих замуж в третее и в четвертее»).

Бачив Климентiй на Україні і шлюби між людьми різного віросповідання й не однакової національності. Хоч поет і вважає найкращою ту сім'ю, де чоловік і жінка — «единовѣрны» та «едной породы», але не будучи

фанатиком ні в релігійному, ні в національному питанні, він дивиться на такі шлюби поблажливо і бажає їм також щастя («О иновѣрной одной персонѣ между мужем и женою: то ест (наприклад), кгда бывает часом муж лях, а жена благочестивая; або жена неблагочестивая, а муж благочестивый), а хочай и обоє благочестивые да не едних людей: сирѣчь муж, будет москаль, або литвин, або бойко, або цыган, или теж з жыда перехрест, или зас жона таковых людей, а он правдивый руснак козак украинец породы малороссийской»).

Климентiй вітає старостів як людей, що сприяють устрою сімейного життя. Та він і їм нагадує, щоб вони насамперед розпиталися, чи кохаються молоді між собою, а тоді вже брали на себе почесну справу сватання («О старостах, або теж о сватах, що дѣвиц высватуют за младенцов»).

Засуджуючи людські вади, в тому числі і гріх «прелюбодѣянiя», Климентiй особливо таврує «публичный грѣх». Якщо людина згрішила — то хай про це «сич и сова не знае», а не так, що проступок її стає надбанням усієї громадськості («О явногрѣшниках»).

Продовжуючи традицію старого письменства, в якій тема про «злых жен» була дуже поширеною¹²³, Климентiй створює окремий цикл про жінок — «О женах разных, всякого чину их. То ест, о добрых и о злых». Крім того, чимало віршів, присвячених жінкам, він уміщує в різних місцях збірки.

Віками прищеплювала християнська церква зневагу до жінки як до нижчої істоти, і було б дивним чекати від ієромонаха Климентія «емансипованого» погляду на жінку. Він, звичайно, також переконаний в тому, що

...Над женами бог дал мужем верх мѣти,
а їм не дал мужеских речей разумѣти

(«О множествѣ жен...»).

Климентiй не схвалює потягу жінок до навчання, бо чоловік-неук обов'язково підпадає під п'яту письменної жінки. Але в питанні про жіночу освіту Климентiй не

¹²³ Див., наприклад, А. Галахов, История русской словесности, древней и новой, т. 1, СПб., 1863, стор. 73.

виявляє упертості і, врешті, готовий дати згоду на те, щоб жінка навчалася грамоти: «Єднак котрої хочется писма научитис — нехай учит...» («О женах и о дѣвцах и о писменных черницах»).

Підходячи з вихованою церквою упередженістю до жінок, Климентій радить чоловікам «нѣгда не даяти нивчем вѣри женам». Цілком у душі старозавітних притч Соломона або книги Премудрості Ісуса сина Сірахова, з яких постійно робили витяги пізніші письменники та складачі компілятивних збірок аж до часів Климентія, пише ієромонах про «сварливых и злоязычных» жінок¹²⁴.

Цікавий лист Ів. Франка до В. Доманицького, з якого видно оцінку великим Каменярем «жіночого питання» у Климентія. «Слідом за Кулішем, — пише Франко Доманицькому, — Ви, хоч і не так сердито, як він, докоряєте Климентію його неприхильним становищем супроти жінок. Але ж не забувайте, що Климентій — дитина свого часу і зовсім не жоден вищий тип, щоб ішов поперед свого віку. Наша стара література ставиться до жінки зовсім на становищі Екклезіяста, та так воно було й скрізь по Європі з виємком хіба Провансу та трубадурів з їх шумним, а переважно нещирим культом дам, який не виключав бруталного знущання над власними жінками.

У Польщу той культ доходить аж у XVIII в. з усиленням французького впливу, а що ж хочете від монаха-бурлаки з початку того віку? Il ne s'agit pas de juger, il s'agit de comprendre...» (Не йде про те, щоб судити, а про те, щоб зрозуміти. — *франц.*)¹²⁵.

І разом з тим поет в ряді віршів виявляє незвичне, як на монаха, цілком гуманне ставлення до жінки. Він

¹²⁴ Зауважимо, що Симеон Полоцький, один з найвидатніших просвітителів XVII ст., що обстоював право жінки на навчання, теж віддав данину засудженню жіночої «злоби»:

...Въждь, яко нѣсть злоба под солнцем лютшая,
по свѣдѣтельству мудрых, яко жена злая

(«Избранные сочинения», стор. 33).

¹²⁵ Іван Франко, Твори в двадцяти томах, т. XX, стор. 621—622.

від душі співчуває бездітним жінкам, життя яких неповноцінне і безрадісне:

...яко древо неімущо плоду:
не на радост праве їм самым и их роду
(«О женах неплодных»).

Климентій намагається заспокоїти матерів, які плачуть за вмерлими немовлятами:

Аби здоров'є, а отроча будет,
як продолжится вѣк и преізбудет
(«О женах, плачущих по умирающих
малых дѣтех своих»).

Климентій по-людськи, без найменшого відтінку святенництва чи цинізму, щиро жаліє молодих «честных вдовиц», які «безмужно живутъ» («О вдовственных женах») ¹²⁶, або жінок, які часто надовго залишаються на самоті («О жонах мужных, и болшей в домах своих без мужей пробувающихся»).

Ієромонах часом неначе забуває про свою приналежність до духовного сану і оцінює речі з точки зору козацтва. Наприклад, поет запевняє матерів, які народжують близнят, що за такий похвальний вчинок їх чекає вдячність від козаків — адже козацького табору прибуде! «А про мене, — додає він, — нехай родят и по троє» («О женах, близнята рождающих, сирѣч по двое дѣтей»).

Поблажливо говорить Климентій і про тих жінок, «що зараз по весѣлю и дѣти рождают». Він навіть їх схвалює, наводячи поширений в народі вираз:

Бо на свѣтъ так мовят: «козацкому роду
мало когда або теж немаш переводу»
(«О женах, рождающих дѣти в скорый
час по принятию шлюбном...»).

На противагу своїм духовним собратам та й багатом мирянам, які надзвичайно суворо засуджували покритку, Климентій ставиться до неї скоріш жартівливо, ніж погрозово. За народження синів дівочь-матерів слід було б не засуджувати, а навпаки, «похваляти», бо

¹²⁶ Цікаво порівняти цей вірш з твором С. Полоцького «Вдовство», в якому російський поет співчутливо малює портрет молодої вдови (див. Симеон Полоцький, Избранные сочинения, стор. 59).

«они, бѣдныя, войску так шyro пріяют». Ніякої пощади не може бути лише до тих матерів, «котріи дѣтей своих дурию погубляют», — гнѣвно зауважує Климентій («О дѣвицах, дѣти рождающих»).

У вірші «О рождающихся младенцах от нечистых ложей» Климентій «знімає гріх» з легковажної жінки, якщо вона залишила дитину в живих. До матері ж, яка стала дітовбивцею, Климентій ставиться безпощадно і вимагає для неї найсуворішої карі.

Климентій замислюється над тим, чому жінка часом кидає чоловіка. Мабуть, не від добра втікає така бідолаха, гадає поет. Він бачить дві причини, що спонукали жінку на втечу: бажання постригтися до монастиря або прагнення «на лучшій жити волѣ». Та якими б міркуваннями не керувалася заміжня жінка, залишаючи родину, їй треба, на думку Климентія, повернутися назад, до чоловіка. Климентій навіть не схвалює вступу втікачки до монастиря. Проте він і чоловіку радить бути незлопам'ятним. Чоловікові слід думати не про покарання жінки, а про мир та спокій у родині.

Мудрий поет знає, що в житті, як на довгій ниві — все трапляється, тому він просто, по-людському, звертається до чоловіка, а потім до подружжя:

Вѣдаеш, же на свѣтѣ все тое бывает,
уже ж живѣте честно, нехай вас бог прощает

*(«О женах, утѣкающих з доброго
миру от мужей своих...»)*

На боці жінки виступає Климентій і тоді, коли її «безвинне ревнує» чоловік («О ревнивых мужех, которые отнюд своим женам в tych речах не имеют вѣры»).

Палким захисником чесної жінки перед упертим та негідним чоловіком виявляє себе Климентій у вірші «О мужех упорных и безразсудных, которые отнюд не имѣют любовѣ ку своим женам, звлаща ку честным, не пудозренным и побожным». Тут поет категорично заперече рукоприкладство і, знову спираючись на народну мораль, вимагає від чоловіка «богомерзского ся колоту стеречи»:

Як мовят: «не все тое на ноги становить,
мощно и словами ласкавыми научить».

Гнѣв Климентія не знає меж, коли він говорить про чоловіків, які забивають до смерті своїх жінок, прирів-

нюючи їх до батьковбивць («О мужех злых, убивающих жоны своя до смерти. Судити бы требѣ таковых наилучшое смертное осужденіе, паче іных забойцов, вмѣсто отцеубийцов, или матерей и братий, и сестр. Лучшей бы їм, треокаянным, самых себе убийством погубити: неже отца или матер или брата или сестру або жону убити. Гды ж іюдина част ожидает їх»).

Людиною з великим серцем виявляє себе Климентій, коли пише про дітей. Поет, який сам був сиротою, знову і знову повертається до роздумів над лиховісною долею безрідної дитини. Знаючи з власного досвіду, як «солодко» живеться сиротам, він гнѣвно дорікає тим, хто ображає їх.

Климентій вболіває за сиротами-немовлятами, які від народження не знають матері («О женах, з дѣтей умирающих»); захищає дітей-байстрят, вимагаючи, щоб священники не відмовлялися їх хрестити — «кды ж матерняго грѣха отроча не знает»; повстає проти упередженого погляду на «безбатченків», запевняючи, що з них теж «бувают люде» («О раждающихся младенцах от нечистых ложей»).

Климентій глибоко розуміє, що найтяжче горе тоді, коли дитя втратило матір:

І если отец вмрет — то пол сыроты дитына,
а гды и matka — то юж цѣлая сыротына

*(«О дѣтех, малых, остающих ся
от родичов своих...»)*

Діти ж, які залишилися без матері й батька, — ті «найгорше погибают». У цьому ж вірші поет ладен віддати найбільшу шану добрим людям, що пожаліли сиротину і взяли її на виховання. З другого боку, і вихованці повинні таких благодійників «за власных родычов у пошанованию мать», віддячувати їм і ніколи не забувати:

Леч як отца и матку достойно поминати,
же вмѣсто своего дѣтяти могли выховати.

Та як високо не підносить Климентій матерів, він розрізняє серед них також і «немилосердных»:

Милосердная matka дѣтя в любовѣ мает,
и власне як утробу свою, вѣм, кохаєт.
Немилосердная же биет и вергаєт
и жадной милости матерней не маєт.

Мало породити дитя, вчить Климентій, треба оточити його материнською любов'ю, прищепити йому вдячність на все життя, а не озлобити дитину. Поет дорікає жорстокій матері:

И хочай ты и на свѣт его породила,
але многіи бѣды ему починила.
И, выросши, не будет за матер тя мѣти,
а лучшей будет свои любить он дѣти.

Монах, якого життя не пестило ласкою, закликає матерів бути добрими до своїх дітей: «Зачим вы, матки, рачте дѣток миловати» («О женах немилосердных и милосердных до дѣтей своих»).

Климентій зустрічав на своєму життєвому шляху чимало «лукавых челоувѣков», наклепників, задрісних і сутяжних «злых людей», підпадав «гоненію» та й сам пристрасно ненавидів своїх ворогів. Але він схиляється перед «непам'язозлобієм дитинним» і радить дорослим брати в цьому приклад з дітей. По-батьківськи тепло він описує дитячі сварки, які вмить припиняються і переходять у повний мир:

Едно едного биет и теж безчестует,
потом зас и забудет и нѣт не злоствует,
И впят едно другого крѣпко зневажает,
а отступивши — все то собѣ за низащо мает.

Климентій протиставляє дитячу безпосередність поведінці дорослих, які глибоко приховують злобу і ненависть і ставлять усе на карту, щоб помститися за образу:

А старого хоч мало хто часом зневажит,
то зараз з нетерпеня на позов кошт важит
(«О непамятозлюбих дитинных»).

Ворогами власних дітей називає Климентій батьків, які не дбають про їх виховання. Навчати дитину добрих справ треба змалку, інакше з неї не буде справжньої людини. Невиховані діти завдадуть великого горя батькам, їх зневажатиме громада:

Аж вас родичов скорбей доведут немалых,
поневаж не вмѣлисте цвычити їх малых
(«О невмѣющих и о нехотящих
дѣтей своих учить на добрыѣ дѣла»).

Особливою щирістю пройняті вірші Климентія про бідних школярів, які жили при школі. У вірші «О шко-

лярах, дрова крадущих, и о школѣ» поет піднімає одну з найзлободенніших проблем старої школи — проблему палива.

Громада не завжди виконувала свої зобов'язання щодо забезпечення школи дровами, і тому не тільки шкільні «молодики», що тулилися по дяківських школах, а й київські бурсаки, які жили в «сиротинному домі», були змушені виявляти в паливному питанні власну ініціативу. У 1699 р. московський патріарх Андріан надіслав митрополиту Варлааму Ясинському грамоту і листа, передаючи «супліку» київських міщан на «студентів». Серед інших була і така скарга: «...Да они ж де студенты многочисленно собрався в ноцях ходя по мешанским дворам крадут дрова...»¹²⁷

Климентій гаряче захищає школярів перед «мѣщанами и селянами»:

А що часом вкрадут дров, же не мѣт где взят —
мѣщане и селяне не хотят куповат
(«О школярах, дрова крадущих, и о школѣ»).

Звертаючись вже не до громади, а до «нищих школных», Климентій застерігає їх від крадіжки:

Нищые дѣтки, хоч вы нищеты терпѣте,
а доставать, або теж красоты, ся не вчѣте.

Ласкаво обіцяє він дітям за старанність у науці і добродієсну поведінку всілякі блага:

А бог вам даст и возраст, и мудрость, и щастя
и будет вас хранити от всего нещастя¹²⁸
(«О нищих школных»).

¹²⁷ С. Брайлловский, Из быта студентов московских и киевских. — «Библиограф. 1891, год 7», СПб., 1892, стор. 42.

¹²⁸ Проблема опалення школи була настільки болючою, що відбилася і у шкільних настановах в одному російському «азбуковнику» XVII ст. українського походження:

Школу кто нагрѣвает,
Той и все в ней пристроает,
Школу, кто нагрѣвает,
Всякое дѣло с молитвою начинает;
Школы двери и окна напрасно не отворяйте,
Но паче тепло в ней зберегайте.

(Д. Мордовцев, О русских школьных книгах XVII в., стор. 12).

Якщо життя простого люду Климентій відобразив аж до найменших дрібниць, то побут панів, «дуків» він споглядав здалека і писав про нього більше з чуток або під випадковими враженнями. Певне, ієромонаху Климентію доводилося бувати на панських подвір'ях та в будинках, коли він мандрував, збираючи милостиню для монастиря.

Де-не-де у віршах Климентія зустрічаються нотатки про те, що пани живуть у великих кам'яних, критих гонтою будинках, а то й у «палацах мурованих», фортецях, навколо яких — замкнена брама. Перед ворітьми найвельможніших панів і в їх будинках «бубнят та трубят» довбиші й трембачі.

Пани носять золоті персні з «каменми драгими», мають коштовні сагайдаки, «сріблом осажені» шаблі, «премудрії ножі», їдять з дорогоцінного посуду, п'ють з срібних та кришталевих келихів, їздять у «ридванах», «карецях», «лектиках», влаштовують банкети. Коли панство гуляє — грає військова музика та стріляють з гармат.

Пани тримають цілий штат служників, їх господарство ведуть шафари та ключники, панам готують їжу «кухмістри», варять пиво пивовари, пани «затягають» на свої озера рибалок, а на подвір'ях — «мордують роботою» підданих.

«Великі сенатори» мають «докторов мудрых», а «багаті жони» — мамок для своїх дітей.

Багачі орендують виробництво горілки, тютюну, браги, є власниками броварень, а також млинів та корчм, де тримають довірених «господарів» — мельників та корчмарів, інші закладають селітряні майдани, є хазяями соляних промислів, поташних буд, володарями великих отар.

Щодо всього іншого, то панство залишається Климентію чужим і не привертає його уваги. Однак і те, що занотував Климентій, виглядає об'єктивно різким контрастом до злиденного існування трудових мас.

Серед творів Климентія зустрічається чимало таких, де він пише про різні явища природи, пори року, тварин та рослин. Оскільки і в них поет завжди відштовху-

ється від навколишнього життя, зв'язує природу з потребами людини, насичує свої віршовані описи безліччю побутових моментів і зовсім не дає ніякого символічного тлумачення в християнському дусі, ці «природничі» вірші варто розглядати разом з побутовими.

У вірші «О вѣтрѣ» поет негативно оцінює існування вітру з точки зору корисності для людства. Він перераховує всі шкоди, що їх вітер завдає людині, — і перед читачем вимальовується цілком реалістична картина різних спустошень. Вітер запалює храми, зриває з фундаментів будівлі, потопляє на воді багато людей, «бурею крушит дерева», розносить страшні епідемії, які не раз косили людей на Україні. Чума (або «моровое повѣтріє») заносилась з татаро-турецьких володінь і являла собою справжнє лихо для українського народу¹²⁹. Саме в ці часи, коли поет міг мандрувати по Слобожанщині або невдовзі перед його приходом сюди, «мор» відвідав Ізюмський полк. «...В прошлом 1701 г., — читаємо в одному з актів, — божіим соизволеніем полку нашего Изюмского в городѣ Цареборисовѣ учинилося было моровое повѣтріє, и для того мороваго повѣтрія людей для соленаго промыслу на Тор мало приходило, потому что во всѣх полках поставлены были заставы...»¹³⁰.

Народ вважав, що саме вітер — головний носій «зарази» (звідси чума — «повѣтріє»). Зрозуміло, чому після переліку всіх «пакостей», які вітер завдає людині, Климентій пише:

А часом на людей з стран многий вред приносит,
на скоты и на быдла заразливост выносит.

Виходячи з властивої йому звички все викласти про те явище, яке знаходиться в полі його зору, поет намагається пригадати також і ті вигоди, що їх дає вітер. Проте, на думку Климентія, їх дуже мало! Хіба що в «солнечном паленію» вітер приносить охолоду та «навѣяня збожа помѣрный надобен».

¹²⁹ Див. Д. Багалей, Стихийные бедствия и борьба с ними в России в старину. В кн. «Исторический вестник», т. XLVII, 1892, стор. 192.

¹³⁰ «Историко-статистическое описание Харьковской епархии», Отд. 5, Харьков, 1858, стор. 143.

Цілом на рівні тогочасного уявлення про вогонь Климентій описує «огненный элемент, котрый растлѣвает и крѣпкий фундамент» («О огонь»). Вогонь народжується з каменю, коли його «жельзом ударяти», живе таємно у кристалах, виходячи з них «явно» у вигляді сонячного променю. На противагу вітрові, вогонь створений «нам на выгоду». Цінність вогню полягає насамперед в тому, що за його допомогою людина може варити їжу та зогріватися:

Тылко всякому его требѣ себѣ мѣти —
тако ясти варити, яко и согрѣти.

У вірші «О громъ» Климентій визнає безсилля людей пояснити його походження. Тим більше, що про грім нічого не сказано навіть у Іоанна Богослова, якому були різні «откровения». Поета цікавить, куди зникає дим. Мабуть, гадає він, «бог его вѣвеч обращает». Якби не так, то певне, він вже давно б заступив сонце та зірки, землю вкрила б темрява і життя зникло б («О дыме»).

Спостережливий Климентій підмічає зв'язок між станом негоди та самопочуттям і настроєм людини. Не дуже міцний фізично, він відчував, як у спеку «крѣпко сердцы болѣзнует». Будучи мандрівцем, він називає серед «особних вигід» від погожої години також «безскорбну дорогу» для подорожніх («О часах погодных и о непогодных»).

Найкращою порою року Климентій вважає літо, бо воно годує людину:

Лучшей бо лѣто — в нем же всяк плод ся рождает
и на зымное время пищу умножает
(«О временах лѣтних и о зимных»).

Зиму ж поет розглядає як «карность», тому що вона несе людині великі нестатки та труднощі («О нестатечных зымах, або теж о нестановких»). З настанням «злой непогоди», коли починаються «слоты» та ідуть «из заразлывым вѣтром дождевны плюхоты», людині важко пересуватися — переїзди робляться небезпечними, утворюються «голощоки», на яких «кон поползнется, выбѣет собѣ зуби и щоки», з'являються «збытны роскалы», замерзають стави й ріки.

Климентій описує зимову погоду в усіх її проявах, роблячи першу в українській поезії спробу змалювати зимовий пейзаж:

...Хоч снѣг бывает, то не замерзает.
А гды замерзнет, то в той час о снѣг ест трудно,
аж розмаитым людям и статчинам нудно.
Же то гряда мерзлая снѣгом не прикрыта:
и голая дорога в полю также не вкрыта.

Одинадцять віршів Климентій об'єднав під загальною назвою: «О звѣрех розных, и о скотах, и о быдлах, и о бестіях». З них дізнаємося, що «скот» — це «рогатий товар», тобто воли і корови; «бидло» — коні; «бестіі» — вовки, леви, собаки та інші звірі, м'ясо яких не йде в їжу.

Варто підкреслити, що у цих віршах не знайдемо ніякого символічного тлумачення в християнському дусі властивостей звірів. Поет подає всі свої спостереження тільки в описово-побутовому плані.

З циклу творів про звірів на особливу увагу заслуговує вірш «О лвах и о медведях, яко сьлыни сут зьло». Цікавий він тим, що тут Климентій цілом серйозно вступає у своєрідний диспут з богом. Звертаючись до нього, як до реальної, конкретної істоти, з якою можна просто поговорити, поет дорікає богові за те, що він так нерозумно надлив силою лева і ведмедя:

Лучшей бы человекъ тебѣ так вшановать,
яко звѣрей рачилес сылою вдарствовать.

Як і у вірші про вітер, Климентій невдоволений справою рук божих, перераховує всі напасті, що їх завдають людям «бестыи нечисті», створені богом.

Не міг він витворити якихось кращих тварин! Нехай би працювали «на потребу людзску»:

Жеб человекъ як конем могл в полю работать,
а домовый бы сток в той час могл почивать.

Це — суто народне, тверезо практичне, певною мірою навіть панібратське ставлення до бога же виразніше виявляється у іншому вірші цього ж циклу — «О створенях божіих і дяволских». Климентій розмірковує, чому поряд з корисними птахами і звірями існу-

ють бридкі, нікому не потрібні гади та жаби, і не без іронії пояснює це тим, що бог створив їх... від нічого робити:

Хотѣлося богами абы чим забавляты
(жебы, подобно знат то, даремно не гуляты).

Отже, Климентій виступає чи не першим виразником в українській книжній поезії «приземленого», «олюдненого» сприйняття бога, яке пізніше так яскраво виявиться у бурлескно-травестійних віршах.

До речі, у цьому творі позначається вплив дуалістично-богомільських ідей. Климентій вважає, що у творенні світу участь брав не тільки бог, а й диявол. Він скрупульозно перераховує всяку «нечисть» — близько 40 назв «бѣсовскаго створеня», подаючи, однак, матеріал, цікавий швидше для природознавця, ніж для історика літератури.

Не може утриматись від гумористичного коментаря поет і у вірші, де йдеться про створення богом перших людей — велетнів. Жваво розповідаючи, якими б повинні були бути на землі речі, щоб служити велетням, Климентій підсумовує:

И повинна б всякая реч болшая быти,
жеб могл такий великий дурен в свѣтъ жити.

Мабуть, тут Климентій передає середньовічну легенду про велетнів, яка стала популярною у народі і джерелом якої були апокрифічні та літературно-повістеві твори, міфи або геологічні та археологічні дані¹³¹:

Был то негдыс такий люд от початку свѣта,
же то знайдуют кости и по сые лѣта
(«О велетнях, або теж о великих людях...»).

Невелику, але виразну жанрову картину — теж першу в своєму роді — являє собою віршик про котів:

Извикли коты очи жмурыт, главы ховать,
им ся видит — ништо их юж не будет видать.

И дух любяты: на печь собѣ потягают,
а зскочивши из печи, по горшках никают
(«О котах»).

¹³¹ Див. Н. Ф. Сумцов, Очерки истории южнорусских апокрифических сказаний и песен, К., 1888, стор. 37.

Про собак, навпаки, Климентій пише у злому тоні, пригадавши, мабуть, неприємності, які він мав тоді, коли і сам «пси дражнив» по дворах, збираючи милостинню: «Хто в псах кохається, сам ему ся равняет». Перший вірш про собак «и о людех, любящих их», викликає ще інтерес своїм підтекстом. З нього видно, як міцно запам'ятовував Климентій усе прочитане і при першій-ліпшій нагоді пристосовував його до життя. Закликаючи «вірних» не любити собак та «из свѣта скореняти», Климентій нагадує про те, як «демоны в постаць псов к святым хождаше» та «котрые их любили прежде, тых прелщаше». А якщо люди, погрожує він, продовжуватимуть «в bestii збытне ся кохати», то їх чекає страшна доля:

Будут бо из армены тые част имѣти —
не токмо они самы, але их и дѣти

(«О псах, або теж о собаках,
и о людех, любящих их...»).

На перший погляд, ці рядки здаються досить «темними». Причому тут вірмени? Відомо, що розрив між грецькою та вірменською церквами відбувся ще наприкінці VI ст., і православні вважали вірменську ересь гіршою від усіх інших ересей. Вірмени, які проживали за часів Климентія на Україні, також підпадали церковному гонінню, що особливо посилювалось у період Досифея (1669—1707) — саме тоді, коли Климентій писав свої твори. Але чому Климентій, який не був релігійним фанатиком, раптом поєднує ненависть до собак з долею вірмен? Не в його звичці було говорити просто так, не маючи на увазі якогось певного факту. Справа, напевне, в тому, що з посиленням боротьби проти вірменської ересі набула поширення і відповідна література. Зокрема, значною популярністю користувалася сатирична статейка «О постѣ арменском Арциоурієвъ» або «Арцивурцовѣ», яка перейшла на Україну ще з старого письменства¹³². Зміст її такий: у вірмен був учитель ересі на ім'я Арцій, він мав собаку Урція. Коли Арцій йшов у якесь місто чи село, де жили його учні, він посилав поперед себе собаку з листом, щоб повідомити про

¹³² Див. Ів. Франко, Зразок релігійної сатири: песій піст. — «Житте і слово», т. III, Львів, 1895, стор. 469—473.

своє прибуття. Але одного разу вовки напали на Урція і з'їли його. На ранок, коли Арцій прийшов у місто, ніхто його не зустрів. Він розіслав учнів розшукувати пса, але вони принесли йому лише кістки. Тоді Арцій повелів усім вірменам поститися і оплакувати смерть Урція. Звідси і зветься піст «Арціурцієв». Отже, доля, проти якої застерігає Климентій, — це плакати через смерть собаки і поститися заради неї!

Однак нема сумніву, що вірші «О псах» у Климентія постали не стільки під враженням від цього оповідання, скільки були викликані особистим гірким досвідом мандрівця («не мощно проминут без палицы двора») та спостереженнями над тим, якої шкоди іноді завдають собаки людям:

Яко то з двора в кого где що выволокают,
а в огородах грядки з сѣвбою потоптают

(«Слово В. О псах и о людех, не любящих псов и не держащих их»).

До природничих можна віднести вірш «О древах всяких и о всяких землях». Климентій замислюється, чому дерева «бездушные як живые возрастают» та ще й «як животные и плоды раждают». Само собою напрошується у поета філософське порівняння недовговічності життя людини і тривалого віку дерева:

И дивнѣй, же зсѣченно (іно) древо отрастает,
а человек, умерши, впят жив не бывает.

Пізніше, коли Климентій вирішив доповнити свою книгу прислів'ями та новими віршами, він зробив нотатку: «Рахуба древам розным, як на вселенной много обретається» (аркуш 209¹³³). Поет пригадав 60 назв різних дерев та кущів («колко зналем и чувалем, толко и написалем», — пояснює він). Однак це не стільки поетичний твір, скільки віршований каталог, який може викликати інтерес насамперед у ботаніка.

¹³³ У виданні творів Климентія, здійснених В. Перетцем, «Рахуба» опублікована на стор. VI.

* * *
Серед творів Климентія чималий інтерес викликають вірші про життя монахів. Климентій не підноситься до сатиричного висміювання монастирського побуту, як це зробили невідомі автори пізніших творів: «Сатиричного вірша» (1764 р.) або «Плачу київських монахів» (1786 р.). Чернечі вірші та медитації Климентія — це лише сповідь людини, яка зневірилась у своєму ідеалі і, будучи чесною, розкажує правду, щоб зняти полуду з очей у інших.

Стара Україна була вкрита густою мережею «святих обителей», що найбільше дбали про збільшення своїх багатств будь-якими шляхами.

В «святій обителі», де, здавалося б, усі однаково служать богові і де матеріальний бік справи начебто не повинен був би відігравати жодної ролі, теж панував жорстокий закон соціальної нерівності.

Климентія, який завжди обстоював справедливість, не могла задовольнити різка відмінність між становищем «убогої» братії і «маючих» монахів. У вірші «О глаголющих, яко повѣдае, іноком не требѣ жадных мѣти стяжаний» він гірко скаржиться на те, що багатий чернець за гроші має кращі умови існування, уникає фізичної роботи, користується всілякими привілеями. В той час як бідного монаха ніхто не поважає, його примушують тяжко працювати:

Убогіе чернцѣ хоч болше и працюют,
тылко ж вбогих и там не барзо шануют.

Монах, який нічого не має, в усьому залежить від старших — «із рук бѣдний неборак будет юж глядѣти». Та він — людина, і йому, як усім смертним, треба їсти, пити і одягатися. Але в монастирі, з сумом повідомляє Климентій, не дуже дбають про одягу. Бідні ченці обношуються вкрай. Обшарпаних — «голих», як каже поет, монахів у народі прозивають «опіяками», «нецнотливими».

Навіть і після смерті монаха магічна дія грошей не припиняється:

А маючий як и вмрет — лучше поминают,
а ницетных в скорый час и запоминают.

З гіркої розповіді Климентія дізнаємося, що не для кожного, хто хотів присвятити себе богові, охоче відкривалися двері «святої обителі». Спершу монастирське начальство зазірало у кишеню бажуючого постригтися, і якщо там було пусто, — гнало прохача геть:

І голих и прышелцов часом не приймают,
хоч бы и ремесник був — проч высылают.

Безжалісне змагання «хто кого», яке спостерігав Климентій на кожному кроці в «миру», продовжувалося певною мірою і за монастирськими стінами. І тут сила була на стороні багатого. У вірші «О вступающих з роскошей свѣтовых людей богатых во убогое и нищетное житіе иноческоє» Климентій широко зізнавався, що «і во иноцех без імѣнія трудно и велми нудно». Добре тільки тим, хто, будучи у «миру» багатим, вступив до монастиря, «призапасившись з потребу свою імѣнія», тобто взяв з собою доволі «и яденія і питія, и грошей найпаче».

Дух наживи панував у «святій обителі», і Климентій, який знав життя монахів не за чутками, а був його учасником протягом довгих років, мусив констатувати, що «найпаче иноков вреждает сребролюбность» («О шыр-ро труждающихся иноцех и свѣтских»).

Іноків «вреждав» ще цілий ряд пороків, які знайшли в тій чи іншій мірі відображення у віршах Климентія, зокрема пияцтво.

Постійними відвідувачами шинків та «безчестних корчемних домів» були монахи-волоцюги — «волочащиеся чернць», як їх називав Климентій. Не бажючи жити у монастирі, вони знаходили притулок та ночівлю у корчмі або в школі при церкві.

Як правило, монастирські втікачі були небагаті на гроші і тому нерідко «напивали шинкарці» — пили у борг, жебрачили по дворах і часом спивалися до смерті. Як уже зазначалося, дотримуючись монастирського уставу, який забороняв монахам самовільно залишати монастир і «волочитися по миру», Климентій у вірші «О волочащих ся чернцах по мѣстах, по школах и по корчемных дворах» засуджував ченців — «гультяїв» і обрушував на них цілі зливи гніву.

Та прагнучи бути правдивим, Климентій не міг замовчувати і того, що безпросвітно пили не тільки «гуль-

тяї-волоцюги», а також і такі, як він сам, монахи-«законники». Часом вони звечора так «наливалися», що вранці «за непритомністю» пропускали утренью.

Закидаючи братії нехтування «великим подвигом», Климентій, однак, не в силі був відмовити «крылошанам» у праві «помірно заживати» горілки. З властивою йому відвертістю він зізнався, що і сам має таку звичку («О крылошанах, збытне трунок горьлчаный заживающих и на утреньях в церквах не бывающих»).

Іноді Климентій розкриває моральні якості людей, що жили «віч-на-віч з богом», не усвідомлюючи і сам у простоті душевній їх огидності. Так, певно, Климентій не вбачав нічого поганого в хитрощах, яких навчав молодих монахів («О монастырских трапезных... Наука трапезным новопострыженным...»). Він розумів, що у «святій обителі», як і в «миру», діє всевладний закон кругової поруки, і тому проповідував:

Ведлуг присловья: «рука завше руку мнет»
нехай каждый для Христа з каждым в любовь жіет.

Щоб полегшити «новопострыженным трапезным» орієнтування у внутрішньомонастирських відносинах — «обыкновеніях монастырских», Климентій охоче навчав їх чернечої хитромудрості:

І треба пріязливе із келарем¹³⁴ жити,
жебы не мѣл казана и дров боронити.
І келар из трапезным должен в пріязни жити,
іж бы не могл напитокку в келарню боронити.

З гіркотою признається Климентій, що серед зовнішньо смиренних служителів Христа існують сповнені ненависті та злоби наклепники. Нема гіршого, як жити з одним з таких «злих сожителів» в одній келії:

Будѣт бо вѣм другаго во всем осуждати
и ложно злыми дѣлы того обношати.
І завше в ненависти будет его мѣти,
і отнюд неправедно теж ненавидѣти

(«Слово особливое о мятежном житіи иноческом...»).

¹³⁴ Келар відав усім внутрішнім господарством монастиря, у тому числі і продовольством; див. Ф. Титов, Киево-Печерская лавра как ставропигиальный монастырь, К., 1918, стор. 22.

Давно минули часи, коли, за словами 132 псалма Давида, було «добро братії в купі жити», — пише Климентій. Нині монахові «и наединѣ ледве можно прожити». З жахом говорить він про насичене сварками життя монахів, яким довелося мешкати разом — «великим собором»:

А где в келіи собор великий пробуває,
там ненавист и вражда часто ся украдає
(«О уединеніи иноческом»).

Климентій ненавидить «чорну ризу» і у своїх чернечих медитаціях скорботно порівнює життя вільної «світської» людини і невільника-монаха.

Він розуміє, що убогий люд часом йде до монастиря, зневірившись у поліпшенні своєї гіркої долі. В уяві поета виникає образ бідаря, який ніколи не мав вдосталь чорного хліба і лише мріє про білий. Так і зморе на жорстокою боротьбою за існування людина тягнеться до «святої обителі», бажаючи знайти, нарешті, спокій від життєвих злигоднів. Климентій — старий, бувалий монах, з властивим йому доброзичливим ставленням до людей, хоче розвіяти облудність такої надії, застерегти недосвідчених від тяжкого обману.

У вірші «О чернцах и о хотящих в чернечество» поет попереджає, що життя в монастирі насправді зовсім не таке, яким здається з першого погляду:

І свѣцким здається той чин за хлѣб пшеничный,
а пострыгшис, познавши дал бы и за житный.

Якби світський знав, запевняє Климентій, що чекає на нього в «святій обителі», він нізащо не наважився б вступити до монастиря — краще смерть, ніж життя в «святій обителі». Коли б «хотящий в чернечество» був обізнаний з суттю чернецтва, то він краще —

...нав'язавши б на ся камен, в воду втопил,
нежели б на вѣчную скорб в чернечество вступил.

Виливши наболілі думки про чернецтво, Климентій запевняє, що все сказане про «чернецьку неволю» —

цілковита правда. З відчаєм скривдженої людини життя якої пішло хибним шляхом, він признається:

Пишет же о том чину совершен дознавец
и над всѣх в нем страдалцев бѣднѣйший страдалец.

Тому «кайтесь на нас!» — пропонує навчений досвідом ієромонах — не йдіть у монастир!

Відраза Климентія до чернечого життя дещо переключиться з оцінкою чернецтва Г. С. Сковородою. Відомо, як зневажав український філософ носіїв «чорної ряс», називаючи їх «стовпами неотесаними», і як повставав проти того, щоб бути залученим у монастирські тенета¹³⁵. Однак, на відміну від Сковороди, Климентій зрозумів зворотний бік чернечого життя лише після того, як скуштував його сам. Та й після цього він не знайшов у собі сил скинути чернечу ризу і, залишаючись «законником», схилив голову перед «необхідністю» терпляче переносити всі страждання на землі, аби досягти «небесного царства». Виразною назвою одного з своїх віршів про чернецьке життя — «О иноцех (нас юж) послідних терпящих безвиннѣ и по винѣ премногія зѣло напасти и скорбы и гоненія и оклеветанія и ненависти и всяческой озлобленія» — він наголошує на думці, що слід «претерпети скорби и бѣды» заради «живота вѣчного».

Цими ж міркуваннями він керується, коли не спинає від чернецтва того, хто свідомо шукає собі страдницької долі. Справа Климентія — попередити, застерегти, розкрити суть чернецтва як страшної неволі, де також панує соціальна несправедливість і звили кубло людські пороки. А «охочого не внять» — хай сам розплачується за своє рішення.

Типовим «законником» виглядає Климентій у вірші «О рабѣх, то ест о наемниках, служащих людем свѣтовым в градах и в весех и в монастырех». Він запевняє всіх, хто «щыре» служить у монастирі, «а хочай и свѣцкому вѣрно работает», що за сумлінну працю їх «сам бог не забудет». Особливо тих, підкреслює Климентій, які в монастирі «труждати зволят». Їм напевне заготов-

¹³⁵ Див. М. И. Ковалинский, Жизнь Григория Сковороды. — У кн. Григорій Сковорода, Твори в двох томах, т. 2, Вид-во АН УРСР, К., 1961, стор. 510.

лене «вічне спасіння», бо за них вдень і вночі ценці моляться богу.

З віршем «О рабѣх...» ідейно перекликаються і «Вършы похвалныя (около пчел) труждающихся в пастьках иноком з послушаний монастирских». Тут так само Климентій обстоює «всепослушенство», через яке людина досягне небесного блаженства.

Не дивно, що Климентій, глибоко релігійна людина, представник «духовного чину», шанобливо говорить про церкву та про «духовних». Але навіть у віршах, де Климентій виступає охоронцем церковно-монастирських порядків, поза бажанням ієромонаха певною мірою відбивається справжній стан тогочасного церковного життя. З них ми дізнаємось, що чимало осіб, зв'язаних з церквою, були «ложными и всенеправдивыми» і приходили «святими» ділами гонитву за грошима. Климентій застерігає довірливих мирян, щоб вони «осторожно давали» церковним прошакам. Серед таких збирачів водяться «плути» і «шалвірі», які підроблюють листи для пожертвувань і випрошують у населення гроші нібито на церковні потреби, а в дійсності набивають власні кишені.

Добре нагрівають руки на церковному майні ктитори, призначені духовним начальством дбати про «дом божій»:

...Христіянами себе называють,
да власне басурмане церкви разграбляют.

Климентій розкриває злочинські вчинки ктиторів «з прыслугой», тобто усього церковного причту, який обдурює парафіян. Він протиставляє ктиторів — ставленників духовних властей простому народові, від імені якого говорить:

Не хотим мы ктыторей таких мѣти,
леч жеб з прыслугами их не было на свѣтѣ
(«О чинячих пакости мо-
настирам и церквам»).

З віршів Климентія видно, що окремі «священники-богомольці» викликали з боку населення гострий осуд за їх грошолобство та несправедливий образ життя.

Найцікавішим з точки зору викриття справжнього обличчя «князів церкви» є вищезрозглянутий вірш Климентія про кумівство. Випадок шлюбу кумів є лише приводом,

який дає поетові можливість висловити своє обурення підкупністю архієреїв.

Отже, як монах-«законник» Климентій дбав про те, щоб «неслава» не торкнулася «святої обителі» і обрушувався на тих, хто церквам та монастирям «пакост сотворяет». Проте своїми правдивими розповідями він сам зривав покров святості з церковно-монастирського життя і виявляв святенництво, сріболобство та нечистоплотність, які були властиві церкві протягом усього її існування.

* *
*

Як показує вивчення соціально-побутових творів Климентія Зіновієва, зміст їх становить життя простого народу. Поет відобразив його як в загальних, характерних для епохи рисах, так і в подробицях щоденного побуту. Збірка його віршів розказує про зубожіння широких мас населення, відтворює гостроту класових відносин, відбиває наболілі економічні питання доби, розкриває численні вади суспільно-політичного устрою України тих часів. Климентій дав безприкладний в українській літературі опис ремесла та промислу, вперше змалював так широко різні види сільськогосподарських робіт.

У своїх віршах старовинний український поет висловив глибоко гуманні погляди на мир між народами, товариську і дружбу, виявив себе палким прихильником освіти і «книжного почитанія», порушив чимало громадсько-родинних питань, розв'язуючи їх часто зовсім не по-чернецьки, без фанатизму, з великою доброчливістю до людей.

Спостереження над життям Климентій супроводжував власними роздумами, мріями, уболіваннями, зауваженнями, повчаннями. Закономірно, що свої моралізаторські настанови ієромонах будував у душі християнських начал правди, добра, любові, відданості волі божій, смирення, терпіння тощо. Та завдяки багатому життєвому досвіду поета абстрактні положення губилися у життєвому матеріалі, наповнювалися конкретними фактами тогочасної української дійсності, корегувалися нею, а коло етичних питань, передбачених евангелієм, надзвичайно розширювалося.

Коментарі Климентія до відображуваного життєвого матеріалу часом наївні, однак нерідко цікаві і глибокі.

Вони свідчать про те, що традиційні догматичні уявлення ієромонаха розбивалися об живу дійсність. Це призводило до того, що в пошуках істини поет часто суперечив сам собі і спростовував свої вихідні позиції.

Так, ієромонах обстоює походження земної влади від бога, а своїм правдивим відображенням дійсності показує, що до влади приходять ті, хто є найбільш жорстоким, сильним, зажерливим і несправедливим.

Климентій твердить, що бог дає владу лише гідним, тим часом кращі його вірші — це гнівний протест проти далеко не гідних представників влади, суду, вищого духовенства.

Подібну суперечливість ми бачимо і в ставленні його до боржників. Як суворий охоронець приватної власності, Климентій картає тих, хто тікає від боргів. Необхідно, на його думку, — додержати слова, віддати позичене, якщо нема грошей — відробити або розплатитися своїм майном. Але в той же час він сам з великим співчуттям і жалем малює трагічну картину загибелі всієї сім'ї «убогого неборака», якого суд примусив бути таким «чесним».

Скептичний погляд Климентія на чернецтво, породжений розчаруванням у «чистоті» життя в «святій обителі», усвідомлення того, що «чорна риза нікого не спасає», постійно стикається у нього з почуттям обов'язку додержувати раз даної чернечої «присяги». З одного боку, Климентій малює непривабливість життя за монастирськими стінами та викриває соціальну несправедливість і порочність, що панує у «святій обителі», з другого, — він закликає іноків «в обителі святої безропотно служити».

Суперечливість, властива світогляду Климентія, позначалась і на оцінці побутових явищ. Як монах, він засуджує «душевредные игры» («О дударях, що в дуды іграют») і з відразою пише про «пляшущих», бо вони нагадують собою Іродіаду, винну в смерті Іоанна Предтечі («О пляшущих, або теж о танцюющих»).

Але як людина, що палко любить життя, він в низці віршів обстоює право веселитися і, зокрема, оспівує музик, бо вони «веселости людям молодим добавляют».

«Честный законник», Климентій обрушується на волоцюг-монахів за те, що вони живуть в школі, і називає її, як і корчму, притулком для «своивольців». Та як

палкий прихильник освіти, він захищає школу від обвинувачень у тому, що вона є «своивольным домом», і категорично запевняє: «безчинний в ней жадных нѣгды не найдет».

Те, що чернецька психологія терпіння важко уживалася у Климентія з його пристрасним прагненням до справедливості, яскраво показує звернення поета до «нищих школных». Він закликає школярів дбати про «цноту» і «покірливість» вже змалку:

А вы з малых лѣтъ собѣ цноты заховуйте
і бакаларам своим покорно вслугуйте.

Проте й тут Климентій робить застереження: «А гды на злое учат, то хоч и не слушайте», не бажаючи розуміти, що покора і непослух — речі не сумісні.

Климентій намагається поставити себе «над станами» і задовольнити обидві сторони — мета, яку нікому і ніколи в історії людства досягти не вдавалося. Тим-то, з одного боку, ми бачимо монаха-«законника», який стоїть на сторожі існуючого ладу, а з другого, — поета, який правдиво змалював злиденне становище широких народних мас і тим самим розкрив непривабливу суть «встановленого богом порядку».

ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЙНА ЛІРИКА

Цикл філософсько-релігійної лірики представлений у збірці Климентія традиційними для духовної поезії варіаціями на мотиви смерті, «скорби и печали», віршами про людські «гріхи», молитвами, кантами і кількома досить оригінальними, але ще міцно пов'язаними з християнською тематикою творами.

Климентій, як і інші автори духовної лірики, закликає завжди пам'ятати про смерть, висловлює страх перед «наглою кончиною», турбується про очищення від «гріхів», мріє про «небесну отчизну». Подібно до Касіяна Саковича чи Кирила Транквіліона Ставровецького, а також до безіменних складачів духовно-ліричних віршів, які розповідали про безсилість перед невблаганною смертю і багача з його «шкатулами, золотом нафасованими», і земних царів з їх безмежною владою, Климентій перераховує всіх, кого косить смертна коса, — від посполитого люду до королів і гетьманів.

У формі, що перетворилася у духовній ліриці майже на штамп, Климентій запитує:

О смерти, смерти, чему ты так естес страшна,
не тылко ты, леч твоя и память ужасна

(«О смерти») ¹³⁶.

Найцікавішим з філософсько-релігійного циклу є вірш «О премѣнностяхъ свѣтовихъ». Климентій спостерігає плинність життя, повсякчасну зміну оточуючого людину навколишнього світу:

Всяка рѣч на свѣтъ премѣненна бывает,
каждый свѣтскій человекъ и інокъ признать мает.
Премѣняютъ фортецы и тежъ розные мурь:
и вси преходятъ яко воздушные вѣмъ хмуры.

Поет порівнює коротке життя однієї людини з вічністю людських поселень, інакше кажучи, з безсмертям народу:

І люде тож смертями розными ся кончают,
а грады з обывелми и веси не вмирают.

Війни, які час від часу точилися на території України, знищували її міста і села. Та життя перемагало, і на місці руїн зводились нові селища:

А хочай пудчас през мѣч и огнь и умирают,
то за килко лѣт потом изнову воскресают.

В іншому творі цього ж таки циклу монах-поет висловлює наївну думку про те, що в кожному селі чи місті обов'язково мусить проживати «свята душа», заради якої бог зберігає «то селеніє» («О терпеніи божом и о людех грѣшныхъ; како то и для которыхъ душ, хранитъ господъ богъ обывели, и грады и веси, и всякія християнская жилища»).

Не меншою і також типовою для віруючої людини наївністю відрізняється вірш Климентія «О радостехъ праведныхъ и о мукахъ грѣшныхъ: и яко обоимъ не будетъ

¹³⁶ Див. «Хрестоматія давньої української літератури (доба феодалізму)», стор. 165—166; див. також В. Гнатюк, Угроруські духовні вірші, ЗНТШ, т. XLVII, Львів, 1902, стор. 91—99.

конца; естъ праведныхъ в небѣ радости, а грѣшнымъ мучений». Климентій, згідно з християнським вченням, уявляє, що в житті людському є дві дороги: одна, ліва, веде до пекла, друга, права — до раю. І він бажає всім «по правой шестовати», тобто не чинити злих справ.

Більш цікавим, з точки зору допитливості Климентія, яка весь час стикалася з сліпою вірою у «тайни божії», є його «Слово о сотвореніи богомъ земли и райа земного, в немъ же Адама и Еву сотворил: и о первомъ его бозскомъ и о второмъ пришествіи (кроме третіяго)».

Есхатологічну сторону цього твору, на яку вказує заголовок, Климентій майже не зачіпає. Його увагу привертає питання: другий чи третій раз з'явиться Христос на землі? За вченням біблії, це буде друге пришестя. Климентію ж здається, що третє: адже, гадає монах, перша поява Христа пов'язана із створенням Адама та Єви, а друга — це його народження від пречистої. Помічаючи плутаність в офіційній версії про пришестя, Климентій спішить визнати безсилість людини у розумінні справ божих («а нам, земным, не о всѣхъ дѣлахъ его извѣстно»).

Так само обмежує Климентій свою допитливість і у вірші «О неравностяхъ людскихъ, яко іный високъ человекъ взростомъ, а іный низокъ. И яко неровно даетъ богъ: тому так, а іному во всемъ иначей». Якщо у вірші «О грѣхахъ розныхъ и о розныхъ немощахъ и о розныхъ грѣхахъ человеческихъ...» Климентій відзначав, що кожна людина має нерівні «грѣхи», «скорби» та «немощи», то тут його дивує надзвичайна розмаїтість фізичного складу людей та їх характерів, а головне, несхожість людських долей: чому одному випадає в житті щастя, а іншому — страждання.

Нема нічого дивного в тому, що Климентій, поставивши питання, врешті знімає їх: «прето о судьбахъ божіихъ мнѣ не дышкурватъ». Адже християнська релігія накладала заборону як на сміливе проникнення людського розуму у закони навколишнього світу, так і на будь-який сумнів у «логічності» створеної нею легенди. «...Господь богъ для того утаилъ и закрылъ оныя вышніе насъ причины, абы смо о нихъ любопытнo не бесѣдовали, уважаючи себѣ тоє, же о такъ высокихъ бозскихъ речахъ человекъку бесѣдовати овшемъ не естъ рѣчъ безпечна», — проголошував за часів Климентія проповідник Радиви-

ловський, між іншим, один з найосвіченіших письменників кінця XVII ст.¹³⁷

Увагу дослідника привертає не те, що Климентій не спромігся пояснити «дивних вещей»: цікавим і знаменним з погляду нових віянь є сам факт подиву старовинного поета з приводу існування певних явищ.

* *
*

За часів Климентія Зіновієва на Україні мали поширення рукописні компілятивні збірники найстрокатішого змісту, що виникали переважно в середовищі нижчого або середнього духовенства. Мета цих збірників — дати «побожному чительнику» поряд з релігійно-дидактичними настановами деякі астрономічні, географічні, природничі та історичні відомості. Серед прозових статей тут зустрічалися і вірші духовного та світського характеру.

Аналізуючи подібні українські збірники, зокрема складений ігуменом старохарківського преображенського монастиря Онуфрієм, В. М. Перетц писав, що наприкінці XVII ст. на Україні формується особливий тип письменника-обивателя. Далекий від принципових спорів — чи то релігійних, чи то політичних, цей письменник у вільний час заповнює свою записну книгу віршами і прозою, витягами з різних друкованих і рукописних джерел, гострими слівцями, жартами та ораціями, комбінуючи чуже з своїм¹³⁸. Такими обивателями-віршописцями В. М. Перетц вважав як Онуфрія, так і Климентія¹³⁹.

Важко погодитись з оцінкою Климентія Зіновієва, даною йому В. М. Перетцем, бо аналіз віршів поета доводить, що він не замикався у вузькому колі обивательських інтересів, а навпаки — жваво реагував на різні прояви суспільного життя.

¹³⁷ А. Радивилевский, Вѣнец Христов, К., 1688, арк. 447.

¹³⁸ В. Н. Перетц, *Вірши харьковского архимандрита Онуфрия*. — У кн. «Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков», 1, Изд-во АН СССР, Л., 1926, стор. 140.

¹³⁹ Там же, стор. 175.

Безумовно, розглядаючи творчість Климентія як одне з визначних і своєрідних явищ українського літературного процесу кінця XVII — початку XVIII ст., не можна не бачити зв'язків її з іншими явищами цього процесу, зокрема і з віршовою продукцією таких маловідомих або зовсім невідомих авторів рукописних збірок, яким був Онуфрій.

У компілятивній збірці ігумена Онуфрія між теологічними, космографічними та астрологічними прозовими статтями, «лунником» і «сонником» справді є вірші, що не тільки доповнюють чи завершують порушені прозою абстрактні питання, але й розробляють побутові теми¹⁴⁰. Такі вірші, як «О женах беремьных», «О женской природе, еже во отца тварью дочь вдается», віршованого твору без заголовка про людей різного зросту, «О женской природе», «О дневной светлости», «О полуденном сне, иже недобре есть в полдень спати», — начебто вийшли з-під пера Климентія. Як і наш поет, Онуфрій цікавиться «женскою природою» не з якимись гріховними помислами, а вбачаючи в ній зовсім іншу, ніж у чоловіка, організацію. У вірші «О женах беремьных» Онуфрій малює схожу на Климентієві побутові описи натуралістичну картину народження дитини від жінки, що в «пьянствѣ ся кохает», та зовсім за Климентієм розказує, як баба-шептуха видурює гроші у знесилених батьків¹⁴¹.

Однак творами про жінок і сні вичерпується подібність між поетичним доробком Климентія і віршами Онуфрія. На відміну від Климентія, інтереси ігумена переважно обертаються у колі календарно-астрологічних явищ. З його віршів годі скласти уявлення про тогочасне українське народне життя або ж про громадське обличчя Онуфрія.

¹⁴⁰ Збірка має заголовок «О пріроженіи челоувѣческом, под которою планетою знамен небесных родится всяк челоувѣк, важностю и комплексіями и обичаем здѣ описано есть о том наука Онуфрием, архимандритом Преображенского Харьковского монастира. Тут же приданно есть і снов выклад Даниіла пророка и.... (місце затерте) Дворовой і иных Наук здѣ описанно ест Року от Рождества Христова 1699, декабря 10 дня» (В. Н. Перетц, *Вірши харьковского архимандрита Онуфрия*, стор. 140—141).

¹⁴¹ Там же, стор. 148—149.

Можна з певністю твердити, що за широтою охоплення соціально-побутових тем вірші Климентія Зіновієва не йдуть у жодне порівняння ні з віршами Онуфрія, ні з іншими відомими на сьогодні поетичними творами, які зустрічаються в різних компілятивних збірках.

Постановкою окремих проблем (миру, праці, бичування пороків) Климентій перекликається також з письменниками, які належали до літературних «верхів». Наприклад, так само як і Лазар Баранович у своїй книзі, що вийшла з друку в 1671 р. під назвою «Lutnia Apollinowa, kożdey sprawie gotowa»¹⁴², Климентій мріє про мир і спокій на Україні, водночас закликаючи до боротьби проти загарбників.

Подібно до українського епіграматиста Івана Величковського, який дбав не лише про вишуканість форми, а й вводив у свої епіграми побутові спостереження¹⁴³, Климентій створює яскраву картину виснажливої писарської праці.

У Климентія суспільні вади й риси людського характеру викликають чимало тих самих асоціацій, що і у Симеона Полоцького у «Вертограді многоцвітном». Як і російський поет, він теж таврує «купців фальшивих» і святенників-монахів та гостро негативно ставить до всіх, хто «чуждая труды поглотает»¹⁴⁴.

Тут важко твердити про якесь запозичення. Логічніше припустити, що увагу поетів привертала ті ж самі явища навколишнього життя.

Те, що кращі твори Климентія вигідно відрізняються від поезій, які виходили з-під пера високопоставлених письменників, своєю демократичністю і глибоким проникненням в насущні інтереси народних мас, в значній мірі обумовлене його близькістю до народу і матеріальною незабезпеченістю. Климентій брав ближче до серця страждання «неімущих», ніж ті, хто співчував їм «звер-

¹⁴² Див. Н. Ф. Сумцов, К истории южнорусской литературы семнадцатого столетия. Вып. I. Лазарь Баранович, Харьков, 1884, стор. 122.

¹⁴³ Див. В. Н. Перетц, Украинская антология 1670—1680 годов. — У кн. «Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков», III, Изд-во АН СССР, Л., 1929, стор. 107, а також рукописну збірку з віршами Величковського у Відділі рукописів ДПБ, за «Описанием...» М. І. Петрова (вип. III, М., 1904, стор. 61), № 186/362.

¹⁴⁴ Симеон Полоцкий, Избранные сочинения, стор. 15.

ху», як наприклад, Лазар Баранович або Симеон Полоцький, і в його постійному протиставленні бідних багатим відчувається не лише слідування християнським принципам, а й власний гіркий життєвий досвід.

Дальше вивчення старого українського письменства, ліквідація «білих плям» в історії давнього українського віршування створить можливість провести більш глибокі і всебічні аналогії між літературною спадщиною Климентія Зіновієва і творами попередніх та сучасних йому поетів, тобто дозволить показати його творчість в більш органічному зв'язку з літературним процесом кінця XVII — початку XVIII ст.

ПОЕТИКА ВІРШІВ КЛИМЕНТІЯ ЗІНОВІЄВА

Перший дослідник творчості Климентія П. Куліш наклав на його вірші тавро «нескладності і тупості»¹⁴⁵. Тенденційна оцінка критиком творів старовинного поета майже не піддавалася перегляду в домарксистському літературознавстві. «У поетичному відношенні вірші Климентія нікчемні; це збір сухих шкільних описів з моралістичними сентенціями», — відзначав у своїй історії слов'янських літератур О. М. Пипін¹⁴⁶. Не бачив у Климентія «жодної прикмети правдивого літератора, духовного письменника XVII в.» і В. М. Перетц¹⁴⁷. Відмовляв Климентію у «поетичному хисті» М. Возняк, закидаючи йому «сверблячку до віршування»¹⁴⁸.

Лише Іван Франко, який накреслив зовсім інший підхід до розуміння і дальшого глибокого вивчення творчості Климентія, відзначав, що в деяких його віршах «проглядає справжній художник і знавець української мови»¹⁴⁹.

¹⁴⁵ П. Кулиш, Климентий..., стор. 173.

¹⁴⁶ А. Н. Пыпин и В. Д. Спасович, История славянских литератур, т. I, изд. 2, СПб., 1879, стор. 355.

¹⁴⁷ В. Перетц, Вірші ером. Климентія Зіновієва сина, стор. XLIII—XLIV.

¹⁴⁸ М. Возняк, Чернець Климентій про вагу ремесел у старій Україні, стор. 42.

¹⁴⁹ Хроніка наукового товариства ім. Шевченка за 1908 р., ч. 34, Львів, 1908, стор. 11.

Радянські дослідники вже звернули увагу на те, що вірші Климента пройняті елементами народної творчості¹⁵⁰, і вказали на міцний зв'язок його поетичного доробку з живою мовою народу¹⁵¹. Проте глибоко, всебічно поетика творів Климента поки що не розглядалась.

Марксистська методологія дослідження літературного твору давнини виключає оцінку його художніх якостей з точки зору сучасних естетичних норм. Визначити поетичну цінність подібного твору можливо лише підходячи до нього конкретно-історично, враховуючи загальний стан художнього розвитку старої літератури на тому етапі, коли цей твір з'явився, зважаючи на світогляд тогочасної доби, на вимоги та уподобання читача, бо критерій художності твору є, врешті, історично обумовленою категорією. Та беззаперечною, необхідною ознакою кожного літературного твору — незалежно від часу його появи — є правдиве відображення реальної дійсності, здійснене художньо-образними засобами.

Чи відбив Кліментій у своїх віршах правду життя? Був він художником з поетичною уявою чи спокійним версифікатором, який складав у рими все, що бачив навколо себе, тільки через «сверблячку до віршування»?

Ідейно-тематичний аналіз віршів Климента дозволяє відповісти на перше питання цілком позитивно. Так, Кліментій правдиво відображав сповнене соціальних суперечностей життя феодально-кріпосницької України кінця XVII — початку XVIII ст. Інша річ, що він не був спроможний зрозуміти сутність цих суперечностей і виявити їх причину. Як «духовна особа», Кліментій стояв на облудному шляху очікування «милостей» від бога та багатих, ратував за всепрощення і покору.

Вивчення творчості Климента повністю відкидає й думку про те, що «головним настроєм Климента є досить спокійне спостереження життя», а «рівновага характеризує Климента як в милосердю, так і в жорстокості, в журбі і в радості»¹⁵². Зовсім навпаки!

¹⁵⁰ О. С. Компан, Творчість Климента Зіновієва як одне з джерел..., стор. 273.

¹⁵¹ Д. А. Рыжук, О творчестве Климента Зиновьева, стор. 121.

¹⁵² В. Перетц, Вірші ером. Климента Зіновієва сина, стор. XLI.

Кліментій — автор численних творів — постає перед нами як пристрасна людина, яка гостро сприймала все, що її оточувало, доходячи інколи у вияві своїх почуттів аж до крайнощів.

Сила емоцій поета нерідко долає перешкоди, утворені обмеженими можливостями силабічного віршування та тодішньої літературної мови. Більше того, вона у кращих творах Климента знищує прірву, яка існує між естетичними уподобаннями сучасного читача і давньою книжною поезією.

Керуючись марксистсько-ленінським методологічним принципом пізнання будь-якої єдності, в тому числі єдності змісту і форми, шляхом уявного розчленування її, дослідження «окремо спершу з однієї, а потім з другої точки зору, перш ніж можна буде підсумувати сукупний результат»¹⁵³, спробуємо тепер розглянути, як саме, в якій формі, за допомогою яких художніх засобів втілював у вірші свої думки та почуття Кліментій.

ЛЕКСИКА І ФРАЗЕОЛОГІЯ

За своїм змістом вірші Климента Зіновієва становили неабиякий крок вперед у зближенні книжної поезії з живою дійсністю. Закономірно, що це вело за собою і збагачення їхньої поетичної мови за рахунок нових понять, побутової, усно-розмовної лексики, народної фразеології.

Лексичний склад мови Климента дуже строкатий. В ньому переплітається просторіччя з елементами слов'янської і книжної української мови, в якій, з одного боку, вже були сильні тенденції до широкого вжитку «простої» мови, а з другого, — ще помітний латинопольський вплив¹⁵⁴.

Приналежність Климента до «духовного чину» якоюсь мірою наклала свій «професійний» відбиток на лексику його творів, зокрема посилюючи в окремих випадках церковнослов'янський струмінь. У церковнослов'янському, вірніше, слов'яноруському стилі написані пе-

¹⁵³ Ф. Енгельс, Діалектика природи, Держполітвидав УРСР, К., 1953, стор. 120.

¹⁵⁴ Див. «Курс історії української літературної мови», т. I, Вид-во АН УРСР, К., 1958, стор. 83—84.

респіви біблійних мотивів (напр. «О болѣзнях всякого створеня животового, паче же о человекских: по словесех апостолских»), молитви, пісні та вірші молитовні, вірші філософсько-релігійного характеру. Однак і в релігійні твори часом владно проникають «прості» слова («нагорода», «заставати», «не мати» тощо).

Старослов'янізми становлять значну частину релігійно-культової лексики Климентія, входять органічно у мову творів, зв'язаних з церковним та монастирським життям, хоча в тих віршах з чернецького циклу, де йдеться про будні монахів, наприклад «О монастырских трапезных...», мова Климентія майже вільна від слов'янізмів. Хіба що зустрічаються тут такі специфічні для монастирського побуту назви реалій, як «трапеза» і т. п.

Старослов'янізмами насичені окремі твори, в яких Климентій вдається до повчально-моралізаторського тону — такі, як «О клеветниках», «О нехотящих тружdatися честным трудом. То ест о злѣдѣях» або «О неправдивых щыроствях нещырых человекѣв».

Мова творів, де почуття Климентія досягають найвищої напруженості, являє собою переважно суміш старослов'янізмів з усно-розмовними словами. Книжник Климентій мусив висловлювати свої думки «по-письменному», отже, певною мірою штучною мовою, «як прийнято», та схвильованість поета виявлялася сильнішою за «науку» і диктувала йому слова, що йшли від самого серця:

О горе бѣднымъ людямъ убогимъ на свѣтъ,
же не могутъ скутечной радости имѣти.
А богатому еще и скорбь часомъ ткнется,
то в томъ же ему часъ рыло и минется.
Бо богачъ судямъ очи мздою забиваетъ,
и тоєю до конца оныхъ ослѣпляетъ.
А убогий неборакъ хочъ мало споткнется,
певне побѣденному дармо не минется.
Або будетъ в здоров'ю, бѣдный, шванковати,
или которымъ инымъ лихомъ торговати
(«О убогихъ людехъ»).

Таке поєднання старослов'янської мови з розмовною властиве більшості творів Климентія з виразним соціальним забарвленням («О мятежномъ житіи человекскомъ и о убожествѣ», «О убогихъ и о богатыхъ», «О подражаніи Христовомъ до властей», «О волочашихъ ся

поневолю людехъ», «О драпѣжцахъ, никогда не насыщаемыхъ»).

Нове явище у тогочасному книжному віршуванні — майже повна відсутність старослов'янізмів в окремих побутових творах Климентія, зокрема у віршах про ремісників («О ратаяхъ», «О ткачахъ», «О бондаряхъ», «О шаповалахъ и о коновалахъ»). Тут відмова від книжної, «вищої» мови викликана іншими причинами. Поет прагнув точно передати назви різних трудових процесів, описати знаряддя праці, специфіку виробництва. Внаслідок цього старослов'янізми мусили поступитися місцем виробничо-професійній та побутовій лексиці.

Завдяки творам Климентія в книжну віршову мову вперше увійшли назви численних ремесел, ремісників та матеріалу, з яким вони мають справу, їхньої найрізноманітнішої продукції (наприклад, «ткачі», «верстат», «основа», «нитка», «пряжа», «полотно»).

У поодиноких випадках Климентій відтворює мало не повну технологію виробництва. Наприклад, у вірші про шевців поет перелічує близько 50-и назв шевських інструментів («копилья», «правилья», «дратницы», «цвяшки», «молотки», «клесачки», «кобылицы» та ін.), які надто перевантажують поетичну мову Климентія. Разом з тим така скрупульозність поета, який прагнув передати все якнайточніше, є цінною для вивчення історії української мови, побуту тощо.

Владно витісняються старослов'янізми й іншими видами побутової лексики — назвами одягу (наприклад, «кошуля», «рукавицы», «панчохи»), їжі та питва («борошно», «хлѣбъ», «борщъ», «пиво», «горѣлка», «перець», «макуха»), прикрас та різних предметів («гребень», «окуляры», «перстень»), хатніх речей і посуду («казанъ», «решето», «фляшки», «тарелки», «чарки», «макогонъ», «келюхъ»), музичних інструментів («скрипка», «цымбаль», «дуда», «сопѣлки»), хвороб («колючка», «глухота», «нѣмота», «зубна хвороба»).

З побутовою лексикою зникаються назви релігійних свят, що живуть в народній мові як означення пори року («мясниця», «великдень», «день богоявленский» тощо).

В лексичному фонді Климентієвих віршів постійне місце займають слова, характерні для феодально-кріпосницького устрою і гетьманського урядування («геть-

ман», «пан», «шинкар», «наймит», «кат», «должник», «голиш», «митник»). Дуже багато військових термінів і зв'язаних з військом речей («армата», «стрѣлы», «шаб-ль», «порох», «сагайдаки», «луки»).

Звертання Климентія до природничих тем ввело у книжну поетичну лексику назви з рослинного і тваринного світу («материнка», «капуста», «воли», «теля»).

Серед лексичного фонду Климентія є чимало назв абстрактних понять («воля», «неволя», «правда», «щастя», «праця», «лихо», «смерть», «мир», «горе», «любов»).

Слід відзначити, що, звертаючись до просторіччя («в голову поискать», «бабо, откоснися», «прочкнет и ей потыскнет», «ноздрыми пахают»), Климентій не вживав вульгаризмів. Щоправда, в поодиноких випадках його надзвичайна схвильованість чи роздратування виявлялись у досить лайливих виразах.

З гущі старої української усно-розмовної лексики творів Климентія важко виділити діалектизми. Роздільне вживання частки «ся», характерне для західних говірок і властиве взагалі старослов'янській мові постійно зустрічається не лише у Климентія, але й у творах лівобережних письменників. Перехід «о» в «у», який має місце у Климентія в префіксі («пудмиски», «пудробляет», «непудкований») — явище теж дуже поширене, характерне для Волині та Полісся.

Можна відзначити окремі слова, властиві лише певним районам України, наприклад, «постерігтися» — бергтися, «згуба» — втрата, «ледянка» — кам'яна сіль, «травити» — витрачати, «статковати» — господарювати, «перебачати» — пробачати. Виходячи з цього, можна гадати, що, по-перше, Климентій, проживаючи у різних краях України, увібрав особливості місцевої мови, а по-друге, що він, можливо, народився на Правобережжі і зберіг у своєму лексиконі на все життя деякі діалектні прикмети цього краю.

На лексичі Климентія відчутний вплив російської мови. Після возз'єднання України з Росією міцніли багатогранні зв'язки двох братніх народів. Це викликало інтенсивне засвоєння на Україні російської лексики, російської літературної мови взагалі. До того ж не виключена можливість, що Климентій перебував протягом певного часу в Росії. На користь цього припущення про-

мовляє дуже вільне застосування ним російських слів, зокрема побутових; вживає він ці слова без будь-якої стилістичної настанови, сприймаючи їх як спільні для обох мов (наприклад, «барское мыло», «зубная блезнь»).

У відповідності до тодішньої книжної мови Климентій користується найрізноманітнішими прислівниками та сполучниками. В одному ж вірші можна зустріти українські, російські, польські, старослов'янські допоміжні слова (наприклад, «хоч», «паки», «еще ж», «що», «зачим», «поневаж», «кгда ж» — у вірші «О людех правдивых»; «ведлуг», «прето», «але», «през», «кгда», «поневаж», «же», «зас», «еднак», «бо», «або», «тылко», «як», «негдыс», «люб», «а», «аж» — у вірші «О волочащих ся чернцах...»). Польські лексичні елементи («барзо», «щоколвек», «зас», «латво» та ін.), типові для книжної української мови, постійно зустрічаються у віршах Климентія.

Випадки, коли Климентій дає назву якоюсь мовою і відразу подає синонім другою — чи то в дужках, чи за допомогою «або», «то ест» — дуже часті («без жадных причин, або приключок», № 27¹⁵⁶; «хто кому должен, або теж винен», № 45; «чинячих расколы, то есть турбацѣи, або теж бунты», № 75; «то ест (наприклад)», № 147 і т. п.).

Буває, що Климентій сам пояснює читачеві причини такої складної форми. Так, почавши заголовок вірша дуже урочисто: «О умирающих младенцах и дѣвицах по принятии шлюбов», він відразу «поправляє» себе: «або по-простѣ мовячи, послѣ вѣнчаня зараз» (№ 21).

Іноді Климентій наводить литовські та угорські назви: «О теслях, або теж о плотниках по московски, а о дѣлидах по литовски»; «О винниках, іли о винокурах, або теж о горѣлчаниках, що горѣлки робят у винницах (по венгерски ся называет винница виноградный огород або теж левада, а по руски будинок той винницею ся зовет, в котром курят горѣлку»).

Застосування для одного поняття кількох слів з різних мов — типове для стилю і інших стародавніх укра-

¹⁵⁶ Щоб не повторювати заголовків віршів, подаємо лише номери, під якими вони опубліковані у В. М. Перетца.

їнських письменників¹⁵⁷. Корені його слід шукати в особливостях історичного становища України.

Яскрава прикмета петровської епохи — бурхливе проникнення в лексику іноземних слів — майже не відбилася на словнику Климентія. Побутові варваризми латинського походження, які зустрічаються у творах Климентія («елемент», «фундамент», «контент», «кондиція», «гонор», «декрет», «триумф», «оказія», «фортуна», «кредитор», «структура»), були засвоєні українською книжною мовою ще задовго до петровських війнь. Те ж можна сказати і про такі іншомовні слова, як «кухмістра», «фортеція».

Так само давно вживалися в українських юридичних справах канцеляризми типу «совіте», «облік» тощо. Взагалі, робота писаря залишила помітні сліди на лексиці Климентієвих віршів. В них є «приказні слова» різного походження, які побутували у тогочасних документах («уставично», «вишменитый», «праве», «ижбы», «прето», «звлаща», «бовъм»).

Отже, лексичний склад творів Климентія надзвичайно строкатий. Найвиразнішою ж у ньому є тенденція до збагачення за рахунок слів живої розмовної мови і виробничо-професійної термінології.

Нерозривний зв'язок поетичної мови Климентія з «простою» мовою народу яскраво проявляється у фразеологічних зворотах — ідіомах, прислів'ях, приказках.

Поряд з усталеними абстрактно-словесними формулами, виробленими старою книжною мовою, особливо духовною поезією («в грѣхах суших», «главы врагов стерти», «з душами розлучати», «скорби з радости претворяти», «скореняти из свѣта», «прекращати лѣта») Климентій вживає типові для усної мови вислови, що мають яскраве соціальне забарвлення (наприклад, «пенею лезет», «людей зводити», «шкатулу набити», «послушенство отдавать», «в невѣч обдирати», «в долги упадати», «голодом згибати», «тяглости отбувать»).

У віршах про ремісників Климентій подає велику кількість суто професійних фразеологізмів, які ста-

новлять невід'ємну приналежність мови того чи іншого фахівця («начиння розкладати», «козлины вичинять», «ремень выправлять», «греблю гатить», «вовну перебивати», «гарматные штуки отливают», «справляти книги», «потягати прасы», «таранами клиня забивают»).

Майже всі вірші Климентія, за невеликим винятком духовних поезій, наповнені типовими для старого народного побуту ідіомами («по дворах пси дражнити», «кануни справляти», «в котли бити», «пиво и мед варити», «собкаться волами»).

Дуже часто Климентій вживає словосполучення іменників з дієсловом «кохати», характерне як для сучасної йому усно-розмовної, так і для книжної мови («в правдѣ ся кохати», «кохаючися в сну великом», «в нечистых речах не кохати», «в псах кохається», «в скупощах не кохайся»).

У Климентія можна зустріти сполучення порівняльного характеру, які він взяв також з народної фразеології, дещо модифікуючи їх («вѣкъ наш хоч бы долгий, власне як година», «злый человек горш ножа рѣже», «лжет то, яко пес», «убил в смерть, як собаку»).

Емоційний по натурі, Климентій гостро реагував на негативні соціально-побутові явища навколишньої дійсності. Його обурення часто завершувалося заклинаннями, в яких Климентій проявляв неабияку «віртуозність»:

«Бодай пенным нѣгды не служило щастя,
же великое людям добрым чинят нещастя» (№ 31).
«Приими ж козацкую, хорбацѣ, нагороду» (№ 52).
«Бодай тылко его кат самого іспоров» (№ 55).
«Бодай их пекелные дябли рвали за лытки» (№ 127).

Надзвичайно показовим фактом, що свідчить не тільки про нерозривний зв'язок поетичної мови Климентія з народною, а насамперед про спільність ідейно-світоглядних основ поета з світосприйманням народу, є використання ним численних прислів'їв та приказок.

Глибокий інтерес старовинного поета до «слів людських» проявився вже в тому, що він ввів у книгу цілим масивом, на рівних правах з власними віршами, величезну кількість народних афоризмів.

Це — перше відоме на сьогодні велике зібрання висловів народної мудрості. З нього радянські фольклористи починають історію збирання українських при-

¹⁵⁷ Див., наприклад, «Хронологію» А. Римші (1581 р.), де назви місяців подано трьома мовами: «Месеца сентебра, по гебррейску елюлю, просто вресень». — «Хрестоматія давньої української літератури (доба феодалізму)», стор. 151.

слів'їв та приказок, справедливо розглядаючи Климентія Зіновієва не тільки як поета, а й як дослідника народного життя, етнографа¹⁵⁸. Зібрані ним «приповісті», — пише Д. А. Рижук в своїй останній роботі, присвяченій вивченню прислів'їв та приказок у збірці Климентія, — охоплюють все коло народного життя: побут, мораль, соціальне становище, класові стосунки, відношення народу до церкви, до бога і до служителів культу, до історичної дійсності і т. д.¹⁵⁹

Чимало афоризмів, занотованих Климентієм «з уст народу», увійшло в його вірші.

Перевага, яку поет віддавав у своїй творчості соціально-побутовій тематиці, позначилася і на доборі ним прислів'їв та приказок. У масі своїй вони мають життєво-конкретну основу і повністю відповідають характеру того твору, в якому їх вживає поет. Про це яскраво промовляє ідейна близькість прислів'їв заголовкам віршів — «вельми мало человек тамо умирает, где ся в яковой странѣ на свѣт нарождает» («О умирающих, где ся не раждают»); «волк що споткає, то з'яде» («О драпѣжцах, никогда не насыщаемых, или теж о выдырцах, подобных древнему мытаревѣ...»); «душно, як два правят, третему нѣчого дат» («О должниках, хто кому должен, або теж винен»); «пустив бог Микиту на уставичную оуж у мир волокиту» («О волочащих ся поневоль людех...») і т. ін.

Вирази з релігійним забарвленням — такі, як «бог нам дал и иным вдѣляймо» («О людех, самых себе гладом убивающих, скупости ради»); «бог тому дав, хто ровню поняв» («О людех тых, неслушне чинячих, котрые женятся и посягают не в равности лѣт будучи...»); «бог хоч не скор да лучен» («О помстѣ божой до злых запаяталых людей»), — становлять хіба що одну двадцятку частину від усіх інших народних фразеологізмів,

¹⁵⁸ Див. П. М. Попов, Развитие украинской фольклористики. — У кн. «Українська народна поетична творчість», т. 1, Вид-во «Радянська школа», К., 1958, стор. 78; О. С. Компан, Перша збірка українських приказок. — Ж. «Вітчизна», 1958, № 12, стор. 183—190; К. Г. Гуслистый, В. Ф. Горленко, О периодизации истории украинской этнографии. — ж. «Советская этнография», 1961, № 1, стор. 135.

¹⁵⁹ Д. А. Рижук, Пословицы и поговорки, собранные Климентием Зиновьевым. — У кн. «Научные доклады высшей школы. Филологические науки», № 3(23), «Высшая школа», 1963, стор. 200.

використаних поетом-ченцем у власних творах. Та й вони у більшості випадків несуть швидше побутове, ніж релігійне навантаження.

Порівняно незначну кількість народних висловів Климентій ввів у свої твори без змін. Найчастіше ж Климентій трохи модифікує народні вислови, переставляючи, додаючи або змінюючи слова, щоб пристосувати їх до віршового розміру. Наприклад, записане в збірці прислів'я «еще то не бѣда, як ест хлѣб да вода» розширюється у вірші на дворядковий вираз: «человѣку не великая бѣда, ежели ест у дворѣ хлѣб и до него вода» (№ 264).

Зрідка Климентій висловлює народну мудрість «високою» книжною мовою. Наприклад, записаний ним серед «приповістей» вираз «що в трезвого на вмѣ, то в пяного на языцѣ» трансформується в «кгда ж мовят: що в трезвого на вмѣ жытелствует, то пяный самым словом не запаятствует» (№ 106). Або приказка — «хто дбаєт, той маєт» перетворюється на «если за собою хто ся не старает, таковой каждый нѣгды ничего не маєт» (№ 234). Народне заклинання «побили б тебе їх сльози» здобуває більш «витончену» форму — «побиют бо слезы навѣк» (№ 53).

Климентій з різною метою використовує народні вислови. Найчастіше він наводить їх для підтвердження власної думки, щоб послатися на авторитет «поспільства»: не він один, а й інші так говорять. Наприклад, вірш «О лежащих в немощах» Климентій починає твердженням:

Кгда кому тѣлесная прилучит хороба,
тому змѣняється вся личная оздоба.

Щоб зробити висловлене судження вагомішим, Климентій відразу наводить широко відомий за його часів вираз: «Бо мовят: на вид глядя, здоровья испытуй».

Те ж саме бачимо і у вірші «О творящих милостыню»: спершу власна думка поета, потім — народна сентенція:

Пишу о людех, творять милостыню могущым,
але абы творили найпаче неімущым.
Бо так мовят: «Еже мѣет хто свой достаток,
то завше мѣет совершенный и статок».

Поет спирається на думку інших в подібному плані і у віршах «О умирающих где ся не раждают», «О зе-

гару, або теж о годиннику и о годинѣ смертной», «О позываючих людей до старших» та ще в багатьох творах.

В ряді випадків він начебто відштовхується від народного афоризму. Починаючи вірш тим чи іншим прислів'ям або приказкою, поет далі їх уточнює, поглиблює. Лаконічно висловлена думка обростає поетичною тканиною, конкретними фактами з життя. Так, наприклад, починаючи вірш «О многоумъючих ремесел» прислів'ям «дай, боже, всяких дел ся научити, тылко не всяко, боже, дай дѣло робити», Климентій підпорядковує всю дальшу розповідь роз'ясненню змісту цього положення. Якщо людина, яка знає багато ремесел, почне халатися за різні роботи, вона нічого не зробить. Бо, по-перше, «на всѣ ремесла начиня справит не зможет», а по-друге, «всѣх ремесл робити — на челяд ся не спожеет». Отже, твердить поет, краще працювати в якомусь одному ремеслі і вдосконалюватися в ньому:

Для чого теж, прошу вас, едно що работайте,
а до многих кидатись майстерств переставайте.

Іноді народними афоризмами Климентій і починає, і закінчує свій твір. Вони ніби обрамлюють його життєві спостереження. Так, розпочинаючи вірші про старців прислів'ям «старецької во вѣки не наполниш сунки», Климентій докладно і з співчуттям розповідає про становище збожілих людей, калік, яких злі обставини зробили жебраками. Разом з тим він згадує і «лежнюв», що удають з себе хворих і обдурюють людей, не бажаючи «чесним дѣлом обходити». На закінчення поет наводить прислів'я, що виникло за часів існування середньовічних старецьких цехів: «в старцы пугою не вгнати, а з старцов хоч калачем стал бы пудманяти» («О старцах»).

Часом Климентій будує вірш цілком на прислів'ях, що існують в народі, наводячи їх різні варіанти та коментуючи власними сентенціями віршів «О людех, самых себе гладом убивающих, скупости ради», «О временах лѣтних и о зимных» та ряду інших творів.

Климентій охоче вводить у вірш кілька різних народних афоризмів, кожний з яких підтверджує провідну ідею. Такий принцип використання народної творчості лежить зокрема в основі вірша «О нерадящих людех около себе и около своих имѣний», де поет добрав

чотири різні поширені в той час вислови, підпорядковані одній думці: «кгда человек не стоит за шелягом яковым, то той и сам шеляга не стоит таковой»; «не той господар, що збирає, але що готового добре не зтрачає»; «к готовой огон лѣпш класти колодѣ»; «запасы нѣгды всѣм не шкодят».

У поодиноких випадках Климентій не погоджується цілком з усталеною думкою і висловлює власні міркування, що йдуть з нею дещо врозрід. Наприклад, всупереч приказці, яку поет наводить: «не той пиво п'є, хто варить», він твердить: «труждающимся прежде пристойт вкусить» («О пивоварах»). Деякі заперечення поширеного виразу «без приключки немаш ані смерти», сприйняття його з поправками має місце і у вірші «О женах, з дѣтей умирающих». Цілком протилежний зміст вкладає Климентій у прислів'я «не таков враг, як его маляют» («О врагу душевном...»).

Варіант приказки про правду («правдою не поживитися») поет заперечує разом інших народних сентенцій («из дна моря правда святая выймает», «правду рекши, тылко бойся бога») у вірші «О людех правдивых и хотящих правды научитися. Наука».

Своєрідний диспут, який веде Климентій з поширеними сентенціями, говорить про те, що поет ставився до деяких з них критично. Однакові явища життя знаходили в афористичних виразах часом різну оцінку — не кожна була сприйнятною для Климентія. Наявність у фольклорі протилежних за змістом афоризмів пояснюється різномірними впливами на народну творчість у класово-антагоністичному суспільстві¹⁶⁰. Що ж до Климентія, то слід сказати, що, за рідким винятком, він спирається на ті прислів'я і приказки, які мали безпечну демократичну спрямованість.

Крилаті вирази, що ходили серед народу, Климентій настільки органічно вплітає в тканину своїх віршів, що їх навіть важко виділити з контексту. Наприклад, за часів Климентія існувала приказка «слобода — лика і вода», що дуже коротко, але влучно характеризувала

¹⁶⁰ Див. М. Т. Рильський, Вступ до книги «Українська народна поетична творчість», стор. 11, а також «Русское народное поэтическое творчество», т. 1 («Очерки по истории русского народного творчества X — начала XVIII веков»), Изд-во АН СССР, М.—Л., 1953, стор. 432 (автор розділу В. П. Адрианова-Перетц).

важке становище селян, які виходили на слободи. Побував у народі і вираз «його к лісу, а воно к бісу» або «його тягни до ліса, а він лізе до біса»¹⁶¹. Обидва ці афористичні народні вислови знаходимо у творі Климентія «О идучих на слободы людех». «Розчинені» у тексті вірша, але добре знайомі тодішньому читачеві, народні слова підсилюють виразність думки поета про марність пошуків кращого життя на слободі:

Уже ж тогда где зхочет, то скочит хоч к лѣсу
и голый уже навет хоч к самому бѣсу.
Пожытечная ему судылас слобода:
довольная пустыня и лика и вода.

Прославляючи в іншому вірші — «О бондарях» невтомного ремісника, який «охочую до работы пилност матет», Климентій створює виразну картину праці бондаря:

И не будет дрѣмати, же то стуки — гряки,
а к тому найпаче, як потягнет табаки.

Ці «стуки-гряки» нав'язні Климентію, мабуть, крилатим за його часів виразом, яким характеризувалася в деяких місцевостях старої України робота бондаря: «стук-гряк, та й п'ятак»¹⁶².

Багато моментів у віршах Климентія взагалі важко зрозуміти, не звертаючись до народних афоризмів. Чому, наприклад, поет дає коням такі означення, як «упрямі», «злі», «прокляті», «окаянні», називає їх «конищами», «злою прочварою», висловлює думку, що «господареві кон овшем неприятель», «годуй, пой, а он тобѣ злое помышляет» («О конях злых и о добрых...»)? Невже це можна пояснити лише особистою упередженістю Климентія проти коней? Однак і у народі існувало чимало висловів, які поряд з визнанням великої користі худоби для господарства, відбивали також і тягар, що лягав на бідного селянина в зв'язку з її утриманням («скотина — то ворог», «хто не має худоби, не знає хвороби», «у клячі грива довга, та ум короток», «не вір кобилі в дорозі, бо серед болота скине», «дав коню вівса, а він дивиться на пса» тощо¹⁶³). Про те, що негатив-

не ставлення до коней відбивало саме народний погляд на труднощі їх утримання, яскраво промовляють такі рядки з вірша поета «О косарях, що сѣно косят»:

И так много за зыму сѣна кон поядает,
же часом из шкурою сам за то не ставает.
А в кого часом сѣна своего перейметса,
той по сторонах з денгами куповати товчетса.
Гды окаянных коней не хочет поморити,
жеб было чим поѣхать, або дрова возити.
А так, бѣдный человек о сѣно ся старает,
и для сѣна иногда остатнее збувает.

У Климентія є чимало віршів, де він розвиває ідею народного афоризму, не наводячи його. Так, відомий на Україні з давніх-давен народний вираз «бог любить праведника, а пан ябедника», який Климентій вніс до списку «приповістей», лежить в основі його вірша «О урядових людех, слушающих ябедников», хоч у тексті твору це прислів'я не наведене. Приказка «в ремесника золотая рука» може вважатися ідеєю численних Климентійових «похвальних слів» ремісникам.

Малюючи огидну картину безжалісного стягання мита у бідного люду, Климентій підкреслює, як митник зловживає своїми правами: «А указ панский часом того и не знает, что слуга в час свой також и себѣ зправляет» («О драпѣжцах, никогда не насыщаемых...»). В зв'язку з цими рядками мимоволі пригадується народна приказка: «не так пани, як ті підпанки».

Аналогії до окремих віршів Климентія становлять і такі, відсутні у текстах, але наявні серед поданих у збірці окремо прислів'їв та приказок, «крилаті» вирази, як «бувши винним треба бути і платним» (до «О утѣкающих з долгов»); «всякая неправда — грѣх» (до «О людех правдивых...»); «не з добра побігла з двора» (до «О женах утѣкающих...»); «з сном як з волом борися, а рано вставать не линися» (до «О оспалых людех...») та багато інших.

З другого боку, не кожний фразеологічний зворот, що зустрічається у творах Климентія, має обов'язкову паралель серед записаних ним прислів'їв та приказок. Зокрема, в списку «приповістей» не знаходимо відповідників до вжитих поетом у його власних віршах і добре відомих в ті часи на Україні народних порівняльних зворотів: «як не одной матери дѣти», «яко зѣницу ока

¹⁶¹ «Українські приказки, прислів'я і таке інше. Спорудив М. Номис», стор. 53, 129.

¹⁶² Там же, стор. 204.

¹⁶³ Там же, стор. 199—200.

всегда сохраняй», «в них толко есть правды, як в шелягу сръбра» і т. ін.

Подібні вирази були настільки звичними і невід'ємними від розмовної мови, що Климентій, певне, не розглядав їх як «приповіді». Хоча серед поданих ним «присловій» є багато однотипних порівнянь, узятих із щоденного вжитку: «боится, як чорт ладану», «завив, як вовк» тощо.

Климентій щедро використовував скарби народної мови і, спираючись на яскраві ідіоми, прислів'я та приказки, вмів висловлювати свої думки образно і влучно. Про окремі рядки з його віршів важко сказати, чи вони є дещо зміненими народними виразами, чи їх поет заїзичив з літературних джерел, чи створив сам: «Що далій на свѣтъ горш бѣда наставаает, же убогий человек во всем погибает» («О убогих и о богатых»); «А богатому еще и скорб часом ткнется, то в том же ему часъ рыхло и минеться» («О убогих людех»); «Злобные и трудов их не погадают» («О скорбящих людех збигне»); «Лучше бы пенному сыло на шю възложить, нежели бѣдных людей правдивых зводити» («О пеняковатых людех злых») та багато інших.

Не дивно, що укладачі збірників українських фразеологізмів та словників наводили з віршів Климентія цілі речення, вирази, окремі словосполучення¹⁶⁴.

Афористичність мови Климентія привабила, зокрема, відому письменницю Марка Вовчка, в руках якої були виписки із збірки поета, зроблені О. Марковичем. Вона використала деякі вирази майже дослівно у власних творах. Наприклад, в оповіданні письменниці «Дяк зустрічаємо Климентійові рядки з вірша «О рыбалках и о резниках» — «і ченці людям їсти риби помагають»¹⁶⁵. Такі вислови письменниці в тому ж оповіданні, як «ще й не такі молоді женяться — бува такий жениться, що куди не піде, то забуде, що жонатий»¹⁶⁶, «спершу було

¹⁶⁴ Див. Н. В. Закревский, Старосветский бандуриста, кн. 1—3, М., 1860—1861; «Українські приказки, прислів'я і таке інше. Спорудив М. Номис»; Б. Д. Грінченко, Словарь української мови т. I—IV, 1907—1909; Історичний словник українського языка, т. I, X.—К., 1932.

¹⁶⁵ Марко Вовчок, Твори в шести томах, т. VI, Держлітвидав України, К., 1956, стор. 254.

¹⁶⁶ Там же, стор. 243.

трудно, а далі нудно»¹⁶⁷, «не хочеться проміняти світові розкоші на чернечу службу»¹⁶⁸, явно навіяні подібними афоризмами з віршів Климентія «О родителех, сочетавающих браку дѣтей своих велими в малых лѣтах прежде времени» та «О вступающих з розкошей свѣтовых людей богатых во убогое и нищетное житіе ичоческое...»

У творах Климентія зустрічаються пісенні мотиви, вирази з народних пісень. Розповідь про шевців поет закінчує народною піснею, злегка переробленою ним на силабічні вірші:

І не дай, боже, на свѣтъ жонкам горшой муки
як попастис якому часом шевцу у руки.
Бо шилом уколет и дратвою звяжет,
Нездорова з ним (хоч не зхочет) спати не ляжет
(«О шевцах и о честном их ремеслѣ») ¹⁶⁹.

У іншому творі, протиставляючи «потаємний гріх» прилюдному, Климентій наводить для підтвердження думки народний вираз «утрис и заприс, жеб сыч и сова не знала», а також згадує рядки з пісні, що побутувала за його часів: «хмызом, низом, пуд вербами» («О явнорѣшниках») ¹⁷⁰. У вірші про ткачів та їх жінок поет бере з народної пісні характеристику недбайливої хазяйки («же то іная будет непряха и неткаха») ^{170a}.

¹⁶⁷ Марко Вовчок, Твори в шести томах, т. VI, Держлітвидав України, К., 1956, стор. 251.

¹⁶⁸ Там же, стор. 254.

¹⁶⁹ Пор. з народною піснею:

Ой не дай, боже, гіршої муки,
Як попадешся шевцеві в руки.
Шилом уколе, дратвою зв'яже,
Простеле шкуру та спати ляже

(Див. П. Кулиш, Климентій, стор. 220).

¹⁷⁰ Пор. кінцівку («низом, низом, по під плоти в коноплі сховався») народної пісні фривольного змісту, що перекликається з підтекстом цього твору Климентія (П. А. Лукашевич, Малороссийские и червонорусские народные думы и песни, СПб., 1836, стор. 126).

^{170a} Див. рядки з народної пісні:

Да казали — Марусенька не пряха,
А її матінка не ткаха (там же, стор. 97).

Окремі ж пісенні звороти проникають у рядки Климентієвих віршів незалежно від змісту твору. Наприклад, у вірші «О ключниках...» зустрічаємо знайомий з народної пісні вираз «уста смажні закропити»; у вірші про одруження дітей («О родителех...») відчутні відголоски пісні про нещасну долю відданої силою дівчини — «малых женят — зле справують, що несмысленным дѣтям свѣт тылко завязують». У вірші «О женах, з дѣтей умираючих» Климентій докоряє богів за смерть матерів словами народної пісні («жалю нам примножаеш»). В описах виснажливої праці наймитів-бурлак на соляних промислах, а також писарів-трудяг поет римує «трудно-нудно», що викликає асоціації з подібним, часто вживаним римунням у ліричних народних піснях¹⁷¹.

У творах Климентія Зіновієва простежується і певний відгомін народних дум — зокрема тих дум героїчного циклу, де переважають настрої оптимізму, гумору, а інколи й сатири¹⁷². Цілком у дусі народних дум та пісень подає Климентій образ козака — оборонця вітчизни, безстрашного воїна, який уособлює кращі риси народу: патріотизм, мужність, відвагу, вірність¹⁷³. Для змалювання козацтва поет вживає сталі у народному українському епосі вирази: «козаки славні», «козацька оздоба», «чин козацький, поважний», «народ вірний», «військо славне», «козаки-одважники», «добрі молодці», «козаки-друзі». Подібно до думи про Івася Коновченка, де подвиги «рицарства» на полі бою протиставлено буденній праці «гречкосіїв», Климентій у вірші «О кладущих ся в полях на могилах, на неосвященних месцах» протиставляє «звичай козацькі» побуту селян. Тільки за

¹⁷¹ Пор., наприклад, рядки з народної пісні:

Да чомусь мені нудно
І на серденьку трудно.

(Українські пісні, видані М. Максимовичем. Фотокопія видання 1827 р., Вид-во АН УРСР, К., 1962, стор. 60).

¹⁷² Див. І. Я. Шуст, Яке місце займає український героїчний епос серед епосів інших слов'янських народів? — У кн. «Філологічний збірник», Вид-во АН УРСР, К., 1958, стор. 343.

¹⁷³ Див. І. П. Березовський, М. С. Родіна, В. Г. Хоменко, Історичні пісні українського народу. — У кн. «Історичні пісні», Вид-во АН УРСР, К., 1961, стор. 18.

козаками-воїнами залишає поет право бути похованими у полі, на високих могилах:

Звичай козацькі в тих рѣчах бувають,
же в полях кладутся и могили высыпают.
Того рады, же в войсках бывали и в полю,
и з неприятелями на потычках в бою.

А «простим людям», селянам не треба «мѣсцем церковным взгоржати» та «в козацьку славу втручать». Якщо ж вони не хочуть лежати під покровом церкви — хай звелять ховати себе «в гумнах пуд грушками», — жартує Климентій:

Жебы жонки их гробов часто навѣжали,
а на мѣсцах их других мужыков привожали.

Стилізуючи свій виклад під народні думи, поет нібито урочисто, а в дійсності з прихованою добродушною посмішкою звертається до козаків:

Уже ж, козаки, собѣ вы здоровы будьте,
а мужикам простым славы козацкой на поталу не попускайте.

ТРОПИ

Художнє мислення Климентія, світогляд якого формувався під впливом панівної на Україні кінця XVII — початку XVIII ст. релігійної ідеології, було ще міцно пов'язане з нав'язаними біблійними книгами уявленнями, церковно-культовою і релігійно-дидактичною літературою. Та водночас, як ми бачили, воно жилося народною творчістю, вбирало образні вислови і поетичну символіку, вироблену живою мовою.

«Книжність» Климентія, його нахил до звичних в старому письменстві, зокрема в духовній поезії, образів проявилися у настирливому вживанні «постійних», трафаретних епітетів релігійного характеру («небесная радость», «небесная отчизна», «царство небесное», «святая душа», «сакрамент святой», «святое исповедание», «терпение божее», «имена бозские», «божая помста», «христианский край», «христианские жилища», «христианская кончина» і т. п.). Звичка до усталених в духовній поезії епітетів породжує у Климентія і таке поєднання, як «душа грѣшная святая».

Однак відображення різних сторін життя народу вимагало нових означень, яких не знала стара українська поезія. Лише жива дійсність диктувала Климентію такі необхідні йому для повноти відтворення того чи іншого явища епітети, як метафоричні «лихі гроші», «лиха година», «чехи злі», «березове перо», «дубовые почести», «легкий хлѣб», «хлѣб даремный», «безскорбная дорога» та ряд інших, зв'язаних з побутом реалістичних означень («хлѣбы пшеничные, житные, фальшивые», «неуважные плуты», «корчемные дома бесчестные», «прокляті босяки», «голі ноги», «нечестиві поганці», «хорошая молодлица», «славная мещанко», «скляные очи», «жена письменная», «вразькі баби», «заматерѣлые дѣвицы», «совершенная любов», «непудкованый конь», «щирие люди», «щоденные трудники» і т. ін.).

Чимало означень у творах Климентія, взяті навіть поза контекстом, мають виразний соціальний відтінок («убогие люде», «драпежцы, никогда не насыщаемые», «указ панский», «бѣдный люд», «душегубные прибитки», «продавцы фальшивые», «озлобленные сироты», «вельможные гетманы», «богатые мужи», «убогий неборак», «люде голодні», «господарские сковороды», «господарское пиво», «панские добра», «паны великие свецкие», «даремный труд» і т. п.).

Різноманітні епітети знаходить Климентій для характеристики ремесел. За допомогою означень він прославляє ремесло («ремесло свято дѣло», «ремесло честно и святобливо», «добре ремесло»), підкреслює труднощі роботи ремісника («рукоделіе потяжко и почасті клопотно», «ремесло скрутно велми и тяжестно»), говорить про необхідність ремесла для людей («потребное ремесло»), звертає увагу на специфічність того чи іншого ремесла («поважное ремесло», «веселое ремесло»). Та найулюбленіший епітет Климентія щодо ремісництва — це «чесний» («чесні ремѣсники», «честное ремесло», «честно шаповальство», «честно бондарство», «честное рукоделіе», «честные рѣчи», «честное братство» і т. д.).

Чимало означень бере Климентій з ремісничого побуту та виробництва («шевские дѣти», «чоботные робленя», «малярская мудрость», «нѣкчемные махлярства», «велика праця», «учонные майстровѣ», «рукодельник гождый», «промыслные люде» і т. п.).

У творах Климентія є багато означень, зв'язаних з життям козацького війська, — з його побутом, діяльністю, озброєнням («вещь военная», «премудрые шаблѣ», «мудрые луки», «стрѣлы козацкие», «огненная стрельба», «огненные оружия», «бранѣ военные», «войска славные и побожные»).

Климентій використовує означення, властиві природничому світові. У більшості випадків він вживає конкретні, прямі, так звані логічні означення («хмуры воздушные», «дождевые хмуры», «болотная вода», «времена лѣтныя и зимныя», «часы погодные и непогодные», «безведрное время», «груда мерзлая», «дождевныя плхоты», «земля хладная»). Серед них зустрічаємо і поетичні епітети («вода свѣтлая», «зима лютая», «нестатечная зима», «горы камяные», «заразливый вѣтер»).

До числа улюблених означень Климентія належить «злий», часто — у розумінні «поганий». Цей прикметник Климентій вживає і за традицією, і в цілком нових словосполученнях («злая смерть», «пекло злое», «злые слова», «злые рабы», «человек злый», «злые люде», «злое непокорство», «злый трафунок», «злое дѣло», «злая скупость», «злый прибиток» і т. ін.).

У віршах Климентія негативні означення займають серед інших дуже велике місце («козел смердяч», «коза нечиста», «люде нечистые и скверные грешные», «бестии нечистые», «древо неплодно», «година зла нещасная», «проклята скупость»).

Чимало зустрічається у віршах і антонімічних пар («злые и добрые фортуны», «страны теплые и зимние», «створеня божие и диявольские», «недостатки человеческие и скотские», «подлый — честный дом», «жены милосердные и немилосердные», «нощные грехотворения и дневные»).

До свідомо вживаних стилістичних прийомів слід віднести нагнітання поетом епітетів з метою підкреслити певну рису, уточнити або дати якнайповнішу, часто емоціонально забарвлену характеристику («мясо брыдко, лядащо», «нечестива шкура некрѣпка», «злый фортуный час», «злые и окаянные сыны», «богатые дуки и славетные», «грѣхи крепко тяжко великие», «скорби незносные, тяжкие», «година зла нещасная», «цегельник іный ест осторожный, смиренный, тихий, людский и до

бога побожный», «чернец злонравный, нечотливый сын и преокаянный» і т. п.).

Зрідка зустрічаються тавтологічні епітети («конѣчна кончина», «невинных невиность») та явно книжні складні означення («многочвертимоє плясаніє»).

Крім прикметників, роль епітетів відіграють прикладки («всякому бурлацѣ — доброму челоуѣку», «козаки-одважники», «грѣбцы — добры молодцы», «бабы-шепотницы»).

Означення, виражене іменником, іноді розростається у ціле речення:

И снѣцар в премудрости великий ест хытрец,
и слюсар в дѣлах своих не менший тож мудрец
(«О снѣцарях и о слюсарях»).

При дієсловах епітетом виступає прислівник («крепко, мощно и добре тягнет лук», «многие лѣта ласкаве подавай», «нюхати брыдко и безчестно», «нагло з свѣта згинути», «без іменія трудно и велми нудно», «твердо и много над мѣру и нечутко спят» і т. п.).

Про реалістичну основу художніх асоціацій Климентія виразно промовляє і такий поширений в його поетичному арсеналі художній засіб, як порівняння.

Уже наводились приклади сталих у народній мові порівняльних зворотів, вживаних Климентієм. Вони свідчать про те, що Климентій умів скористатися мовними багатствами і зробити свою думку більш виразною. Число їх можна набагато збільшити.

Та найцікавішими є ті порівняння, які виникли у Климентія самостійно, тобто були породжені не лише добрим знанням народної мови, а й його поетичною уявою.

Один з найяскравіших панегіриків Климентій присвятив шевцям. У буднях простого «труждателя», все життя якого — суцільна робота, Климентій зумів побачити велич людської праці. Постать шевця за робочим місцем викликає у поета найурочистіші асоціації, і він порівнює її з володарем, що сидить на троні:

И на крѣслѣ по царски сѣдят, як на маестатѣ,
и просит бога, жебы на роботу рано устат
(«О шевцах и о честном их реместлѣ»).

З виробничого ж процесу шевця поет бере матеріал для розгорнутого порівняння, щоб довести шкоду від тютюну:

Бо мозг в головѣ его табака зсушает,
же власне як швец дубом шкуры пересыпает.

Щоденне життя простого люду, його робота, звички, уподобання давали Климентію багатий матеріал для порівнянь. Наприклад, згадуючи своє писарство, він порівнює його з тяжкою роботою людей, зайнятих молотьбою:

Писарское дѣло хоч то не цѣпом махать,
да голову горш цѣпа тяжко часом вертат
(«О писарах розных...»).

Цілком на реалістичному ґрунті виникає зіставлення неповнолітньої подружньої пари з незорілими рослинами:

А малые килко рок гибѣют без приплодку,
як вѣтвы недостыглых овощных дров в огородку
(«О родителях, сочетавающихся браку
дѣтей своих велми в малых лѣтах...»).

Історично-побутові особливості епохи, з яких Климентій також брав зміст для порівнянь, підсилювали «дух часу» в його віршах, сприяли живописності розповіді. Постать шаповала, який з луком мандрував по шляхах України, здалеку нагадувала лихого й надто частого «гостя» — озброєного татарина, виключаючи у заляканого населення жах перед можливістю ворожих наскоків. Спостережливий Климентій згадує про це у жвавій формі подвійного порівняння:

Бо з давних часов як где шаповал мандровал,
не єдну на дорозѣ и душу излякал.
Же здалеку власне татаре манячат:
аж шаповал носится з луком, як з друком, зблизу бачат
(«О шаповалах и о коновалах»).

Іноді побутові явища викликають у ієромонаха асоціації, зв'язані з християнськими легендами, але такіми, що міцно увійшли в щоденний ужиток. Так, Климентій здивований мужністю «копающих колодязѣ глу-

бокiє». На тридцять саженив вглиб землі, неначе в «преисподню», забирається сміливець:

А кгда з тоей глубины на верх виходжае,
теды нѣбы із гроба мертвый воскресает.
(«О копающих колодезь глубокие...»).

Форма порівнянь у віршах Климентія різноманітна — від найпростіших (як старые дѣдыща хрыпают», № 250), повних («пити, як в ланѣ на пѣч лити», № 358) і до розгорнутих («яко смерть не щадит нѣгды никого же, тако и злый человек творит тоже», № 32). Найчастіше вони будуються за допомогою сполучних слів «власне», «як», «же», «за», «нѣбы», «неже», «нежели». Зрідка зустрічаються і безсполучникові звороти («хто в псах кохається, сам ему ся равняет», № 224), зокрема при наявності порівняльного ступеня ознаки («лест бо безстудных жен горш праве от трутизны», № 124). У подорожних випадках Климентій вживає слово «подобен» («кому ж речем, подобен драпѣж — токмо волку», № 34).

Цікаві так звані приєднувальні порівняння, які утворюються за допомогою сполучного слова «так»: літературні за формою побудови, вони за змістом — суто народні:

Рече приповѣст: «волк що споткае, то з'яде»;
так и человек драпѣжный никому не даде
(«О драпѣжцах, никогда не насыщаемых...»).

У системі образного мислення Климентія велике місце займають метафоричні асоціації. Колорит їх визначається не церковно-літературними штампами вже досить стертого метафоричного характеру, хоч і вони мають місце у творах Климентія («учись умирать», «скореняй из свѣта», «прекращай лѣта», «смертная коса пресечет жизнь» та ін.), а великою кількістю народних фразеологізмів, про які була мова вище, та метафоричних образів, створених самим поетом.

Метафоричність висловів підсилює гостроту соціальних характеристик та сприяє викриттю суспільних пороків. У Климентія збирач мита «рад кую любо персону лупити» (№ 34), пани «прочан обдырают» (№ 38), «роботою мордуют» (№ 273), «рыбалок затягають» (№ 321). Купець, який обдурює народ, «учиться науки,

жеб за злый прыбыток дат себе бѣсу в руки» (№ 54). Волоцюга-чернець по містах «людям очі поре» (№ 55). Люди «в долги упадают» (№ 45), бідняк змушений «лихом торговати» (№ 76). Монахів «вреждае сребролюбност» (№ 349), наклепник «начальником ест всякой злой винѣ» (№ 30), «пенные далеко отстоят от правды» (№ 31). Батьки, які дбають лише про власні вигоди, «силою пхають» дочок за нелюбів (№ 144). На соляних промислах бурлаки «так ся труждают», що «господарские скороды не гуляют» (№ 213).

Метафори дають тон розповіді, утворюючи різні її відтінки. Доброзначлива поблажливість відчувається у виразах з віршів про ремісників: «меж иных ремесников и ткач умѣшався» (№ 170), або «еще одного выдрав ремесника, що вапно робит — того вапненника» (№ 319), в той час як метафори «хватати ся за всяко ремесло» або «до многих кидатись майстерств» містять елемент роздратування (№ 200).

Климентій вдається до найрізноманітніших метафоричних комбінацій, зв'язаних з одним семантичним гніздом, на означення аналогічних понять. Так, у відповідності з сучасними йому нравами, Климентій часто згадує фізичне покарання, але дає кожний раз інші фразеологічні варіанти («кием бить», «киями шмаровати», «кием дае», «кием затинае», «киями частовать», «кием парить», «дубовые почестки давайте», «обухом отгоняет»).

Оригінальні метафорично-метонімічні звороти вживає Климентій, коли хоче похвалити продукцію гребінників («ремеслом з глав людских нечистост зчищают», № 210); скаржитися на залежне становище бідних ченців у монастирі («из рук, бѣдный неборак, будет юж глядѣти», № 99); лає багатоженців («в четвертое з лихом братис покушают», № 149); благає милості до бідного люду («до вбогих мѣй взгляд», № 226).

Поет майже завжди замінює поняття «робота», «заробітки» словом «хліб», подаючи його в різному контексті («не желай ништо из шафарства хлѣба», № 227; «уже ж, окаяницы, престанте того хлѣба», № 129; «легким хлѣбом забавляют», № 174; «за готовым хлѣбом будут пудростати», № 148).

Метонімічний перифраз не тільки дозволяє Климентію уникнути повторень, а й надає певної оцінки яви-

щу, емоційно його відтілює, зокрема вносить елемент урочистості («хто и плугом пашет» замість «орач», № 177; «найскорейше у крест увождайте», тобто хрестить, № 18; «през свою смерть з тьла отйти» — вмерти, № 24; «вводити в той чин» — одружуватись, № 148).

У віршах Климентія можна зустріти художнє перебільшення. Так, на гіперболі — грубуватому жарті побудований весь вірш «О человеку окаянном, том, в которого жона старшая, а не он сам, муж». Гіперболічно виглядає метафора — опис головного болю, коли у хворого «з болю аж вискочит око» («О хорующих на ботъзнь головную»).

Серед особливостей художньої майстерності Климентія слід відзначити його вміння застосовувати іронію — від доброзичливої по відношенню до «своїх», тобто простих, людей, представників народу, і до в'їдливої, злої, гнівної, інакше кажучи, сарказму, коли йдеться про чужий табір — панство.

З легкою іронією-жартом висловлює Климентій своє ставлення до матері, яка народжує близнят («такой была б от всяких козаков похвала», № 138) або до «швидких» матерів («і добре чинят, же то з запасом приходят», № 296).

Жартівливо-прихильна іронія проглядає і у вірші про подружнє життя (№ 291) або у своєрідному панегирику «люблячим пиво пити...» (№ 292) та ін.

Нове, повчально-поблажливе, однак у цілому доброзичливе («здрав буд») забарвлення має іронія у розмові Климентія з «невігласами», що не бажають прислухатися до «труждателей, на добрые дѣла писаніем научащих»:

І если запасную хто собѣ душу маеш,
воля твоя, согрѣшай, як ты собѣ знаеш.
А если одну маеш, то як тую згубиш,
а другой запасной мѣть собѣ не будеш
(«О невѣгласах...»).

Та іронія Климентія набирає явної сатиричної тональності там, де поет малює соціальне зло. Неприязнь Климентія до панства відчувається вже у тонкому іро-

нізуванні з багатіїв, які вирішили покинути «роскоши свѣтові» для «трудного і вельми нудного» чернецького життя:

Здається, же пробудет ни ѣвши, ни пивши
богатый, в чернецкое житіе вступивши
(«О вступающих з роскошей свѣтовых...»).

З ледь прихованою насмішкою роздумує поет про потреби багатого у хлібі:

І не тилко убогий хлѣба потребуєт,
але й багатому оный не поспуєт,
Богатый еще болшей хочет его мѣти,
жеб по смерти его уживали и дѣти
(«О ратаях»).

В іншому вірші «потреби» багатіїв — різних «дуків і славетних» уже розцінюютьсЯ Климентієм як зажерливість, що не знає меж. Іронія поета, не втрачаючи своєї гіркоти, стає ще й презирливою:

А ежели б мощно, жеб на той свѣт шо брали,
то живым бы ничего юж не оставляли
(«О потребах, конца не имущих»).

Та найбільшої виразності і художньої сили іронія досягає тоді, коли поет малює грошову лихоманку, яка охоплює багатіїв. Окремі рядки вірша «О оскудѣнних в сие времена грошовых» звучать як справжня суспільна сатира. За допомогою сповненої сарказму гіперболи Климентій нищівно викриває безжалісних «здириців» — шахраїв, які грабують бідний люд, присвоюють зароблені тяжкою працею гроші, щоб «несытства свои насытити»:

І нехай же и в землю грошы сокрывают,
або хоч и ложками их в стравах поядоут.

Сарказмом насичені й рядки вірша «О убогих людех», де глибокий розпач поета, який бачить кричущу різницю між безправ'ям бідного люду і всесиллям хижаків-багатіїв, виливається у гнівний закид богів.

Не можна мати повного уявлення про художній стиль Климентія, коли обминути характерні особливості поетичного синтаксису його творів.

Климентій прагне говорити з читачем щиро, невимушено, як рівний з рівним і якщо повчати, то не в абстрактно-моралізаторському плані, а виходячи з конкретних фактів, спираючись на власний досвід і численні спостереження над життям народу.

Створенню розмовної інтонації сприяють живі, властиві усній мові форми речення, зокрема анаколуфи, на зразок таких:

Матери з дітям спати — то оної утїшно,
а не знає, бѣдная, що и не безгрѣшно
(«О младенцахъ dorosлых...»).

Аналогічно до звичайної розмовної мови, де часто окремі слова опускаються, як цілком зрозумілі з контексту, Климентій вживає еліптичні конструкції. Змальовуючи, наприклад, трудовий день шевця, поет не хоче два рази повторювати слово «робота» і за допомогою еліпсиса і подвійного означення уникає повторень, що надає реченню більшої енергійності:

Або иногда роботу буде старую якую крѣпити
или теж иную хорошую новую робити
(«О шевцах...»).

Риторичні запитання, які ставить Климентій у своїх творах (згадаємо, наприклад, вже цитоване звернення до бога або таке, як: «Зачим, о бѣда, бѣда, вселилас на свѣтъ», № 91), так само як і запитання, на які поет сам відразу дає відповіді («Кому ж, речем, подобен драпѣж? Токмо волку», № 34), вигуки на зразок: «О горе бѣднымъ людемъ убогимъ на свѣтъ», (№ 76), або: «О як же такихъ будетъ богъ благословляти», (№ 149), не створюють враження нарочитості, хоча вони йдуть від книжної традиції.

Міра, яку майже завжди витримує поет у вживанні риторичних прийомів, лише підсилює безпосередність вияву поетом своїх почуттів, сприяє тіснішому контакту його з читачем.

Більшу штучність вносять вигуки — «ахи» — свідчення данини Климентія старовинній поетичній моді:

Ах, душе, душе, от днес юж престан грѣшити (№ 336).
Ах, не вѣми, что справитъ минута едина (№ 17).
Ах, не чинѣте того, прошу васъ для бога (№ 224).

Книжність Климентія відчувається і у використанні ним цілого ряду засобів, властивих писемній мові. Найсамперед це стосується такої синтаксичної фігури, як інверсія.

Климентій часто ставить означення після означуваного слова, переслідуючи не стільки стилістичні наміри, скільки дотримуючись старого книжного синтаксису («імена бозские», «человѣк грѣшный», «красота тѣлесная», «духъ святыи»). За аналогією непрямий порядок слів переходить і на нові, побутові, узяті з життя означення («хлѣбъ свѣтлий», «мука пшеничная», «дрѣва лѣсные», «указъ панскій»).

Цікавішою є свідомо інверсія-відокремлення, коли перестановкою слів порушується єдність словосполучень. Таке перегрупування допомагає концентрувати увагу на означенні, виділити його з речення, зробити більш вагомим («іноческой солнцу зрѣтъ не требѣ наготы», «і великою страдалъ бы свѣтъ нищетою»).

Подвійна інверсія, яку також вживає поет, цілком ламає речення, утворює додаткові паузи між словами, робить особливо значимим кожне відокремлене поняття: «І в великийъ роботу праздникъ оставляють», — говорить Климентій у вірші про друкарів (№ 183), підкреслюючи, що ці «славні ремісники» завжди працюють і можуть трохи відпочити лише у велике свято.

До синтаксичних фігур, характерних для стилю Климентія, належать численні й різноманітні повтори.

Анафорична побудова вірша допомагає поетові висловити свій настрій з граничною виразністю.

У Климентія є вірш, де він погрожує божою помстою «злымъ запамяталымъ» людям, які порушують моральні норми. Поет прагне викликати почуття неминучості відплати за їхні «злі діла» і, чергуючи анафористичне повторення слів «помститися» з «и пошлетъ», повторюючи «Христосъ господь», «тожъ», «тежъ», створює враження закликання («О помстѣ божой до злыхъ запамяталыхъ людей»).

Іншим разом восьмиразова анафора допомагає Климентію висловити надзвичайний подив з приводу «нерівностей людських»:

Дивная вещь на свѣтѣ и то пробувает,
же не всякъ совершеннымъ возрастомъ возрастает,
Дивная и то, же инъ и великъ бывае,
а старѣйшинства и тежъ началу не мае (і т. д.)
(«О неравностяхъ людскихъ...»).

Частіше анафоричність у Климентія створюється повторенням службового слова. Так, у вірші «О писарях...», змальовуючи процес писарської роботи, Климентій починає рядки з сполучника «і», який передає нескінченність тяжкої праці:

І треба всякую рѣчь особно памятать,
о якихъ дѣлахъ кажутъ ему в листахъ писать.
І часомъ ся случае писать такъ трудно,
же ажъ ненапившиися горѣлки, то нудно.
І треба до писаний частыхъ присѣдѣний
и къ тому — и очима з пилностью глядѣний (і т. д.).

Як тільки закінчується опис праці — зникає анафоричне повторення сполучника, поет переходить до висновку, перефразовуючи народний афоризм:

Зачимъ до писарства, хоч не треба булави,
тылько жъ еднакъ потреба доброй и головы.

Завершуючи вірш похвалою писарям, Климентій знову застосовує анафоричне «і», але на цей раз — для посилення виразу почуття доброзичливості щодо своїх колишніх собратів:

І сей вѣршописъ мѣетъ къ писарямъ горливість,
бо и самъ тымъ былъ, знаеетъ тую долегливість.
І индѣ з казнопѣйми писаръ братство маеетъ,
же посполу изъ ними писмомъ ся труждаеетъ.
І нехай имъ господь богъ в трудахъ пособствуетъ
и душеспаенную благодатъ дарствуетъ.
І онымъ того щиро зычу і пріяю (і т. д.).

У молитовних віршах Климентій вдається до анафори не стільки з стилістичною метою, скільки за традицією, що йшла від християнської гімнології. Наприклад, у вірші «О богомыслности» кожний рядок починається словом «блажен».

Різними причинами викликане повторення окремих слів в середині рядка. Найчастіше — це бажання автора закріпити думку, краще донести її до читача («Полно, полно, навет им мене не прелщайте», № 36; «як знайдеш добрую роботу в добром мѣсте», № 172; «тилько тому ся крѣпко, крѣпко удивляемъ», № 298).

Лише в поодиноких випадках повторення співзвучних слів набирає у Климентія штучного характеру, перетворюється в чисто словесну гру, яка корінням сягає у стару релігійно-молитовну чи пізнішу так звану «барочну», зокрема епіграматичну, поезію:

Еднакъ в томъ винникъ вины жадной не маеетъ,
бо гды жъ вино не винно — виненъ злыи обычай
(«О винникахъ...»).

Та найулюбленишим прийомом Климентія-художника є нагромадження синонімічних рядків. Прийом ампліфікації мав в українському письменстві давні традиції — як у віршуванні, так і у прозі. Зокрема він був на озброєнні у полемістів кінця XVI — початку XVII ст. Емоційно наснажені рядки з повторами-градацією яскраво промовляють за майстерність Климентія як поета. Водночас вони виразно передають невірноваженість його характеру, надто гостре реагування на явища, що їх він відображав. Климентій то спалахує гнівом, який доходить аж до сліпої жорстокості, то гірко плаче, то стає тверезо розсудливим:

«О иноцехъ (нас юж) послѣднихъ, терпящихъ безвиннѣ и по винѣ премногія зѣло напасти, и скорбы, и гоненія, и оклеветанія, и ненависти, и всяческіи озлобленія» (заголовок вірша № 114).

«...Будетъ печалъ, и скорбъ, и фрасунокъ мѣти» («О раждающихся челоувѣцехъ, почто ради скоро родится отъ утробы матерней на свѣт в миръ сей, заплачетъ первѣе, а не возсмѣется»).

«...Втѣкаючихъ прочъ, самыхъ дерѣтъ, бѣтъ и берѣтъ дѣти» («О идущихъ на слободы людехъ»).

«І прошу васъ, мистрове, добре такихъ справляйте, четверуйте, и пальте, и бѣте, и стынайте» («О катахъ»).

«І лѣпш бы его кому гуртомъ готового купить, неже трудъ принятъ, и часъ тратитъ, и голову клопотить» («О олѣйникахъ»).

Климентій був добре обізнаний з правилами силабічного віршування. Це видно з його вірша «Вмѣсто предмовы до ласкавых и благоразумных чителников. Особливо до вѣршюписов».

За традицією, що панувала в старому письменстві, поет звертається до всіх «чтущих» його книгу з проською вибачити в ній окремі помилки. Він гадає, що його суддями будуть не тільки «в науках простых цвѣчоные», а й «премудрости всякой навчоные».

Зокрема, Климентій благає поблажливості у майстрів поетичної справи — «віршописців», роз'яснюючи їм, як своїм колегам по перу, що саме за помилки могли трапитися в його книзі:

Кто вѣршописец зволит сию книгу читать,
то где мало омылност взрыт — не рач дывовать.
Бо индѣ и неравно сылляв докладалем,
еднак їм приличностей болшей покладалем.
Может и сызора где знайти розерванна,
так же и катенція где колвек неравна.

Цих «омылностей», пояснює Климентій, він припустився не тому, що не знає, як складати вірші, а лише через свій тяжкий душевний стан і несприятливі зовнішні обставини.

Отже, Климентій вважав, що кожний непохибний з точки зору законів віршування твір повинен мати: 1) рівну кількість «силляб», 2) нерозірвану цезуру і 3) рівну каденцію.

Спробуємо розібратися, що мав на увазі Климентій під цими зрозумілими для його сучасників, але не зовсім ясними для нас вимогами. Водночас простежимо, в чому Климентій «знав силу» і які саме були у нього підстави для щирого зізнання в припущених помилках.

Перша умова, поставлена Климентієм до віршового твору — однакове число «силляб», тобто складів, — цілком зрозуміла. Рівноскладовість — це те, з чого починали й поки що починають визначення силабічного віршування¹⁷⁴.

¹⁷⁴ Див., напр., Л. И. Тимофеев, Основы теории литературы, М., 1959, стор. 293; П. К. Волинський, Основы теории литературы, «Радянська школа», К., 1962, стор. 182.

І в своїй поетичній практиці Климентій, очевидно, хотів витримувати рівну кількість складів у кожному рядку того чи іншого твору. Та це не завжди йому вдавалося.

Найбільшу кількість творів Климентій пише 13-складовим розміром — одним з типових для силабічної системи. Але з 290 віршів, задуманих поетом як 13-складники, лише 75 абсолютно витримані в цьому розмірі. В інших спостерігаються «зриви» — менша або більша кількість складів. В окремих віршах вони досягають ледве чи не половини всієї кількості рядків (№ 140, 188, 196, 203, 228, 300).

Друге місце за кількістю віршів займає 14-складник. Тут з 61 вірша 10 — чисті, а 51 — мають порушення числа складів.

13 віршів написані 11-складовим розміром. З них 7 — чисті, 6 — з незначними відхиленнями.

Один з найпоширенніших силабічних розмірів — 12-складовий — у Климентія представлений тільки двома рядками (№ 352). Цей твір загублено, так що про нього судити важко.

По одному представлені також 16-ти та 8-складові вірші (№ 337, 334).

Про те, що Климентій прагнув витримувати розмір, свідчить варіант одного з найцікавіших віршів збірки — «О шевцах и о честном их реместлѣ». У ньому на 64 рядки припадають:

32 рядки — 14-складових,
7 рядків — 15-складових,
5 рядків — 17-складових,
по 4 рядки — 12, 13 та 16-складових,
3 рядки — 18-складових,
по 2 рядки — 19 та 20-складових,
1 рядок — 21-складовий.

Надзвичайна строкатість розміру рядків — «нерівність силляб» примусила Климентія перекреслити весь вірш і продовжувати роботу над ним. На полі внизу вірша поет робить пояснення червоним чорнилом: «Скасованны сие шевскіи вѣрши, же не вряд писалис: іщи лучше споряженных при концѣ книги (лист ...)». Злий випадок знищив «конец книги», і дослідник позбавлений можливості порівняти вірші «що не вряд писалися» з «лучше споряженными».

Факт доробки вірша про шевців дозволяє гадати, що Климентій старанно працював над формою своїх творів. Щоб витримати обраний розмір, Климентій іноді вводив у рядок не потрібні за змістом сполучники:

Дивная то на свѣтъ немощ и глухота (№ 166).
Много ест неуважных и мужей на свѣтъ (№ 151).
Зробляет бо до воев и панских колеса (№ 314).
Тылко ж еднак потреба доброй и головы (№ 346).

З цією ж метою він додавав до сполучників голосні. Так, звичайно, Климентій вживає форму «главу стерти», а от у вірші «О нехотящих труждатися честным трудом. То ест о злодѣях» він пише «сотерти», щоб зберегти 13-складник.

Іншим разом Климентій замість сполучника «в» дає «во»:

Лѣпшей бы старым во удовольствѣ ся кончити (№ 150).
И мусят терпѣть во мѣсто покуты (№ 307).

Якщо ж число складів перевищувало норму, то Климентій брав «зайві» слова у дужки:

А то на Вкраинѣ тут (малороссийской) не всѣ мѣста выгодны (№ 137).
І подяковане людям (добрым) вставши отдати (№ 55).

Другою необхідною умовою правильної будови вірша Климентій вважав нерозірваність цезури.

Жодний сучасний (та і старий) підручник теорії літератури не дає відповіді на те, що таке «розірвана цезура». Але ж вона мусила існувати в силабічному віршуванні, якщо про неї згадує автор силабічних віршів!

Зрозуміти, що саме мав на увазі старовинний поет під «розірваною» цезурою, допоможе аналіз цезури в його власних віршах. Як правило, вона стоїть на звичайному для кожного віршового розміру місці, хоча не завжди постійна, тобто не в усіх рядках одного вірша йде після того ж самого складу.

13-складовий вірш будується з цезурою після 6-го або 7-го складу, зрідка — після 5-го:

Кгда кому тѣлесная // прилучит хороба (7 + 6)
тому змѣняется // вся личная оздоба (6 + 7), № 10.

Схема: (7 + 6) + (6 + 7).

Бо повѣдают // «голова мѣста шукает» (5 + 8)
и гдѣ ся кому судит // там ю полагает (7 + 6), № 15.

Схема: (5 + 8) + (7 + 6).

У 14-складовому вірші цезура йде після 7-го, зрідка після 8-го або 6-го складу:

Бо будет часто в мужа // худобу пудкратати (7 + 7)
и все імѣніе начнет // згола расточати (8 + 4), № 133.

Схема: (7 + 7) + (8 + 4).

Казал бым карностью // великою жен карати (6 + 8)
котрые дармо ден той // извыкли праздновати (7 + 7), № 130.

Схема: (6 + 8) + (7 + 7).

У двох рядках, що збереглися від єдиного 12-складового вірша, цезура йде після 6-го та 7-го складів:

Инокиям в олтар // вход естъ благословен (6 + 6)
а женам и дѣвицам // свѣтовымъ возбранен (7 + 5), № 352.

Схема: (6 + 6) + (7 + 5).

У 8-складовому вірші цезура йде після 4-го складу:

Владычице // всѣхъ царице (4 + 4)
дажд нам помощь // всѣмъ дѣвице (4 + 4), № 334.

Схема: (4 + 4) 2.

У 16-складовому вірші, розділеному внутрішньою римою на два 8-складові піввірші, цезура тільки одна:

О мати дѣво, царице // пречистая владычице (8 + 8)
тебе славят архагелы // тебе славят и аггелы (8 + 8), № 337.

Схема: (8 + 8) 2.

Зрідка віршовий рядок поділяється не на два піввірші, а на три або чотири частини, тобто з'являються дві-три цезури:

Так и они // спасет ихъ бог // в цеху заставают (№ 174).
Немаш // мовят // над шевство // ремесла честнѣйшого (№ 175).

А в рядках, де Климентій перелічує начиння шевця, число цезур досягає чотирьох-шести:

Затырчки // клинць // гнипы // дратвы // цыкнасарь і щетины,
Шыла // чернила // ножь // скобелки // струги // скоски //
белехи и смолшины (№ 175).

У віршах Климентія зустрічаються жіночі, чоловічі, дактилічні і навіть кілька гіпердактилічних цезур.

Жіноча:

А человек человека // рад бы в один час згубит (№ 1).

Чоловіча:

Первый на свѣтъ гончар // ремесник труждател (№ 168).

Дактилічна:

Казал бым карностью // великою жен карати (№ 130).

Гіпердактилічна:

Развъ в чин іноческій // хочет себъ вступить (№ 135).

У переважній більшості випадків у Климентія між двома піввіршами, які виникли в результаті розподілу віршового рядка цезурою на дві частини, водночас є і синтаксична пауза. Кожний піввірш являє собою завершену смислово підгрупу, певну синтаксичну одиницю:

Меж иных ремесников // і ткач умѣшався (№ 170).
Честно есть и бондарство // и велми надобно (№ 171).
Веселое ремесло // музыцтво, повѣдают (№ 174).
Рыбалки з резниками // противности мают (№ 179).

Та зустрічаються випадки, коли цезура не збігається з синтаксичним членуванням фрази. Вклинюючись між синтаксично міцно пов'язаними словами, вона штучно відриває їх одне від одного і тим самим порушує плавність вірша:

З конских огонов сыта // робят, вспомнѣти гидко (№ 186).
Гды трудным труждаются // дѣлом для божей хвалы (№ 187).
Сам хто зхочет, может тых // трудностей дознати (№ 184).
А олѣйник на своих // трудах аж изгидыт (№ 190).
І не тылко дуд, але // хоч бы и ігр жадных (№ 194).

Таке явище, за аналогією до enjambement'a — перенесення, яке розриває синтаксичну будову вірша раптовою паузою в кінці рядка, сучасні теоретики віршування називають перенесенням цезури, вважаючи його вадою вірша¹⁷⁵. Негативно розцінювали цезурний enjambement і в минулому¹⁷⁶. Мабуть, саме таке цезурне перенесення і мав на увазі Климентій, коли зізнавався, що в його віршах «сизора где знати розерванна».

Наголоси в словах, які стоять по обидва боки цезури, розташовуються у віршах Климентія довільно, утворюючи різноманітні ритмічні схеми. Постійні лише два наголоси, які мають ритмоутворююче значення — перед цезурою та в кінці рядка.

Щоправда, відомий радянський теоретик віршування Л. І. Тимофеев заперечує усталену думку про те, що наголоси у силабічному віршовому рядку, зокрема у 13-складнику, можуть розташовуватися без усякої закономірності. Переглянувши загальноприйнятий принцип визначення силабічного віршування як тільки рівноскладового, він вважає силабічні вірші також певною мірою тонічно організованими. Усю різноманітність розташування наголосів у силабічному 13-складнику Л. І. Тимофеев зводить до 12-ти форм для першого піввірша і до 5-ти — для другого¹⁷⁷. Дослідник доводить реальне існування цих ритмічних форм у свідомості авторів силабічних віршів: «Наявні в їх художній свідомості і побудовані за певним тонічним стрижнем ритмічні форми знімали з них обов'язок «рахунку» складів, оскільки рівноскладовість була необхідною супровідною, але другорядною ознакою силабіки»¹⁷⁸.

Було б дуже цікаво перевірити ці положення Л. І. Тимофеева ще й на вдячному для цього матеріалі поетичної спадщини Климентія, та заглиблення у суто теоретичні питання силабіки не входить у завдання да-

¹⁷⁵ Див. Г. Шенгели, Техника стиха, М., Гослитиздат, 1960, стор. 36.

¹⁷⁶ В. Тредіаковський у своєму «Новом и кратком способе к сложенію российских стихов...» (1735) вказував, що цезура не повинна розривати зв'язані між собою слова, тобто вимагав догримувати синтаксичної єдності піввірша (див. В. Тредіаковський, Стихотворения, М. «Советский писатель», 1935, стор. 338).

¹⁷⁷ Див. Л. И. Тимофеев, Очерки теории и истории русского стиха, М., Гослитиздат, 1958, стор. 304—305.

¹⁷⁸ Там же, стор. 307.

Третім своїм огріхом проти канонів віршування Климентій вважає «нерівну каденцію».

Що мав на увазі старовинний поет під цим терміном? У сучасному слововживанні «каденція» — досить розпливчате і двозначне поняття, яким теоретики віршування визначають певну тонічну організацію віршового рядка¹⁷⁹, виділення кінця якоїсь ритмічної одиниці шляхом посилення наголосу, зміни інтонації тощо¹⁸⁰ чи взагалі будь-який різкий перехід, злам, наприклад у розгортанні теми¹⁸¹.

У класичній же поезії термін «каденція» вживався в цілком точному і конкретному розумінні — як закінчення слів¹⁸². Такий зміст вкладали в це поняття і середньовічні західноєвропейські підручники віршування, які запозичили майже всю термінологію з античності, а за ними — і давні українські теоретичні курси.

«Рівні» каденції, тобто однакові закінчення утворюють не що інше, як риму¹⁸³. Саме в значенні рими говорять про каденцію і вже згадувана київська поетика «Fons Castalius» (1685), зокрема у розділі про види польського вірша¹⁸⁴.

Отже, слід гадати, що під «неравною каденцією» Климентій мав на увазі недосконалі рими або взагалі порушення римування.

Аналіз римованих закінчень у віршах Климентія підтверджує виправданість визнання поетом своїх помилок у римуванні. Та водночас розкривається досить велика вправність Климентія-«віршописа», його вміння відшу-

¹⁷⁹ Див. Л. И. Тимофеев, Очерки теории и истории русского стиха, стор. 306; Stanislaw Furmanik, Z zagadnień wersyfikacji polskiej, Warszawa, 1956, стор. 19.

¹⁸⁰ В. Томашевский, Теория литературы. Поэтика, М.—Л., Государственное издательство, 1930, стор. 81—82.

¹⁸¹ Див. В. Ковалевський, Ритмічні засоби українського літературного вірша, К., «Радянський письменник», 1960, стор. 22.

¹⁸² Вираз «Similiter cadentia» в розумінні закінчення слів в однакових відмінках і формах дієслів вживав ще Цицерон (див. «Полный латинский словарь, составленный Ананьевым, Яснецким и Лебединским», М., 1862, стор. 127).

¹⁸³ Поняття каденція — рима фіксують і старі польські словники (Słownik języka polskiego przez S. B. Linde, t. II, Lwów, 1855, стор. 286).

¹⁸⁴ «Fons Castalius», арк. 69.

кувати не лише точні, а й не заяложені, багаті як на тодішній стан віршування рими.

У віршах Климентія, як і в деяких інших тодішніх поетичних творах, різко переважає жіноча рима. Її утворюють 2770 римованих пар (всього у збірці 3355 пар віршових рядків)¹⁸⁵. Але порівняно з тогочасними поетами, наприклад, з майстром епіграми І. Величковським, у Климентія багато і чоловічих рим — 460 пар. Не так рідко зустрічаються дактилічні рими — 125 пар і навіть є 3 гіпердактилічні рими.

Ідучи за традицією, виробленою попередніми поетами, Климентій віддає перевагу морфологічним римами, тобто римуює слова, що мають однакову граматичну форму, а звідси — і подібні закінчення. Найбільше у нього дієслівних рим — біля двох третин від усієї кількості рим.

Та варто відзначити, що Климентій дещо розширює звичне коло морфологічних форм, які римуються між собою, принаймні в якісному відношенні. Він паруює не тільки дієслова, іменники, прикметники чи займенники, а й прислівники, числівники, дієприкметники та дієприслівники.

Серед рим, утворених різними граматичними формами, зустрічаються найрізноманітніші варіанти пар: іменник римуються з дієсловом, прикметником, прислівником, займенником, числівником; дієслово — з прикметником, іменником і прислівником; прикметник — з займенником, прислівником, числівником та дієприкметником; займенник — з числівником тощо. Але все це — у дуже мізерних масштабах.

Силабічні книжні вірші XVII — початку XVIII в. читали так, як і церковні тексти — виразно виділяючи з однаковою силою кожний склад. При такому читанні різниця між наголошеними і ненаголошеними складами особливо не відчувалась. Поети, підшукуючи рими, часто не рахувалися з правильними наголосами і довільно переносили їх на інші склади, щоб домогтися співзвуччя закінчень.

В міру проникнення у поезію світських мотивів змінювався і характер віршового читання. Вірші на буден-

¹⁸⁵ Наявні у збірці вірші Климентія складають у сумі 6698 рядків, тобто дають 3349 римованих пар. Внутрішнє римування у вірші № 337 збільшує цей рахунок до 3355.

ні теми вимагали нових слів та нової інтонації. Світська поезія йшла до того, щоб позбавитися церковної монотонності і набути живої розмовної інтонації. Та цей процес категоричного розриву нового змісту з старою формою дуже затягнувся, захопивши всю першу половину XVIII ст. З його завершенням закінчила, по суті, своє існування і силабічна система віршування.

Закономірно, що у Климентія звичні книжні традиції давали себе знати зокрема і у підході до римування. Він теж іноді не рахується з наголосом і «підтягує» його до потрібного йому складу, позначаючи оксією чи варією, як треба читати слово¹⁸⁶.

Таких штучно пристосованих до римування пар особливо багато у віршах абстрактно-релігійного, філософського плану (гла́ва: : сла́ва; выго́да: : охло́да; требова́ти: : зна́ти; благода́рствуем: : молебству́ем; но́вына: : часы́на; услы́ши: : не лиші́; живу́щий: : буду́щий; того́: : проклято́; обезгла́вили: : погуби́ли і т. ін.).

Іноді ж у словах, що римуються, наголоси припадають не на однакові від кінця складу — тобто рима тут не рівноударна (медлѣти: : хотѣти; зрѣть: : вѣдѣть; в золотѣ: : в болотѣ; нам: : женам; не слушайте: : давайте і т. ін.). Над цими римами ніякої позначки про перенесення наголосу нема. Можливо, Климентій її пропустив через не уважність, викликану тією причиною, про яку писав у передмові («поневаж всякому скорб способ одіймує»). Та можна припустити, що Климентій свідомо не наважився перетягти наголос на інший склад. На користь такої думки промовляє та обставина, що в збірці Климентія не узгоджені за наголосом рими зустрічаються переважно у побутових віршах. Певне, Климентій уже виразно відчував різку невідповідність штучної вимови слова повсякденному його звучанню в живій мові, «буденному» змістовому навантаженню, яке воно несло в контексті. Не зумівши підібрати інших рим, він залишив ці різноударні пари, випрошуючи собі у знавця-віршописця прощення за «неравну каденцію».

До нерівної каденції відносяться також і ті винятково рідкі випадки у віршах Климентія, коли римуючі па-

¹⁸⁶ Оксія (°) і варія (°) — позначки в церковнослов'янському письменстві наголосів. Оксією ставить Климентій в середині слова, варію — в кінці.

ри не співзвучні (злонравний: : проклятый; знаем: : п'яним).

Климентію не можна відмовити в умінні знайти у арсеналі старого книжного віршування часом навіть формально хороші римовані пари (злости: : кости, обытели: : жители, надежду: : одежду; прилука: : разлука; волку: : полку; фрасунку: : трунку; худобу: : оздобу; молитва: : битва; славна: : здавна і т. д.). Та переважна більшість його рим, як це було взагалі характерним для старовинних поетів більш демократичного напрямку¹⁸⁷, неточні. Серед них є досить вдалі (праведником: : ябедником; лѣзе: : рѣже; на морѣ: : поневолѣ; чудотворцов: : богомольцов; гарло: : дармо; половы: : соломы; кубки: : посудки; творит: : робит і т. ін.).

Зрідка вживає Климентій і приблизні рими (пакост: : напаст; тѣли: : дѣли; держать: : гласят і т. ін.), дуже часто — похідні (бувають: : пробувають; вовѣки: : вѣки; жити: : служити; прийдет: : выдет; волѣ: : свояволь; державных: : великодержавных і т. ін.). Похідні рими Климентій часто утворює за допомогою негативної частки (невѣрных: : вѣрных; видимых: : невидимых; щастя: : нещастя; неволя: : воля і т. ін.). Такі рими створюють неприємне враження одноманітності й бідності римування. До того ж Климентій по кілька раз повторює досить банальні римовані пари, які можна зустріти в першому-ліпшому старому силабічному вірші (може: : боже; быти: : пожити; челоѣка: : вѣка; смерти: : умерти).

Дуже збіднює римування й те, що Климентій часом повторює однакові римовані пари не тільки в різних своїх творах, а й в одному і тому ж. Наприклад, у вірші № 125 зустрічаються такі невдалі варіації: дознали: : поняли; дознати: : не знати; поняти: : дознати; согрѣшает: : бывает; бывает: : умаляет; поможи: ; умножи. З 8-ми віршованих пар тут лише дві — не дієслівні та неточні (тѣли: : дѣлы; явна: : здавна). Іноді ж Климентій начебто свідомо римує лише дієслова, так що у вірші немає жодної недієслівної рими (напр., № 174).

Не пожвавлюють римування, звичайно, і тавтологічні рими, які Климентій дуже любить (зло: : зло; благо: :

¹⁸⁷ Див. Б. Жирмунский, Рифма, ее история и теория, Петроград, «Academia», 1923, стор. 261—262.

благо; винний: : винний; і т. ін.). Однак тавтологічність рим не завжди викликана невправністю поета або трудністю римування (правдѣ: : правдѣ; сердца: : сердца). Іноді вона є навмисною. Климентій ставить підряд кілька тавтологічних рим з метою привернути до них особливу увагу читача:

Бо мовил: «Когда в той час зуполно не отдам,
хоч един день похыблю, мовит, вдвое отдам».
Так же ему, бѣдному, за нещастям стало,
же другой половины даремно не стало (№ 45).

Впадає в око бажання Климентія римувати слова протилежного змісту — навіть коли такі антоніми дають дуже бідне співзвуччя (тайно: : явно; отымуй: : заховуй; всегда: : никогда; раждати: : умирати; старым: : малым; позычати: : отдати; християнина: : поганина; даха: ; взяха; злотворцев: : благодворцев; святобливости: : безчинности; умирают: : воскресают; злом: : добром; пшеничный: : житный).

Парує в рими поет і слова одного значення, але різних мов (не желаю: : не жадаю; обычай: : звичай; цвѣты: : квѣты; души: : аѣмуши).

Серед численних римованих пар можна відшукати також і складені рими (и я: : имя; Свирид: : на вид; проклятого: : з того). Один раз Климентій вжив омонімічну риму:

Жес з умыслу изогнал челоуѣка з свѣта,
хоч быс и зараз лунув, не дождавши свѣта (№ 39).

Та розробка Климентієм нових, породжених реальною дійсністю тем, вихід за межі чисто духовної поезії не могли не позначитись благотворно і на римуванні. І справді, Климентій створює свіжі рими, черпаючи їх з сфери нових понять, з живої мови народу (табаку: : собаку; сребра: : ребра; корона: : оборона; муры: : хмуры; вина: : новина; калытка: : лытка; худобу: : оздобу; меновите: : совите; мороку: : пороку; щадѣти: : дѣти; кончина: : причина; враже: : каже; умножай: : урожай; мѣсте: : двестѣ; трохи: : панчохи).

Римування у Климентія завжди парне. Лише в єдиному випадку можна говорити про чотирирядкову риму (вірш № 73), але це, певно, випадковий збіг невиразних дієслівних рим (бывает: : ударяет; не бывает: : справляет).

Де-не-де з'являється в одному з рядків вірша і внутрішнє римування, точніше — звуковий повтор:

Хоч отробляйте, хоч заробляйте, а отдавайте (№ 46).
Да за вѣрш сей до мене братерско любов мѣй (№ 75).
А вам ни знати, чего так рыдати (№ 136).
Не zdolѣют заробить хлѣба души поживить (№ 148).

Повторення в середині та на кінці рядка тих самих рівнозвучних складів має вже не випадковий, а постійний характер в єдиному леонінському вірші Климентія — в «Пѣснѣ новой богородици». Тут 16-складовий рядок виразно розпадається на два 8-складові піввірші, які римуються між собою:

О мати дѣво царице // пречистая владычице.
Тебе славят архагелы // тебе славят и аггелы.

Більш-менш детальний аналіз рими у віршах Климентія дозволяє зробити висновок, що поет добре, принаймні не гірше за своїх відомих сучасників-поетів, володів технікою римування, і його «омылности» — це, зрештою, помилки, типові для тодішнього стану віршування¹⁸⁸.

СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА ВІРШІВ

Досить цікаві спостереження дає дослідження синтаксичної структури вірша Климентія.

Як правило, речення у Климентія (сурядні і підрядні) поділяються на фразові відрізки, що вкладаються у два віршових рядки (складні синтаксичні конструкції, про які мова йтиме далі, становлять досить рідкий виняток). На перший погляд, кожний віршовий рядок являє собою звичайний для силабічної системи самостійний синтаксичний відрізок з начебто урівноваженою, спокійною інтонацією. Та увагу Климентія, як вже не раз зазначалося, привертало живе, отже, сповнене боротьби, суперечностей, пристрастей життя. У своїх віршах він говорить про речі, які його хвилювали, приму-

¹⁸⁸ Найвність точної рими не була обов'язковою для українського силабічного віршування протягом всього XVII — початку XVIII ст. (див. Б. Жирмунский, Рифма, ее история и теория, стор. 262).

шували замислюватись, то дивували, то дратували, то засмучували — інакше кажучи, викликали у нього якісь людські почуття. Така емоційна насиченість Климентієвих творів нерідко впливала на інтонаційну організацію віршового рядка, ламала його будову, порушуючи книжну урівноваженість поетичної розповіді.

Посиленню інтонаційної виразності у творах Климентія сприяли, зокрема, перенесення (enjambements). Хоч їх порівняно небагато — 1,2 проц., та вони варті уваги.

Найчастіше перенесення зустрічаються там, де відчувається особлива схвильованість Климентія. В одному з найбільш емоційно насичених віршів — «О волочащих ся чернцах по мѣстах, по школах, и по корчемных дворах», де розгніваний «чесний законник» таврує «нецнотливых и преокаянных» монахів-волоцюг, постійних відвідувачів шинків та корчемних дворів, зустрічається чотири випадки перенесень.

У процесі розповіді про неподобні вчинки «вандровних» ченців обурення Климентія настільки зростає, що він у запалі починає переконувати читача в тому, чому сам не вірить. Він прекрасно знає, що матеріальне становище людини, яка хоче постригтися у чернецтво, відіграє вирішальну роль при вступі до монастиря — про що пише в одному з своїх інтимних віршів.

Та у гніві Климентій забуває про це і обрушується на ченця, який говорить, що «нигде мя не принимают»:

Еднак лжет то яко пес: в монастырях принимают
всяких.

Поступово гнів Климентія змінюється більш-менш спокійною інтонацією далеких спогадів, щоб завершитись знову схвильованим прохально-переконуючим звертанням до «відщепенців»:

Прето и вы, братіе, зволте ся возвращать
к монастырям на житла, и до смерти пробовать
Неисходно.

Не менш показово, хоча вже в зовсім іншому плані, виступають перенесення у другому вірші Климентія, присвяченому теж «волочащимся людям».

Якщо у вірші, звернутому проти «своивольных» «волочащихся ченців», Климентій не знав меж у гніві, то

тепер він так само безмірно уболює серцем з приводу того, що світські бідні люди змушені «нехотя волочитися нендзно по свѣту в своем нещастю»:

Тылко мусѣт там и там часто просмыкати
по сторонах: и собѣ впят мѣста искати.
«А покул взыйдет солнце — выѣст очи роса»,
а часом, ах, бѣда и смертная коса
Пресѣчет жизнь
(«О волочащих ся поневоля, людех...»).

Тут також збігаються два перенесення, але характер почуття зовсім інший.

Перенесення зустрічаємо у Климентія і тоді, коли він особливо роздратований (№ 75, 258, 298) або незадоволений (№ 113, 137), коли він сумує (№ 77, 93), захоплюється (№ 168), схвалює (№ 304), іронізує (№ 339) чи вкрай здивований (№ 204).

Дуже часто перенесення має місце в побажаннях Климентія, де воно посилює експансивність вислову. Так, прагнучи миру на землі для всіх народів, Климентій палко бажає:

...Дай боже, хочай бы за сих юж вѣков
не воевалис; або и до конца вѣков! (№ 332).

В іншому вірші поет пристрасно просить не ображати воїнів — захисників батьківщини:

Зачим не тылко, ховай боже, нагану давать
козакам: але треба их як святых шановать (№ 246).

Перенесення бачимо і в ряді інших віршів, де Климентій висловлює свої побажання з того чи іншого приводу (№ 57, 118, 133, 137, 179, 260).

Зрідка перенесення зустрічаються і в описових місцях. Раптова пауза пожвавлює виклад, робить його виразнішим і гнучкішим. Разом з тим вона акцентує увагу на головному слові, інтонаційно підкреслює його:

И то злое калѣцтво челоуѣку на свѣтѣ
глухота (№ 165).
А хоч ин и багач ест, того недоступит
рандарского уряду (№ 344).
Многіе убо тогда през жен погибша
мужіе (№ 132).

Перенесення у віршах-похвалах ремісникам, вриваючись в опис буденної, звичайної праці того чи іншого умільця, підсилює урочистість тону, підкреслює найзначиміше:

Над всь ремесла потребнійше подобно
пахарство: же тоє всему свѣту выгодно (№ 169).
Пишу вѣршы друкарям — ремесникам славным,
которые дрюкуют книги православным
Людем: бо всѣм дѣло их свято ест и честно (№ 183).

Іноді перенесення сприяє виділенню певного моменту, який здається Климентію найхарактернішим у виробничому процесі того чи іншого ремісника:

А воскобойник варит воск и закладает
в гнѣздо (№ 190).
Хоч не знають писм інших, могут оправляти
книги (№ 182).
Поневаж важится хоч на якую пользти
высоту (№ 173).

Перенесення проникають зрідка в суто релігійну тканину Климентієвих віршів, перериваючи і тут деякою мірою дидактичну монотонність розповіді (№ 3, 268, 277).

Іноді перенесення поєднується з ускладненою синтаксичною конструкцією, яка охоплює кілька віршових рядків і різко ламає спокійний хід розповіді. Одним з прикладів такого синтаксичного ускладнення речення, породженого глибокою емоціональністю змісту, може бути місце з вірша «О женах, плачущих по умирающих (малых) дѣтех своих».

Звертаючись до матерів, які гірко плачуть за вмерлими немовлятами, Климентій намагається заспокоїти їх. Тон його розмови з жінками, які впали у розпач, далекий від спокійної фіксації події. Тут і розгубленість старого монаха перед відчаєм матерів, і невміння їх втішити, отже, почуття власної незграбності, і, нарешті, бажання «отверезити» жінок від горя:

Плачте по таких, що хлѣб поядают
дармо: а в младых лѣтах умирают,
Нимало за хлѣб той не отробивши
и за догляд ваш нѣт не отслуживши.
А малая дытина власне не бывала:
бо еще до утраты вас не привожала.

Переважна більшість творів Климентія написана у формі монолога. Зрідка у монолог вкраплюється пряма мова. В побутових віршах, коли поет наводить мову інших людей, щоб якнайточніше передати їх думку, охарактеризувати поведінку, це поживає розповідь, підсилює її усно-розмовну інтонацію. Так, у вірші, спрямованому проти монахів, які втекли з монастиря і знайшли собі притулок у корчмі, Климентій наводить виправдання одного з таких «волочащихся ченців» — щоб його категорично відкинути:

...Мовит: «Жадный мене ігумен не приймаєт.
Мушу ся волочити по тоєй неволь»;
а то лжет, было б єму нашалѣтся доволь (№ 55).

Подібним чином спростовує Климентій чужу думку і в інших творах. Приміром, обстоюючи корисність освіти, він двічі посилається на слова інших, щоб гнівно їх заперечити:

І знову ж мовят: «През писменных западется свѣт» —
щоб той сам запался, а того и по сей час нѣт (№ 241).

Пряма мова надає розповіді грубувато-жартівливого відтінку у вірші «О заматерѣлых дѣвицах»:

Уже змовит: «От мене, бабо, откосяся,
и не тылко на явѣ, и во свѣ не снися!»

На прямій мові розмовного характеру будує Климентій весь вірш «О ключниках панов великих свѣцких и духовных властех».

У тих же творах, де Климентій цитує церковні авторитети, виклад набирає більшої книжності, штучності («Рек негдыс Давид: добро, братія, в купѣ жити», № 116; «Рек Соломон: лучш со лвом в пустыни жити // нежели со женой злою в дому быти», № 132 та ін.).

Іноді Климентій використовує форму питань-відповідей, діалогічний виклад, дуже поширений у старому письменстві. У формі діалогів писали і катехизиси, і букварі, і різні твори як церковно-релігійного, так і світського змісту.

Климентій вживає діалог з метою зосередити увагу на якомусь негативному явищі. Наприклад, щоб посилити гостроту засудження всіх тих, хто не бажає «труждатися чесным трудом», поет вводить у твір питання і відповідь:

Вопрос: Что ж бы то за особы двѣ гдѣ быти,
что в разбоях и в татьбах звыкли себѣ жити?

Отвѣт: I всей нашей странѣ ест таких много збѣло,
котрых здавна якое нещастя имѣло

(«О нехотящих труждатися честным трудом. То есть о злодѣях»).

В інших творах форму питань і відповідей Климентій вживає для того, щоб похвалити у читача інтерес до теми. Так, він повторює твердження про те, що на землі дві третини населення становлять жінки, а одну третину — чоловіки. І відразу ж переходить на діалог:

А чему то сие ест, глаголеши тако?
тоже глаголю тебѣ, же ест не инако.

Діалог закінчується роз'ясненням:

Мужіе на военных путех помирают,
а жены всегда цѣлы в домах пробуют

(«О множествѣ жен, сирѣчь яко боши на вселенной обрѣтает ся пола женска, неже мужеска»).

Подібний характер має діалог і у вірші «О терпении женскѣм, како в зымѣ студености не боят ся, когда во время лютых мразов на рѣках хусты перут».

За традицією у формі діалогів Климентій розробляє молитовні мотиви (№ 86, 87, 88).

Введення у вірші прямої мови, діалогів, запитань та відповідей свідчить про намагання Климентія урізноманітнити виклад, скориставшись прийомами відомої йому писемної літератури.

ЖАНРОВА ПРИРОДА ВІРШІВ

Відомий дослідник давньої української літератури М. І. Петров, вивчаючи роди й види поезії, що їх розробляли старі київські шкільні підручники, навів вірші Климентія Зіновієва як зразок епіграм соціального ха-

рактеру¹⁸⁹. «Видатним як на той час» епіграматистом вважає Климентія і радянський літературознавець Г. М. Сивокінь, автор розвідки про давні українські поетики¹⁹⁰.

Думка про зв'язок віршів Климентія з жанром епіграми має певний сенс — якщо, звичайно, розглядати епіграму в історичному аспекті, а не вкладати в неї сучасне розуміння.

Тепер епіграмою називають невеликий сатиричний або гумористичний вірш, спрямований проти окремої особи або суспільного явища¹⁹¹. У стародавній Греції, де народилась епіграма, вона мала спочатку зовсім інший характер. Грецькою мовою *ἐπιγραμμη* — над, *γραμμη* — письмо. Функцію напису епіграма і виконувала: її накресливали на гробницях, статуях, пам'ятниках, предметах культу, трофеях, подарунках. Епіграмами-написами віддавали останню шану померлим, прославляли богів, оспівували героїв, пояснювали призначення предмета або повідомляли про майстра, який створив цей предмет.

Поступово епіграма «визволялася» від речей і почала існувати самостійно, як поетичний образок. Цікавий предмет, знаменна подія, видатний твір мистецтва чи літератури, певна людина та її вчинки — все, що привертало увагу поета, викликало у нього почуття, настрої, філософські роздуми, знаходило відображення у епіграмі. Вона перетворилась на особливий жанр поезії; з'явилися епіграми описові, любовні, декламаційні, напутливі, застольні, сатиричні, пародійні¹⁹².

¹⁸⁹ Див. Н. Петров, О словесных науках и литературных занятиях в Киевской академии от начала ее до преобразования в 1819 г. «Труды Духовной академии», т. 1, січень, 1867, стор. 114.

¹⁹⁰ Г. М. Сивокінь, Давні українські поетики, Вид-во Харківського державного університету ім. О. М. Горького, Харків, 1960, стор. 98.

¹⁹¹ Див. Л. И. Тимофеев, Основы теории литературы, стор. 346; П. К. Волинський, Основы теории литературы, стор. 276.

¹⁹² Див. Л. В. Блуменау, Греческая эпиграмма. — У кн. «Греческие эпиграммы. Перевод, статья и примечания Л. В. Блуменау. Редакция и дополнения Ф. А. Петровского», «Academia», М.—Л., 1935, стор. XVII; див. також Ф. Петровский, Эпиграмма как литературный жанр. — У кн. «Греческая эпиграмма», Гослитиздат, М., 1960, стор. 6.

Епіграма здавна була відома на Україні. З епіграматичним жанром зв'язане ставлення українського книжного віршування. Епіграмами — присвятами знаним особам супроводжувалося майже кожне тогочасне друковане видання. Цьому жанрові віддавали належне майже всі письменники XVII — початку XVIII ст., зв'язані з київською школою, — Л. Баранович, І. Галятовський, С. Яворський, С. Полоцький, І. Величковський, Д. Туптало, І. Максимович, Ф. Прокопович, а також численні анонімні поети.

Аналогічно до західноєвропейської епіграми, корені якої сягали в античність, для української епіграми елемент сатири, висміювання, ущипливості не був обов'язковий, і тому вона являла собою гнучкий жанр. За визначенням Феофана Прокоповича, який в 1705 р. читав курс лекцій з теорії поезії в Києво-Могилянській академії, епіграмою вважався «короткий вірш, що вказує на який-небудь предмет, особу, на окремий вчинок чи на багато діянь або просто, або з приєднанням дотепного висловку...»¹⁹³.

Це визначення принципово не відрізнялося від характеристики епіграматичного жанру в попередніх теоретичних курсах поезії, хоча іноді автори їх відносили до епіграмми ще й різні види так званих курйозних віршів¹⁹⁴.

Як епіграми можна розглядати й окремі твори Климентія Зіновієва. Це — побутові зарисовки поета, нерідко з виразним соціальним забарвленням; грубуватожартівливі вірші про дівчат, сумні повідомлення про різні хвороби, філософсько-моралізаторські сентенції. Рядом епіграм — звернень до читача завершує поет і скомпоновану ним книгу віршів.

Епіграми Климентія певною мірою відповідають настановам старих українських шкільних курсів поезії. Давні підручники, залежно від «матерії», що лежала в

¹⁹³ Феофан Прокопович, *De arte poetica*, стор. 443.

¹⁹⁴ Див., наприклад, поетику 1696 р. «*Lyra variis praescripto-
gum chordis*», Відділ рукописів ДПБ УРСР. За «Описанием руко-
писных собраний, находящихся в г. Киеве» М. І. Петрова (вып. II,
М., 1896, стор. 232) № 501/1719, арк. 37—51. Курйозні вірші
(«*satirina curiosa*») — вірші з технічно важкими засобами вер-
сифікації.

основі епіграми, тобто від об'єкта поетичного зображення, пропонували вживати різний стиль — піднесений для «високої матерії», знижений — для «низької».

У відповідності з «високою матерією» стиль релігійно-філософських епіграм Климентія відзначається певною штучністю, пишномовністю, яка досягається завдяки насиченню старослов'янізмами, книжними словесними формулами, частою інверсією, анафоричними фігурами, введенням запитань та відповідей, релігійних цитат, урочистих і довгих звертань до бога, грою слів, алітераціями (такі, наприклад, вірші «О прошеніи милостыни», «О неблагодарных людех ласць божой и челоувѣческой», «О помсть божой до злых запамяталых людеи»).

Навпаки, для епіграм, в основі яких лежить буденне явище, характерна усно-розмовна інтонація, простота лексики і синтаксису, легкість і грайливість викладу («О заматерѣлых дѣвицах», «О женах мужных и болшей в домах своих без мужей пробувающихся»).

Внутрішня структура епіграм Климентія також відповідає правилам, рекомендованим для цього жанру тогочасними теоретичними курсами. Поет використовує у своїх епіграмах подібність понять, їх паралелізм, несхожість, протилежність.

Паралелізм понять властивий віршам про «злий жон». Тема «злої жони» розвивається паралельно з темою «проклятої статчини» (вірш «О злой статчинѣ, або теж о товаринѣ, и о злой жонѣ...») чи «свѣрѣлого коня» («О конях злых и о добрых, и о женах злых...»). Порівняння-паралелізми знаходимо у ліричних епіграмах («яко огонь пред водою хоч не рад смиряет, тако и радост из смутком житія не мает» — вірш «О скорби»).

На антитезах побудовані такі побутові, з виразною моралістичною настановою епіграми Климентія, як «О обычаях людских...» (добрі звичаї йдуть від тверезих, злі — від п'яниць); «О мужех упорных и безразсудных...» («лядащо»-чоловік протиставляється «чесній жоні»); «О корчемных домах...» (корчма подається як антитеза «честному дому»).

У Климентія досить помітна схильність до каламбурів — типового прийому епіграматичної поезії. На ка-

ламбурі побудований вірш «О печали», де поет обігрує слова «пѣч» і «печал»:

«Дивная рѣч, що в хатѣ пѣч, так повѣдають,
о котрой пѣчи правят — и самы не знают.
Пѣч бо именується печал непотребна,
которая и каждому завше безпотребна.

Спробу дати каламбурний зворот бачимо у вірші «О убивающих ся з церквей или з нѣкоих иных высоких будинков, або з древ лѣсных, или теж в кладязѣх глубокие впадающих», де Климентій прирівнює падіння з висоти гріхопадінню:

Але рагуй яко от грѣхопаденія
такожде и от того злого паденія.

Проте епіграмою аж ніяк не вичерпується жанрова характеристика творів Климентія Зіновієва, як це вважає М. І. Петров. У збірці поета представлені і інші жанри тогочасної поезії, насамперед елегія.

Згідно з настановами київської поетики «Fons Castalius» (1685 р.) елегія повинна була відбивати жалісну дію, мати в основі «печальну матерію». Але автор «Fons Castalius» посилався і на інші теоретичні курси, які визнавали за елегією набагато ширші права: вона могла виражати похвалу, докір, вітання. У ній можна було описати війну і тріумф¹⁹⁵.

Досить широка тематика, а також окремі формальні моменти побудови (обов'язковість різних фігур, введення прикладів, порівнянь, дотепне закінчення) наближали елегію до епіграми. Тому автор «Fons Castalius» попереджав, що елегія повинна бути довшою за 30 рядків — інакше вона не відрізнятиметься від епіграми¹⁹⁶.

З кінця XVII ст. елегія стала піднімати і соціальні питання. З'являються такі елегії, як «О убогом и богатом, молящимся в церкви», де владарі різко протиставлені «неимущим». На початку XVIII ст. виникають елегії на громадські та любовні теми¹⁹⁷.

¹⁹⁵ Див. «Fons Castalius», арк. 60.

¹⁹⁶ Там же, арк. 60 зв.

¹⁹⁷ Див. Н. Петров, О словесных науках и литературных занятиях в Киевской академии, стор. 100—102.

Елегії Климентія Зіновієва мають переважно філософсько-релігійне забарвлення. Проте соціальні мотиви, що їх пронизують, надають їм конкретного й злободенного звучання, що переходить у кращих елегіях у справді викривальний пафос. Такі твори «О убогих людех»; «О потребах, конца не їмущих», «О умирающих богатых людех».

Соціальні риси тогочасної дійсності певною мірою відбилися також у циклі елегій про чернецьке життя («О чернцах и о хотящих в чернечество»; «О глаголющих, яко, повѣдає, иноком не требѣ жадных мѣти стяжаний» та ін.), в роздумі про те, що бідняку нема спокійного місця на землі («О мятежном житіи челоуѣчском и убожествѣ») або в уболюваннях поета над безрадісною долею збіднілих людей, які все життя змушені блукати по світу «до зѣла обнищавши («О волочаших ся поневоле людех...»).

Звичайно, у ієромонаха Климентія зустрічаємо також і твори інших типових для духовної поезії жанрів — молитви, релігійні вірші, канти, псалми, орації. Цілком витримана — і за змістом, і за формою — у дусі богородицьких пісень, якими переповнені українські співаники XVII—XVIII ст., його «Пѣснь нова молитвенная к богородици...»¹⁹⁸ Цікаво, що в ній, так само як і в ряді богородицьких пісень інших авторів, є звернення до «владичиці-цариці» з проською заступитися за воїнів, повертати їх «цілими в дом». Як уже говорилося, тут Климентій єдиний раз у своїй поетичній практиці дотримується строфічної будови, також характерної для подібного роду творів.

Своєрідне відбиття у творчості письменника знайшла і панегірична поезія, надзвичайно поширена за його часів. Проголошення «похвальних слів» вважалося неодмінною умовою урочистого відзначення будь-якої події церковного, світського, шкільного і навіть родинного життя. У Київській поетиці «Curia Bethleemica» 1687 р. є спеціальний розділ «Quid sunt sylvae», де йдеться про

¹⁹⁸ Див. В. Гнатюк, Угрудські духовні вірші, ЗНТШ, т. XLIX, 1902, стор. 204—234; В. Н. Перетц, Историко-литературные исследования и материалы, т. I, часть 2. Приложения. СПб., 1900, стор. 6—87.

складання віршів на одруження, родини, іменини, похорон, вітання та поздоровлення з різного приводу¹⁹⁹.

Похвальні вірші писали на честь знатних осіб та їх гербів, оспівували багатих покровителів, відомих громадських і церковних діячів. Щоб надати більшої урочистості своїм творам, панегіристи вживали вишукані риторичні фігури, зверталися до образів з античної міфології, наводили приклади з греко-римської історії та літератури.

Климентій Зіновієв також створив чимало «похвальних слів», проте вони у нього мають зовсім інший характер. У нього не знайдемо жодного вірша, присвяченого прославленню «сильних світу цього». Героєм панегіриків Климентія вперше в давній українській книжній поезії став трудовий народ. Якщо Іван Вишенський палко захищав «хлопа, кожемяка, сьделника, шевца», доводячи їх рівність серед інших²⁰⁰, то Климентій Зіновієв уже створює їм справжні «величання». З щирою симпатією і глибокою повагою говорить він про людей, для яких життя — це праця з світанку до пізнього вечора, а то ще й вночі (наприклад, вірші «О бондарях», «О шевцах», «О друкарях», «О перевозниках»).

У своїх «похвальних словах» людям праці Климентій не вживає риторичних фігур і книжних цитат — стиль його панегіриків відзначається простотою, а іноді навіть певним прозаїзмом, який створюється нагромадженням побутових і виробничо-професійних термінів. Такі, наприклад, вірші «О шевцах...», «О ткачах», «О теслях», «О гутниках и о склярах» та багато інших.

Найчастіше формою безпосередньої розмови з читачем Климентій Зіновієв обирає морально-дидактич-

¹⁹⁹ «Curia Bethleemica», Відділ рукописів ДПБ. За «Описанием рукописных собраний...» М. І. Петрова (вип. II, М., 1896, стор. 232) № 499/1729, арк. 43.

²⁰⁰ У посланні до єпископів-рenegатів Ів. Вишенський писав: «Як же ся вы духовными, а не толко духовными, але и вѣрными звати можете, коли брата своего, во единой купели крещения,— вѣрою и от единое матере-благодати ровно з собою породившагося, подлѣйшим от себе чините, уничижаєте и ни за што быти вмѣняете, хлапаете, кожемякаете, сьделникаете, швецами на поругане прозываете? Добре, нехай будет хлоп, кожемяка, сьделник и швец, але вспомяньте, як брат вам ровный во всем ест» (Іван Вишенський, Твори, стор. 100).

ний вірш, називаючи його (в заголовку або в середині твору) «наукою», «поучением», «порадою», «пересторогою», «вѣршами наказательными», «обличением» чи «укорами» (наприклад, «О людех правдивых и хотящих правды научитися. Наука»; «О убогих и о богатых»; «О родичах неуважных...»).

Нерідко такий вірш складається з колоритних жанрових зарисовок, супроводжуваних коментарями автора. Взяти хоча б виразно намальовану поетом поведінку п'яниці у вірші «О пияных людех (богатых и убогих), чинячих расколы...»:

...Будет шастати ся, многих укоряя
и домовным жытелем покой не давая.
I хоч ляжет із лихом собѣ где и спати —
не спатимет молком, все лиш будет ворчати.
I щоб такому тылко в жывотѣ ворчало,
же за ным спокойностей всѣм нѣт анѣ мало.

Характерною особливістю морально-дидактичних віршів є те, що більшість з них побудована як звернення. Поет веде розмову з селянами, козаками, ремісниками, наймитами, з «рядовими людьми», «владами», «судіями», з подружньою парою, з батьками, з матерями, з дітьми-сиротами, школярами, молодими дівчатами, «честными вдовицами», «славными мещанками», «глупаками»-чоловіками і «злыми женами», гультьями, купцями-шахраями, босяками і т. д. Серед різних відтінків почуттів, які виявляє Климентій по відношенню до співрозмовників, провідною лишається доброзичливість до простих людей, за якою стоїть рівність, а не зверхність. Звертаючись до них «яко брат» і бажаючи їм всього найкращого «яко сам себѣ», Климентій часто подає безліч побутових порад. Проте він не нав'язує їх, бо до думки інших ставиться з повагою:

Єднак же на тоє я тебе не прымушаю,
тылко твоей милости, яко себѣ, пріяю.
Сам, з ласки божей, свой розум и волю маеш,
и вшелякіє sprawy також творити знаеш
(«О купующых будинки готовые и одежды»).

Часом Климентій не приховує свого незнання і скаржитися на неспроможність зрозуміти те чи інше явище.

Він з щирою простотою зізнається у труднощах, які постають перед ним як перед поетом:

Не могу згола на то розуму прибрати,
як бы моглем о такой речи написати
(«О умирающих младенцах...»).

Климентія Зіновієва мало цікавило курйозне віршування, поширене в той час у Західній Європі, зокрема в Польщі. Але створювати твори такого жанру він міг, про що свідчать кілька віршів, де Климентій виявив технічну віртуозність, віддавши данину «поетицьким штучкам»²⁰¹. У 16-рядковий вірш «О именах бозских» Климентій включає 16 різних імен бога. Перелік великої кількості дерев, про які поет знав або чув про них, також набуває форми 14-рядкового, 12-складового з невеликими відступами вірша. При цьому майже усі назви дерев подані в одній морфологічній формі, яка має лише 3 склади («дубина», «грабина», «рябина» і т. п.).

Перелік — взагалі часто вживаний Климентієм прийом, породжений бажанням якнайповніше вичерпати питання. Створюючи загальну похвалу ремісникам — «Слово вѣршовное, обще», поет у 22 віршові рядки вміщує 72 професії різних ремісників.

Про технічне вміння Климентія свідчить і його мезовірш, в якому він подає своє ім'я, виділяючи відповідні літери на початку і в середині рядків. Анаграматична форма розкриття авторства в старому віршуванні була найзвичайнішою, і Климентій не відступив від прийнятої манери.

Незважаючи на бажання ієромонаха Климентія зовнішньо витримати свою збірку в традиційно-молитовному дусі (про це свідчать часті звертання до бога, богородиці і святих, трафаретні молитовні кінцівки віршів), в його вірші часом проникають образи з гумористично-жартівливої, переважно усної творчості мандрівних дяків. Зниження стилю веде до того, що твори, написані начебто в рамках звичних для тодішньої книжної поезії жанрів, набувають нових рис. Це стосується не тільки соціально-побутових епіграм чи морально-дидактичних творів, а й «серйозних» жанрів духовної пое-

²⁰¹ Так називав курйозні вірші І. Величковський. Див. Млеко (предмова до чителника). «Хрестоматія давньої української літератури (доба феодалізму)», стор. 213.

зії — таких, як елегія або філософсько-релігійний вірш-роздум.

Так, здавалося б типовий духовний вірш «О дню пятничном, в который то день Христос претерпѣл страсти» у Климентія несподівано перетворюється на жартівливий докір персоніфікованій п'ятниці. І хоч в основі твору лежить найтрагічніша подія християнського міфа — розп'яття Христа, але форма викладу створює зовсім інший настрій:

Прето, пятку, должен еси болѣзновати
за то, что предал еси Исуса распяти.
Еда не той ли Исус і тебе сотворил,
а ты богу, своему творцу, так учинил.
І могл бы ты бог в тыжно не постановити,
тылько ж уже и твой грѣх изхотѣл простити.

Климентій дозволяє собі уявити святих п'яними або пофантазувати з приводу того, як поводив би себе на землі «аггел божій», коли б йому довелось «упитися». Поет певний, що і ангел нападпитку накоїв би лиха («О обычаях людских, же в пняных иные обичаи, а в трезвых иные, або добрые, або теж злые»).

У манері, схожій на бурсацьку, любить пожартувати Климентій з жінок («О женах, близнята раждающих...»; «О женах мужных и болшей в домах своих без мужей пробувающих»; «О человекѹ окаянном, том, в которого жона старшая, а не он сам, муж»; «О дѣвицах, дѣти раждающих» та ін.). Досить вільна мораль, що її проповідує у цих творах Климентій, здавалася б менш дивною, якби виходила з-під пера мандрівного дяка, аніж поважного ієромонаха. Але, до речі, цинізм, як і святенництво, абсолютно не властивий поету.

У вірші «О велетнях, або теж о великих людях, которые негдыс были так великіе, як дуб'я» фантазія Климентія ширяє серед образів, які за своєю гіперболічністю дуже нагадують «чучманські» або «кобиловольські» дива, про які любили розповідати автори «нищенських віршів»²⁰².

А хто б з «пиворізів» не підписався під Климентієвими «Вѣршами похвалными любячим пиво пити...»²³ І форма викладу, і зміст цього своєрідного панегірика

²⁰² Див. «Давній український гумор і сатира», Держлітвидав. К., 1959, стор. 178—182.

«всякому трунку» цілком відповідають витворам школярсько-бакалярської хмільної музи:

Котрый, мовят, человек добре выпивает,
теды такому пан бог на пиво давает.

Климентій, як уже говорилося, то засуджував «хміль», то виправдовував, шукаючи якоїсь «золотої середини» у підході до цього питання. Та ніде він не висловлюється так «по-бурсацьки» — і за змістом, і за формою, як у «Вършах похвальных...»:

А хто едно що любит, того й держися,
хоч штаны застав, иди у корчму напийся.
Тылько ж, прошу, и штанов навѣк не покидай,
славная то одежда — найскорѣйш выкупляй.

У Климентія є вірш, який можна вважати одним з найяскравіших зразків школярсько-дяківської творчості. Це — «Нищенский върш», пройнятий грубуватим гумором і насичений бурлескними образами. Тут знаходимо улюблені прийоми «вандрованих пахолків»: стандартне звертання — «осеж, панове, прийшов до вас и я, що мѣю собѣ хорошее имя»; іронічно-жартівливу самохарактеристику — «я, правда, гречний естем и хороший и богатый, же много мѣю воший»; контрастні визначення: «найдорожча рѣч — мѣх половы», «скарб — воші», «вѣно — вязочка сѣна» та типові для школярської музи порівняння: «товста як яловая корова», «дочка як телиця».

Важко сказати, чи пам'ять поета зберегла цей вірш від тих давніх літ, коли і він, школяр-сирота, читав його громаді, випрошуючи собі на прожиток, чи вже у похилому віці Климентій почув вірш від мандрівних молодиків і записав у збірку. Але важливо те, що поет-ієромонах виявив інтерес до «школярсько-нищенського» твору та знайшов для нього місце серед власних віршів, старанно відібраних ним до своєї книги.

Щоправда, зв'язок віршів Климентія з творами мандрівних дяків простежується і в протилежному плані, коли моралізаторські тенденції приглушують усі інші. Так, Климентій часом «осерйознює» те, що невідомі автори подавали в гумористичному тоні. Наприклад, якийсь мандрівний школяр — автор «нищенських» різдвяних віршів жартівливо розповідає про щасливі часи,

коли він був «юристою» у вівчарів і запевняв хазяїв, що вівцю з'їв вовк, а не вівчарі²⁰³. Климентій теж розробляє подібний мотив «обдурювання» вівчарями хазяїв. Та якщо автор-школяр, прагнучи розважити, розсмішити слухачів або читачів, захоплюється спритністю вівчарів, які вміло замилують око господарям, то Климентій, навпаки, умовляє вівчарів «по лукавствію не жительствовати», виступаючи тут як мораліст-наставник («О пастухах, скоты и быдла (и свинія) пасущих: паче ж о овчарях»).

Або згадаймо вірші Климентія про школу. Наскільки виразною є тут дистанція між ієромонахом з його «благочестивим» («школа церковний угол так ся называет»), злегка менторським ставленням до «нищих дѣток» — і авторами весело відвертих школярських віршів, які не тільки не приховували всіляких «безчиній» у школі, а навпаки, хизувалися ними²⁰⁴.

У віршах про школу, як у краплині води, відбивається різниця між світоглядом «честного законника» Климентія і світосприйманням, характерним для вільно-

²⁰³ Див. М. Возняк, Нові тексти різдвяних і великодніх вірш-ораций. — У кн. «Українсько-руський архів. Видає історично-філософська секція Наукового товариства ім. Шевченка», т. IX, Львів, 1913, стор. 70—71.

Порів. з пародійною «Думою про чабана», де в гумористичному тоні розповідається про нещасливі пригоди наймита-вівчаря («Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским», т. 5, СПб., 1874, стор. 1172). Про зв'язок думи-пародії з бурлескними віршами мандрівних дяків див. у кн.: Г. А. Нудьга, Пародія в українській літературі, Вид-во АН УРСР, К., 1961, стор. 52—60.

²⁰⁴ Див., наприклад, вірші про школу невідомого «пахолка»: ...Пришлаго дня хлопцѣ мя здибли, мовят: ходи до школи; А если що маеш, проиш, пойдеши от нас голый. Я розумѣв, же они мовят, будеш пасти волы, И так з лихом зайшов аж до их школи. Аж якис в кафтану дьяков кривний еще без уса, А пѣди ж, який фронт лихий, власная покуса, Провадит ми якус би слѣпому слацѣну, А я на тоє нѣ мишло, нѣ ухом не шуну. А он мовит до мене с фуриєю: мовже с фуком, А з одного боку кулаком, а з другого стусом. Потим крикне на хлопцѣ: а дайте ж му з маслом кашу, А я мовлю: чорти драли матѣр вашу (М. Возняк, Нові тексти різдвяних і великодніх вірш-ораций, стор. 47—48).

думних «мандрованих дяків». Ця різниця обумовлена, безперечно, іншим життєвим шляхом, по якому пішов колишній школяр Климентій і який, врешті, зв'язав його навіки з чернецтвом.

Незважаючи на моменти критики, скептицизму та розчарування, він все ж, як уже говорилося, дуже серйозно ставився до «духовного чину», гадаючи, що кожний «духовний» є носієм на землі господніх повноважень:

Гды ж кого простит — и сам бог того прощает,
а кого благословит — и бог благословляет
(«О хулячих чин духовный»).

З таких позицій він намагається підходити і до себе як до автора, і до своїх читачів:

Зачим мы, духовные, того постеръгаем
и на тое пишно вас, простых, научаем.

Проте як автор віршів Климентій свідомо ставив перед собою мету не тільки навчати читача, а й розважати його, давати йому певну втіху. Про це Климентій заявив сам наприкінці книги в зверненні до читачів:

Зколко змоглем в сей книзѣ вѣршов положили,
которыми о разныхъ рѣчах доложили.
Вы же, здравы, оную на втѣху читайте
(«Зколко змоглем в сей книзѣ
вѣршов положили...»).

Климентій певний в тому, що його книга принесе користь людям:

А предсяж и ползы в ней из мало набудеш,
як ся собѣ добудеш и читат будеш, —

звертається поет до читача в одному з віршів, якими повинна була завершуватися скомпонована ним книга («Сей вѣршик в число личбы здесь не покладаю...»). Більше того, просячи пробачення у «побожного чителника» за допущені помилки, Климентій протиставляє йому невігласа, який, можливо, і посміється з віршів:

А невѣхлас может ся о всемъ всѣмъ смѣяти
и во всякихъ художествахъ вкорызну давати.

Поет хоче нагадати, хто такий невіглас і що чекає його за неповагу до корисних творів. Тому він відсилає

читача до раніше вписаного у книгу вірша під виразною назвою: «О невѣгласах, укоряющихъ тѣхъ людей, которые писанемъ святымъ выкладываютъ что полезное на ползу душ их. А они, неразумные головы, злословятъ и ненавидятъ тѣхъ труждателей, на добрые дѣла писаніемъ научающихъ и спасенія їмъ желающихъ».

Мабуть, Климентій і себе вважав одним з таких «труждателей». Та підсумовуючи наприкінці книги все, що він може запропонувати читачеві, поет побачив, що йому не завжди вдавалося витримувати дух «святого писання» і викладати лише «на ползу душ». Начебто виправдовуючись за це перед «побожним чителником», він запевняє, що

І не всюди трѣфности, правда, в ней писалем,
леч и о спасеніи іное вкладалем.

Тобто, не завжди він писав про «гріховні», буденні речі, а й дбав про спасіння душі. Таке зізнання Климентія дуже знаменне. І справді, дослідження його творів показує, що у більшості з них порушувалися злободенні, світські питання, а вірші духовного характеру не становлять і десятої частини всієї рукописної збірки поета. Факт вартий того, щоб бути підкресленим і осмисленим! Климентія Зіновієва найбільше цікавили не абстрактні філософсько-релігійні міркування, а реальне життя людей, які оточували його тут, на «грішній» землі.

Отже, у збірці віршів Климентія Зіновієва зустрічаються твори різних жанрів. Одні з них цілком відповідають тогочасному розподілу на роди і види. Тим більше, що законодавці науки поезії — автори давніх українських поетик не відзначалися у цьому питанні особливою суворістю — не витримували, як відзначає дослідник, «класицистичної канонічності»²⁰⁵. Окремі жанри під пером Климентія зовсім втрачають традиційний характер²⁰⁶ завдяки розширенню і демократизації тематики його творчості.

²⁰⁵ Г. М. Сивокінь, Давні українські поетики, стор. 104.

²⁰⁶ Різноманітність жанрових форм спричинилася певною мірою до строкатості довжини віршів Климентія. Кількість рядків у творах варіюється у 27 видах — починаючи від дворядкової епіграми і кінчаючи 94-рядковим моралізаторським віршем. Найчастіше зустрічається 14-рядковий вірш.

Дослідження поетики творів Климентія ще раз підтверджує взаємообумовленість змісту і форми художнього твору. Новий зміст віршів Климентія вимагав нових словесно-образних засобів. Климентій сміливо вводить у свої вірші народну лексику і фразеологію, вдається до усно-розмовної інтонації з різноманітними її емоційними відтінками, прагне зробити силабічний вірш гнучкішим і виразнішим. Його художнє мислення — мислення книжника-монаха, вихованого переважно на релігійній літературі, під тиском життєвого матеріалу переключається з книжно-біблійних образів на реальні асоціації.

ВИСНОВКИ

Ідейно-художній аналіз віршів Климентія Зіновієва показує, що його творчість належить до кращих здобутків давньої української літератури.

Климентій Зіновієв широко відобразив у своїх творах Україну кінця XVII — початку XVIII ст.: з класово-антагоністичним розшаруванням її населення, гострими соціально-економічними конфліктами, безліччю специфічних побутових моментів. Увагою до життя простого народу, вболіванням за долю пригноблених і протестом проти зловживань тих, хто має владу і гроші, Климентій у своїх кращих творах продовжує прогресивні, демократичні традиції українського давнього письменства, зв'язані насамперед з ім'ям Івана Вишенського.

Климентій Зіновієв був першим українським поетом, який оспівав людську працю. Глибока пошана до трудівників і «трудолюбності», невіддільна від зневаги до тих, хто звик «чужды труды присвояти», проймає всю його збірку.

Цінність творів Климентія Зіновієва також в їх художній якості, обумовленій жвавістю образного мислення поета і органічним засвоєнням ним скарбів народної мови.

Климентій Зіновієв виявив особливий інтерес до народної творчості. Він уклав першу відому на сьогодні велику збірку українських прислів'їв та приказок, а також щедро ввів їх у власні твори. Питома вага прислів'їв і приказок, які «виражають мислення народної маси в повноті особливо повчальній...»²⁰⁷, у віршах поета свід-

²⁰⁷ М. Горький, Про те, як я вчився писати. — У кн. Про літературу, Держлітвидав України, К., 1954, стор. 243.

чить про велику роль народного світогляду у формуванні творчих інтересів та естетичних поглядів поета.

Таким чином, у тому, що старовинний поет України Климентій Зіновієв у кращих своїх творах правдиво відобразив навколишнє життя народу — велике історико-пізнавальне значення його поетичної спадщини. Воно аж ніяк не переключується обмеженістю і суперечливістю світогляду письменника, невірною оцінкою ним окремих соціальних явищ. Важливо те, що сприйняття існуючого устрою як «встановленого богом» і тому «непорушного» не засліплювало очі поетові, не заважало бачити гостроту відносин між «владами» і «людьми», між «господарями» і «наймитами», між «многомоцними» і «немуцними». Відображаючи життя таким, яким воно було, він показав, як козацька верхівка — багаті, дуки наживали багатство шляхом нещадного грабування населення, і його кращі вірші пройняті співчуттям до «голишів», «сиріт-побідашів», «наймитів-бурлак», «нендзних» та «нищетных» — до всього «убогого люду».

Твори Климентія ще раз наочно підтверджують облудність буржуазно-націоналістичної ідеалізації відносин між народними масами і панством, безпідставність запевнень про існування в старій Україні «класового миру». Створені рукою очевидця, безпосередні соціально-побутові зарисовки тогочасної дійсності спростовують всілякі теорії «суцільної демократичності» української нації.

У кращих віршах Климентій розкриває численні вади феодально-кріпосницького устрою — продажність суду, світських та духовних властей, їх жорстокість і зловживання, процвітання хабарництва, шахрайства та паразитизму. Ці вірші об'єктивно розбивають голосливі твердження націоналістичних фальсифікаторів про те, що гетьманський уряд із старшинською адміністрацією нібито був найдосконалішою формою правління на Україні.

Отже, творчість Климентія Зіновієва є не лише значним історико-літературним явищем, цінним для дослідження руху давнього письменства на шляху до реалізму. Соціальні факти української дійсності, відбиті старовинним поетом, і сьогодні можуть бути з успіхом використані у боротьбі проти тенденцій до ідеалізації минулого і затушовування соціальних суперечностей в історії українського народу.

РЕЗЮМЕ

В книге поставлена задача исследовать поэтическое наследие замечательного украинского писателя конца XVII — нач. XVIII века — Климентия Зиновиева, дать ему оценку с позиций советского литературоведения, определить место Климентия Зиновиева в истории украинской литературы.

Так как хронология жизни и творчества Климентия до сих пор не установлена, в работе делается попытка определить время составления рукописного сборника — автографа поэта. На основании сопоставлений исторических данных с фактами, отразившимися в произведениях Климентия, составление сборника относится к периоду между 1700—1709 гг. Биография писателя, восстанавливаемая на основании рассыпанных в его произведениях автобиографических сведений, заставляет отвергнуть установившуюся в науке традицию, рассматривающую Климентия как представителя «странствующих дьяков» и по-новому решить вопрос о связи его литературной деятельности с их творчеством. В работе раскрываются исторически обусловленная ограниченность и противоречия в мировоззрении поэта-неромонаха, консерватизм в решении им отдельных социальных вопросов. Вместе с тем подчеркивается то лучшее, что позволяет отнести его к прогрессивным, демократическим писателям древней Украины — широкое и правдивое изображение тяжелой жизни «убогого люда», обличение пороков феодально-крепостнического общества, глубокое уважение и прославление простого труженика-крестьянина, ремесленника, наймита.

В книге опровергается мнение буржуазных историков литературы о том, что стихотворения Климентия будто бы рождены «зудом к стихотворству» и не представляют собой никакой художественной ценности. Анализ лексики и фразеологии, тропов, поэтического син-

таксиса, метрики и ритмики, рифмы и жанровой природы произведений Климентия бесспорно свидетельствует о живости образного мышления поэта, органическом усвоении им богатств народного языка.

Автор работы подчеркивает, что творчество Климентия Зиновиева представляет собой значительное историко-литературное явление, характерное для движения древней украинской литературы по пути к реализму. Социальные факты украинской действительности, запечатленные поэтом, и сегодня могут быть с успехом использованы в борьбе против тенденций к идеализации прошлого и затушевыванию социальных противоречий в истории украинского народа.

З М І С Т

Вступ	3
Життєвий шлях поета	10
Творчість Климентія Зиновієва	42
Ідейно-тематична спрямованість творів	46
Соціально-побутові вірші	49
Філософсько-релігійна лірика	131
Поетика віршів Климентія Зиновієва	137
Лексика і фразеологія	139
Тропи	155
Поетичний синтаксис	164
Метрика і ритміка	168
Рима	176
Синтаксична структура віршів	181
Жанрова природа віршів	186
Висновки	201
Резюме	203

СОДЕРЖАНИЕ

Введение	3
Жизненный путь поэта	10
Творчество Климента Зиновиева	42
Идейно-тематическая направленность произведений	46
Социально-бытовые стихотворения	49
Философско-религиозная лирика	131
Поэтика стихотворений Климента Зиновиева	137
Лексика и фразеология	139
Тропы	155
Поэтический синтаксис	164
Метрика и ритмика	168
Рифма	176
Синтаксическая структура стихотворений	181
Жанровая природа стихотворений	186
Выводы	201
Резюме	203

Виктория Петровна Колосова

КЛИМЕНТИЙ ЗИНОВИЕВ

Жизнь и творчество

(На украинском языке)

Редактор *В. І. Мазний*

Художній редактор *В. М. Тепляков*

Оформлення художника *Г. К. Тидиняна*

Технічний редактор *Р. Ю. Бабенко*

Коректор *О. Ф. Волощина*

БФ 05548. Зам. № 1293. Вид. № 40. Тираж 1490.
 Формат паперу 84×108¹/₃₂. Друк. фіз. аркушів 6,5.
 Умовн. друк. аркушів 10,66. Обліково-видавн. аркушів 11,2. Підписано до друку 24. XI 1964 р. Ціна 45 коп.
 Т. п. — 1964. поз. 84.

Видавництво «Наукова думка». Київ, Репіна, 3.
 Львівська друкарня № 14 Державного комітету Ради
 Міністрів УРСР по пресі, Львів, Стефаніка, 11.

45 коп.

«НАУКОВА ДУМКА»